

26634

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MEDRESELERİN
ISLAHİ HAREKETLERİ VE DİN EĞİTİMİ
(1908-1918)

(Yüksek Lisans Tezi)

Denişman
Prof.Dr.Kerim YAVUZ

Hazırlayan
Zeki Salih ZENGİN

26634

KAYSERİ-1993

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İçindekiler

İçindekiler	II
Kısaltmalar	V
Önsöz	VI
A. Giriş	1
I. Konunun ve Amacın Belirlenmesi	1
II. Araştırma Metodları	4
III. II. Meşrûtiyet Öncesi Medreselere Genel Bakış	6
B. II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerle İlgili	
Islahat Düşünceleri ve Çözüm Arayışları	20
I. Medreselerin İdâri ve İlmî Teşkilâtı	20
1) Kuruluşu Üzerinde Yeniden Yapılanma Fikri	20
2) İdâri Teşkilâtın Fikrî Yapısı	30
3) Medrese Binaları	33
4) Mâli Kaynaklar	37
II. Medreselerde Eğitim ve Öğretim	41
1) Ders Programları	41
2) Öğretim Süresi	65
3) Öğretim Metodları	70
4) Ders Kitapları	77
5) Öğretimde İhtisaslaşma	83
6) Ölçme ve Değerlendirme	88
III. Müderrislerin Meslekî Durumu	96
1) Müderris İhtiyacının Karşılanması	96

2) Müderrislerin Atanma, Terfi, Görevin Sona Ermesi ve Ekonomik Durumları	101
3) Yenilik Teşebbüsleri Karşısında Müderrislerin Tutumları	106
IV. Öğrencinin Durumu	117
1) Medreseye Kayıt ve Öğrenci Sayısı	117
2) Ekonomik Durumları ve İaşeleri	121
3) Öğrencinin Kontrolü ve Disiplinin Sağlanması	126
4) Mezuniyet Sonrası Haklar ve İstihdam	130
C. Resmî Alanda Yapılan İslahat Çalışmaları	135
I. İslahat Nizamnâmeleri	135
1) Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi	135
2) Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi	142
3) Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnâmesi	146
II. Medreselerin İdâri ve İlmi Teşkilâtlandırılması	150
1) Medreselerin Kuruluş Sistemi	150
2) İdâri Teşkilât	155
3) Medrese Binalarının Kapasitesi	160
4) Mâli Kaynakların Durumu	163
III. Medreselerde Eğitim ve Öğretim	167
1) Ders Programları	167
2) Öğretim Süresi	199
3) Öğretim Metodları	202
4) Ders Kitapları	204
5) Öğretimde İhtisaslaşma	218
6) Ölçme ve Değerlendirme	221

IV. Müderrislerin Mesleki Durumu	232
1) Müderris İhtiyacının Karşıllanması	232
2) Müderrislerin Atanma, Terfi, Görevin Sona Ermesi	235
3) Ekonomik Hayatın Sürdürülmesi	238
V. Talebelerin Durumu	242
1) Medreseye Kayıt ve Talebe Sayısı	242
2) Ekonomik Durumları ve İaşeleri	248
3) Talebelerin Kontrolü ve Disiplinin Sağlanması	252
4) Mezuniyet Sonrası ve İstihdam Durumu	255
VI. İslahat Çerçevesinde Din Eğitimi Meselesi	259
D. Yeni Medreseler Kurma Girişimleri	267
I. Kurulan Belli-Başlı Medreseler	267
1) Medresetü'l Kuzât	267
2) Medresetü'l Vâizin	272
3) Medresetü'l Eimme Ve'l Hutebâ	285
4) Medresetü'l İrşâd	287
5) Medrese-i Külliye ve Selahaddin Eyyûbi Külliye-i İslâmiyesi	291
E. Sonuçlar	294
F. Bibliyografya	299
I. Asıl Kaynaklar	299
II. Yardımcı Kaynaklar	307

Kısaltmalar

Ans. : Ansiklopedisi

A. Ü. D. T. C. F. : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi

A. Ü. E. B. F. : Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi

A. Ü. İ. F. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

B. E. O. : Bâb-ı Alf Evrâk Odası

Bk. : Bakınız

c. : cilt

Çev : Çeviren

D. H. A. : Dârü'l Hilâfeti'l Aliye

D. İ. B. : Diyanet İşleri Başkanlığı

E. Ü. S. B. E. : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haz : Hazırlayan

İ. İ. E. : İslâmî İlimler Enstitüsü

Krş. : Karşılaştırınız

mad. : madde

M. E. B. : Millî Eğitim Bakanlığı

O. Ü. İ. F. : Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

s. : sayfa

S. : Sayı

Sad. : Sâdeleştiren

T. D. V. : Türkiye Diyanet Vakfı

T. K. A. E. : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

T. T. K. : Türk Tarih Kurumu

U. Ü. İ. F. : Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

V. D. : Vakıflar Dergisi

Yay. : Yayınları

Önsöz

Bu araştırma, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde yapılan ıslahat hareketlerini ve bunların fiiliyata dönüştürülmesi için girişilen teşebbüsleri incelemeyi kendisine görev olarak almış bulunmaktadır.

İslâm dünyasında eğitim ve öğretim bakımından medreselerin çok önemli bir yeri olduğu bir gerçektir. Osmanlı Devleti gerileme sürecine girdiğinde bu durum kendisini medreselerde de hissettirmiştir. Böylece asırlardır başta eğitim ve öğretim olmak üzere İslâm kültür ve medeniyetine büyük hizmetlerde bulunan medreselerin son dönemlerde içine düştüğü çöküntüden kurtarılması için bazı çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Bunların içerisinde II. Meşrûtiyet döneminde gerçekleştirilen ıslahat girişimlerinin ise özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Çünkü, çeşitli aşamalarda gerçekleştirilen bu girişimler ile geleneksel medrese yapısı büyük ölçüde değiştirilerek, devrin ihtiyaçlarına cevap verebilecek kaliteli din görevlilerinin yetiştirilmesi konusu ciddi olarak ele alınmıştır. Şüphesiz böyle bir merhaleye gelmesinde ve ıslahat hareketlerinin gerçekleştirilmesinde medrese mensuplarının ve konu ile ilgilenen devrin aydınlarının mesele- nin fikrî yapısını hazırlamak bakımından önemli katkıları olmuştur. Bu durumu dikkate alarak araştırmamız, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda yapılan bütün faaliyetleri ve buna bağlı olarak yapılan çalışmalar çerçevesinde din eğitimi ile ilgili teşebbüsleri imkânlar ölçüsünde değerlendirmeyi kendisine görev saymıştır.

Şayet bu çalışmamız kendisine düşen vazifeyi hakkı ile yapa-

bilmiş ise bilim adına kendimizi mutlu sayacağımızı belirtmek isteriz.

Çalışmamızın başından beri konunun tesbiti, planlanması ve işlenmesi sırasında karşılaşılan güçlüklerin çözümlenmesi ve çalışmanın ortaya çıkmasında her türlü desteği sağlayan danışmanım Sayın Prof. Dr. Kerim Yavuz`a teşekkür etmeyi zevkli bir borç biliyorum. Bunun yanında her zaman yardımlarını gördüğüm Sayın Prof. Dr. Ünver Günay`a candan teşekkür ederim. Diğer taraftan çalışmalarım sırasında yardımlarını gördüğüm Fakültemiz kütüphânesi görevlilerinden İsmail Mercan`a teşekkürlerimi bildirmek isterim.

Kayseri, 13 Ocak 1993

Zeki Salih Zengin

A. Giriş

I. Konunun ve Amacın Belirlenmesi

Bu çalışmamızda Osmanlı medreselerinde son dönemlerde yapılan ıslah çalışmalarını incelemeyi kendimize görev saymış bulunuyoruz. Buradan hareketle araştırmamız, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerle ilgili ıslahat faaliyetleri çerçevesinde yapılmaya çalışılan yeniliklerin ve din eğitimi çalışmalarının araştırılıp değerlendirilmesini kendisine amaç edinmiş bulunmaktadır. Burada özellikle ıslah hareketlerinin fikri ve resmî alanlardaki oluşumu ve gelişmesi esas alınmıştır. Buna göre araştırmamızın alanı 1908 ve 1918 yılları arasında gerçekleştirilen medreseleri ıslah çalışmaları ve bu çalışmalar çerçevesinde ülkedeki din eğitimi konusunda yapılan faaliyetler ile sınırlandırılmıştır. Zira bu dönemde yapılan çalışmalar, medreselerin ıslâhı konusunda daha önce yapılan çalışmalardan¹ muhtevâ olarak çok daha kapsamlı olmaları yanısıra, bu kurumların devrin gelişen şartlarına göre düzenlenmeleri hakkında köklü nitelikte olmaları itibarı ile de özel bir yere sahiptir. Bu arada şunu da hatırlatalım ki biz, aynı dönem içerisinde din eğitimi ve öğretimi ile ilgili bütün faaliyetleri çalışmamıza almış değiliz. Meselâ, bu dönemde mekteplerdeki din eğitim ve öğretimi konusunda yapılanlar araştırma alanımız içerisine girmemektedir. Bununla birlikte bazan, konunun bütünlüğü ve devamlılığının sağlanması amacıyla belirttiğimiz sınırların dışına taşmışımız da olmuştur. Ancak bunların zarûretlerden dolayı olduğunu belirtmeliyiz.

Araştırma konusunun belirlenmesinde, sözkonusu dönemde med-

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 241; Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü'l Hak), s. 322-324; Şeyh Ali-zâde, Medreselerin Islâhı, s. 1-32.

reselerde yapılan ıslah hareketlerinin bu kurumlara kazandırdığı yeni görünümün ve köklü değişikliklerin ortaya konulması gereğinin önemli rolü olmuştur. II. Meşrûtiyet dönemi Osmanlı Devleti'nin siyâsî, askerî ve ekonomik alanlarda kargaşa ve çöküntü içinde olmasına rağmen aynı zamanda karşılaşılan problemlere imkânlar ölçüsünde çözümlerin de arandığı bir dönemdir. Nitekim XVI. asırdan itibaren bozulmaya başlayan ve alınan tedbirlere rağmen kötü gidişi engellenemeyen medreselerin ıslah edilerek yeniden düzenlenmeleri için bütün Osmanlı tarihi boyunca en ciddi çalışmaların da bu döneme rastladığı bilinmektedir¹.Yapılan çalışmalarda medreselerin, genel olarak ülkede ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirilmesi ve din eğitimi-öğretimi alanında beklenen seviyede çalışmaların gerçekleştirilmesi olarak beliren amaçlarını en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için teşkilât ve idâri yönlerinin yanısıra ders programlarının da yeniden ele alınarak düzenlendiği, bütün bu yeniliklerin İstanbul'dan başlanarak imkânlar ölçüsünde ülkedeki bütün medreseleri kapsar hâle getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Gerçekleştirilen değişikliklerin, medreseleri geleneksel görünümlerinden ayırıcı ve köklü oluşu, yine aynı dönemde yapılan çalışmalarla daha sonra Cumhuriyet döneminde kurulan din eğitimi ve öğretimi alanında faâliyet gösteren kurumlar arasındaki benzerliklerin olduğu hakkındaki fikrimiz bizi bu alanda çalışmaya sevketmiştir.

Araştırmamızda, II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreseleri ıslah çalışmalarını iki ana grupta toplamış bulunuyoruz. Bunlardan birincisi, medreselerin ıslâhı çalışmalarının gelişmesi ve olgunlaşmasına yardımcı olan, hareketin gelişmesinde önemli katkıları-

1) Yazıcı, Osmanlıların Son Döneminde, s. 65; Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 267.

nın olduğu görülen devrin ileri gelen simâlarının düşünce ve görüşleridir. Diğeri ise resmî makamlar tarafından bu hareketin gerçekleştirilmesidir.

Çalışmamızın başlıca amaçlarını ise iki noktada toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, II. Meşrûtiyet dönemindeki medreseleri ıslah faaliyetlerini ve bu konuda ileri sürülen düşünce ve görüşleri inceleyerek bir değerlendirmesini yapmaktır. Zira, bu dönemde yapılan çalışmalarla medreselerin amaçları, kuruluş ve idârî yapıları ve ders programları konuları ciddi olarak ele alınmıştır. Bu alanda sürdürülen ıslahat çalışmaları, daha önce yapılan medrese ıslahat çalışmalarından bu yönü ile ayrıldığı gibi medreselere yeni ve esaslı bir görünüm verilmesi açısından da özel bir önem taşımaktadır. Diğer taraftan bu çalışmalar, medreselerin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sahip oldukları mevkinin ve medrese mensuplarının gelişmeler karşısındaki tavırlarının ortaya konulabilmesi açısından da önem taşımaktadır. Din eğitimi ve öğretimi tarihinde çok önemli bir yere sahip olan medreselerin, devrin şartlarına göre yeniden düzenlenmelerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı II. Meşrûtiyet dönemindeki bu çalışmaların yeterince incelenmemiş olması¹ bize böyle bir çalışmaya sevkeden ikinci sebep olmuştur. Gerçekten de bu dönemdeki ıslahat hareketlerini, hem resmî alanda gerçekleştirilenler hem de bu hareketlerin gelişmesine ve ortaya çıkmasına yardımcı olan görüşlerle birlikte ele alarak, bu konudaki çalışmalarını ayrı ayrı ve düzenli şekilde ele alan ciddi bilimsel çalışmalara sahip olmadığımızı söyleyebiliriz. Kanaatimizce sözü edilen dönemdeki çalışmaların ayrıntılı olarak incelenmesi, târihî bir

1) Bk. Yazıcı, Osmanlıların Son Döneminde, s. 66.

vâkıayı ortaya koymak açısından olduğu gibi, geçmişteki ve günümüzdeki din eğitimi faaliyetlerinin arasındaki bağlantının kurulabilmesi ve sözü edilen dönemin karanlıkta kalan yönlerinin bilimsel bir çalışma içinde aydınlanması bakımından da önem taşımaktadır.

II. Araştırma Metodları

Geçmişteki olayların incelenmesinde uygulanan târihî yöntemde ağırlık, bilimsel çalışmalarda geçerli olan iki ana husûsa dayanmaktadır. Bunlardan ilki, konu ile ilgili geçerli ve güvenilir belgelerin elde edilmesi, diğeri de bu belgelerin aynı ölçüler içerisinde değerlendirilmesidir. Ancak bu tür araştırmaların, tekrarı mümkün olmayan olaylara dayanması ve gerekli belgelerin çoğu zaman dağınık halde bulunması¹, belirtilen hususlara özellikle itina gösterilmesini gerektirmektedir. Ayrıca, yine bu tür çalışmalarda kütüphâne ve arşiv çalışmalarının da önemli bir yeri bulunmaktadır.

Biz, konumuzun geçmişteki bir olayın ele alınarak değerlendirilmesi olması sebebi ile çalışmamızda târihî bir anlayış tarzını esas aldık. Buna göre öncelikle arşiv taraması ve belirlenen dönem ile ilgili kaynak eser ve vesikaların derlenmesine girişilmiştir. Bu amaçla bilimsel bakımdan güvenilir olmak üzere belirlenen alana ait geniş bir bibliyografya çalışması ile konuyla ilgili yayınlanmış kitap, dergi ve makaleler ciddi şekilde taranmak sûreti ile gerekli bilgiler toplanmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'nde ve İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Bürosu'nda konuyla ilgili mevcut belgelerin temini yoluna gidilmiştir. Elde ettiğimiz bilimsel malzemeyi iki ana gru-

1) Bk. Kaptan, Bilimsel Araştırma Teknikleri, s. 63.

ba, daha sonra Osmanlıca yazılanları ise kendi arasında üç gruba ayırdık. Bunlar :

- a) Konuyla ilgili tenkit ve tavsiyelere yer verilen kitap ve makaleler,
- b) Resmî makamlarca hazırlanan nizamnâme, tâlimâtnâme, ders programları, talebeler ve diğer personel hakkında bilgi veren belgeler,
- c) Arşiv belgeleridir.

Bu kaynaklar dikkatle incelendikten sonra ayrıntılarına inilecek şekilde gerekli tesbitler yapılmıştır. Resmî makamlar tarafından hazırlanan belgelerin konumuzla ilgili en sağlıklı bilgileri vermesi yanında, yine aynı konuda kaleme alınan kitap ve makaleler de devrin talebe, müderris ve aydınlarının meseleye bakışlarını öğrenmemize yardımcı olmuştur. Nitekim bu bilgilerin tesbiti amacı ile Sırât-ı Müstakim, Sebilürreşad ve Beyânü'l Hak gibi çeşitli dergiler taranarak konuyla ilgili dökümanlar tesbit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız genel olarak iki temel bölümden oluşmaktadır. İlk kısımda, medreselerin ıslâhı konusunda ileri sürülen fikir ve görüşler ele alınmıştır. Islahatın resmî olarak gerçekleştirilmesi ve olgunlaştırılmasında önemli katkılarının olduğunu gördüğümüz bu görüşlerin, konularına göre ayrı ayrı sınıflamalara tâbî tutulmak sûretiyle değerlendirilmesine özen gösterilmiştir. Resmî alandaki ıslahatın gerçekleştirilmesine yol gösterici bir nitelik taşımaları sebebi ile bu görüşlere öncelik verilmiştir. Daha sonra da resmî alanda yapılan ıslahat, yine konularına göre ayrı sınıflamalar altında ele alınmış, bunun dışında bu dönemde din görevli-

si ihtiyacının karşılanması ve öğretimde ihtisaslaşmaya önem verilmesinin sonucu olarak değerlendirilebilecek bir anlayışla kurulan yeni medreselere yer verilmiştir. Son olarak da bu dönemde yapılan çalışmalar genel olarak ele alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmamızda kullanılan kaynaklar ise iki ana gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki, II. Meşrûtiyet dönemindeki medrese ıslahat hareketleri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olan birinci el ve esas kaynaklardır. Bu kaynaklar, resmî olarak yayınlanan nizamnâme, tâlimâtname veya belirtilen dönemde çeşitli dergilerde yayınlanan makalelerden oluşmaktadır. İkincisi ise bu dönemde yapılan çalışmalarını kavrama ve yorumlamamıza yardımcı olan daha sonra yayınlanmış kaynakları ihtivâ etmektedir.

III. II. Meşrûtiyet Öncesi Medreselere Genel Bakış

Medrese, İslâm dünyasında özellikle eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekânlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir¹. Kurulmaya başlandıkları dönemlerden itibaren gerek dîni ve gerekse din dışı bilimlerin tedrisinin düzenli ve planlı olarak gerçekleş-

1) Çalışmamızın yapıldığı döneme kadarki medreseler hakkında değişik kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bk. Pedersen, Mescit, İslâm Ans. s. 47-58; Çelebi, İslâmda Eğitim, s. 1-485; Dağ-Öymen, İslâm, s. 1-272; Köymen, Alp-Arslan ve Zamanı II, s. 363; Bilge, İlk Osmanlı, s. 1-150; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 1-715; Hızlı, Kuruluşundan, s. 273-281; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 1-54; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 174-176; Bilhan, 900 Yıllık Bir Türk Öğretim, s. 117-124; Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, s. 217-255; Taşdemirci, Medreselerin Doğuş Kaynakları, s. 269-278.

tirildiği medreseler, İslâm dünyasında uzun yıllar ehemmiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Bilhassa Selçuklular döneminde medreselerin hem teşkilat ve program hem de talebe ve müderrislerle sağlanan imkânlar açısından önemli ilerlemeler kaydettiği, aynı şekilde belirtilen hususlardaki gelişmelerin Osmanlı Devleti zamanında da devam ettirildiği bilinmektedir.

Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti zamanında da devlet adamları ve ileri gelenler tarafından genel eğitim ve öğretim yapan medreselerin yanısıra ihtisas medreselerinin de kurulduğu bir gerçektir¹. İstanbul'da Fatih ve Kânûnî devirlerinde inşa edilen Sahn-ı Semân ve Süleymâniye Medreseleri, Osmanlılar döneminde inşa edilen en önemli medreselerdendir. Yüksek dereceli olarak kurulan bu medreselerden Sahn-ı Semân sekiz medreseden meydana gelmektedir. Ayrıca bu medreselere talebe hazırlamak üzere sekiz medrese (Mûsıla-i Sahn), talebelerin ihtiyaçları için imâret, hamam, hastahâne ve kütüphâne inşa edilmiştir². Kânûnî döneminde inşa edilen Süleymâniye Medreseleri de dört medrese, bir Dârü'l Hadis ve bir Dârü't Tıp, eczâne, şifâhâne, imâret ve hamamdan oluşan külliyyeden meydana gelmektedir³. Yapılan bu imar çalışmaları ile Osmanlı topraklarında ve bilhassa bir kültür merkezi olarak İstanbul'da medrese sayısının hızla arttığı görülmektedir. Sadece Mimar Sinan'ın baş mimarlığı sırasında

1) Bk. Bilge, İlk Osmanlı, s. 79; Baltacı, Dârü'l Hadisler, s. 38-40; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 72-615; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 10-12; Okiç, Bazı Hadis Meseleleri, s. 106.

2) Bk. Uzuncarşılı, İlmîye, s. 5-10.

3) Bk. Uzuncarşılı, İlmîye, s. 33-38.

da İstanbul`da inşa edilen medrese sayısı 55`i bulmaktadır¹. XVII. asrın ortalarına ait bir belgeye² göre Rumeli ve İstanbul`da toplam 292, 1869 yılında hazırlanan bir çalışmaya göre ise sadece İstanbul`da faal durumda 116 medrese bulunmaktadır³.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti zamanında, medreselerin derecelendirildiği görülmektedir. Daha önceki dönemlerde ise böyle bir yola gidilip gidilmediği konusunda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Osmanlılar döneminde medreseler okutulan dersler, vakfiyelerde müderrislere tahsis edilen yevmiyeler, medresenin kuruluş zamanı ve müderrislerin mevki gibi durumlar dikkate alınarak Hâşiye-i Tecrid, Miftah, Kırklılı, Hâriç, Dâhil ve Sahn-ı Semân şeklinde aşağıdan yukarıya doğru derecelendirilmiş, Süleymâniye Medreseleri`nin kuruluşundan ve sonraki dönemlerde bazı değişikliklerle bu sistem son dönemlere kadar esas özelliğini muhafaza etmiştir⁴.

İlk dönemlerden itibaren medreselerin ders programlarında Arapça ve din bilimleri önemli bir yer tutmuşlardır. Bunların yanısıra aklî ve müsbet ilimlere de yer verilmiştir⁵. Bağdat Nizâ-

1) Bk. Kütükoğlu, 1869`da Faal, s. 5.

2) Bk. Özergin, Eski Bir Rûznâmeğe Göre, s. 275-287.

3) Bk. Kütükoğlu, 1869`da Faal, s. 6.

4) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 2, 11-12; Özergin, Eski Bir Rûznâmeğe Göre, s. 265; Taşdemirci, Osmanlı İmparatorluğunda, s. 523; Ergin, Türk Maârif I-II, s. 99; Emin Bey, Târihçe-i Tarîk-i Tedris, İlmiye Salnâmesi, s. 647- 649.

5) Bk. Pedersen, Mescit, İslâm Ans. s. 62-63.

miye Medresesi'nde din bilimleri yanısıra fen ve edebiyat bilimlerinin de öğretimi yapılmaktadır¹. Medreselerde okutulan ilimler genel olarak akli-nakli veya mekâsıt-âlât ilimleri olarak iki gruba ayrılmıştır. Nakli ilimler Tefsir gibi vahye, akli ilimler ise müşâhede ve mantıki muhakemeye dayalı felsefe ve fen gibi bilimlerdir. Yine Tefsir, Hadis gibi bilimler mekâsıt, yani ulaşılması amaçlanan ilimler, Sarf, Nahiv ve Belâgat ilimler ise âlât veya vesâil şeklinde, amaçlanan ilimlere ulaşmada yardımcı ve vâsıta olan ilimler olarak sınıflandırılmışlardır². Osmanlı medreselerinde genel olarak Fıkıh, Tefsir, Hadis, Akâid, Kelâm, Arapça, Mantık, Heyet ve Hendese dersleri okutulmuş³, dersler ise ilgili bilim dallarının adları ile değil, okutulan kitapların adları ile anılmışlardır⁴. Ancak, XVI. asırdan itibaren akli ve müsbet ilimlerin tedrisi gerilemeye başlamış, bu ilimler programdan çıkarılmasalar bile ikinci planda kalmışlardır⁵. Bunun yanı-

1) Bk. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 176.

2) Bk. Bilge, İlk Osmanlı, s. 42.

3) Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplar ve bilimler için, Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 19-31, 39-43; Bilge, İlk Osmanlı, s. 43-63; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 35-43; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 26-29.

4) Bk. Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 5.

5) Bk. Emin Bey, Tarihçe-i Tarık-i Tedris, İlmiye Salnâmesi, s. 647; Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 126, 176; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 20. Ancak, Felsefi ilimlere karşı tepkinin daha önceki dönemlere uzandığı görülmektedir. Meselâ II. Murad'ın 1435 tarihli Edirne Dârü'l Hadis'i vakfiyesinde, müderrisin felsefi ilimlerle aslâ uğraşmaması şartı bulunmaktadır. Yine aynı dönemde, Bergama Umur Bey Medresesi Vakfiyesinde, akli ilimlerin okutulmamasına dâir kayıt vardır. Bk. Bilge, İlk Osmanlı, s. 166, 213-231.

sıra Kelâm, Tefsir ve Hadis gibi din bilimlerinin de aynı dönemlerde eski itibarlarını kaybetmeye başladıkları görülmektedir¹.

Medreselerde ilk dönemlerden itibaren ders işlenmesi usûlü müderrisin dersi anlatması esâsına dayanmaktadır. Bununla birlikte soru-cevap ve tartışma usullerine de yer verilmiştir². Derslerin tâkibinde, ilgili dersler hakkındaki kitaplar ve bunların şerhlerinin önemli yeri bulunmaktadır. Okutulan dersler aşağı dereceli medreselerde daha derli-toplu ve muhtasar, yüksek dereceli medreselerde ise daha ayrıntılı ve mufassal olarak işlenmektedir³.

Medrese öğretim sisteminin merkezinde müderris bulunmaktadır⁴. Hatta Selçuklularda medrese kurulmasına önemli sebeplerden birisi de herhangi bir bölgede ders verebilecek âlimin bulunmasıdır. Bazan pek tanınmamış bir bölgede bulunan bir âlimin öğretim yapabilmesini temin üzere medrese inşa edildiği görülmektedir⁵. Müderris, öğretimden olduğu gibi medresenin idâresi ve talebelerin disiplininden de sorumlu durumdadır⁶. Osmanlılarda medreselerden mezun olan talebeler, müderrislik görevine atanabilmek için " Matlab " adı verilen deftere kaydedilerek kadro boşalması

1) Bk. Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllardaki, s. 289; Yaltkaya, Tanzimat'tan Evvel, s. 466; Kütükoğlu, 1869'da Faal, s. 7; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 31.

2) Bk. Dağ-Öymen, İslâm, s. 125; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 57.

3) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 39-42.

4) Bk. Dağ-Öymen, İslâm, s. 185.

5) Bk. Köymen, Alp-Arslan ve Zamanı II, s. 379.

6) Bk. Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 33; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 7-8.

nı beklemekte ve sırası gelenlerin tâyinleri aşağı dereceli medreselerden başlanmak üzere yapılmaktadır¹. Medreselerin olduğu gibi burada görevli personel ve talebelerin maddî ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli mâlî kaynak vakıf gelirlerinden sağlanmaktadır².

Osmanlı medreseleri, Süleymâniye Medreseleri'nin kurulması ile zirve noktasına ulaşmasından bir süre sonra gerilemeye başlamıştır. Gerilemenin başlangıcı 1577 tarihli bir ferman ile başlatılmakta ise de³ kanaatimizce bu durumu daha geriye götürmek mümkündür. Nitekim, II. Beyazıt ve Kânûnî dönemlerinde bizzat pâdişahın isteği üzerine iltimasla müderrisliklere tâyinler yapıldığı görülmektedir⁴. Önceleri münferid ve önemsiz sayılabilecek bu gibi hâdiseler, daha sonraları yaygınlaşarak âdetâ usûl hâlini almıştır⁵. Yine, programdaki yetersizlikler, akfî ve müsbet ilimlere karşı soğukluk ve metodlardaki yanlışlıklar bozukluğun diğer yanını oluşturmaktadır⁶.

Daha sonraki dönemlerde neredeyse bütün pâdişahlar, medreselerdeki bozuklukların düzeltilmesi konusunda gayret sarfetmişler-

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 45.

2) Bk. Yediyıldız, Müessese Toplum Münâsebetleri, s. 37-38; Ateş, Vakıflarda Eğitim Hizmetleri, s. 29-100.

3) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 241.

4) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 46, 68.

5) Bk. Koçi Bey Risâlesi, s. 53-55; Emin Bey, Târihçe-i Tarîk-i Tedris, İlmiye Salnâmesi, s. 650; Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 133-154; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 48-49.

6) Bk. Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllardaki, s. 291-292; Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 126, 176; Ünver, Fatih Külliyesi, s. XXIII.

dir. Ancak bu teşebbüsler büyük ölçüde mülâzemet usûlüne riâyet edilmesi, müderrislerin atanmalarında ehliyete riâyet edilerek iltimastan sakınılması, derslerin tam olarak okutulması gibi hususları ihtivâ etmekte, ancak kitaplar, öğretim usûlleri ve programlar gibi asıl konulara temas edilmemektedir¹.

Medreselerin XVI. asırdan itibaren gerilemeye başlayarak medrese tahsilinin daha çok fıkıh ve Arapça öğretimine münhasır kaldığı ve bilhassa İstanbul, Bursa, Edirne gibi belirli merkezlerde bulunan, diğer medreselere de örnek teşkil eden yüksek dereceli medreselerin, araştıran ve düşünen insan yetiştirmekten ziyâde devlet memuru yetiştiren kurumlar hâline geldikleri görülmektedir². Buna karşılık Avrupa`da aynı dönemlerde başlayan ilmi, fikri ve teknik alanlardaki gelişmeler karşısında medreselerin yetersiz kaldıkları ve yeni gelişmelere karşı menfi bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi medreselerin bozulmaya başladıkları dönemlerden itibaren, bu bozukluğun giderilmesi için bazı gayretler sarfedilmiştir. Ancak, medreselerin bozukluğu, yetersizliği, düzeltilmesi gereken yönü hep idâri ve maddi aksaklıklarda aranmış kitapların, metodların ve ders programlarının yeniden ele alınarak düzenlenmesi ve en önemlisi kaybolan ilmi zihniyetin yeniden geçerli hâle getirilmesi konularında bir gayret sarfedilmemiştir. Şüphesiz medreselerin gerilemesinde idâri ve maddi aksaklıkların rolü olmuştur. Özel muamele yüzünden ehliyete riâyet edilmemesi ve müderris kadrolarının aşırı şekilde doldurulması, öğretimde Arapça`ya çok fazla önem verilmesi, vakıf-

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 241-260.

2) Bk. Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 31; Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 176; Ünver, Fatih Külliyesi, s. XXIII.

ların bozulması, öğretimin belirli merkezlerde toplanması, talebe isyanları ve siyâsî baskılar önemli rol oynamıştır¹; ancak kanaatimizce temelde bulunan asıl sebep ilmi çalışma disiplini- nin ve ilmi zihniyetin büyük ölçüde kaybolmuş olmasıdır². Bu durumda medreselerin gerilemesi daha da hızlanmış, nihâyet Tanzimat yıllarından itibaren açılmalarına hız verilen mektepler karşısında medreseler, sahip oldukları birçok fonksiyonu icrâ edemez hâle gelmişler ve bunları terketmek zorunda kalmışlardır. Yeni mekteplerin açılması ve devletin Batılılaşma süreci içine girmesi sonucu idârî, hukûkî ve eğitim alanlarında yapılan yenilikler karşısında medreselerin ikinci plana itilerek, görevlerinin sadece din görevlisi ve müderris yetiştiren kurumlara dönüştüğü görülmektedir. Bununla birlikte medrese mensuplarının, bağlı oldukları müessesenin üzerine aldığı veya elinde kalan bu fonksiyonu en iyi şekilde yerine getirebilmesi için ciddi bir gayret göstermeleri oldukça uzun bir zaman almıştır. Bu konuda son yıllarda ilk ciddi girişimin 1908 yılından sonra gerçekleştirildiği düşünüldüğünde, Tanzimat`tan sonra yaklaşık 70 yıl medrese mensuplarının medreselerin ıslâhı konusunda ciddi bir teşebbüste bulunmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte birisi Tanzimat, diğeri de II. Abdülhamit döneminde yapılan iki münferid ıslah girişiminin bulunduğu da bilinmektedir³. Ancak, gayr-ı resmî olarak, tav-

1) Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 133-154; Akdağ, Türk Halkının, s. 153-281; Koçi Bey Risâlesi, s. 50-56; Mehmet Emin, Tarihçe-i Tarfık-i Tedris, (Sebilürreşad), s. 209.

2) Bk. Hatemi, 19. Yüzyılda Medreseler, s. 502.

3) Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü`l Hak), s. 322-324; Şeyh Ali zâde Muhyiddin, Medreselerin Islâhı, s. 1-32.

siye mâhiyetinde olan bu girişimlerin dikkate alınarak uygulandığına dâir bir bilgiye sahip olmadığımızı da belirtmeliyiz. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya yöneldiği Tanzimat yıllarında medreselerin durumu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Nitekim biz, araştırmamız sırasında bu dönemdeki medreselerin ele alındığı müstakil ve ilmi bir çalışmaya rastlamadık.

1867 yılında 15 müderrisin oluşturduğu bir heyet tarafından hazırlanan raporda, medreselerde bir süreden beri şerh ve hâşiye-ler üzerinde çok fazla durulmasından dolayı hem tahsil süresinin uzadığından hem de talebelerin sürekli başkalarının görüşlerini nakledip durmaktan dolayı düşünme ve muhakeme güçlerini kaybettik-lerinden şikâyet edilerek bu konuda ıslahatın gereği üzerinde durulmaktadır¹. Esâsen bu girişimin önemi, o döneme kadar temas e-dilmeyen şerhlerin terkedilerek asıl kaynakların okutulması, ders programı ve kısmen de metodla ilgili tavsiye ve görüşleri ihtivâ etmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu girişimin resmî olarak de-ğil, bazı müderrislerin biraraya gelerek gerçekleştirilmesi de ö-nem taşımaktadır ki bu tarz bir girişime daha önce rastlanmamak-tadır. Raporda yer verilen programda şu dersler tesbit edilmiş -tir :

1. Sene : Emsile, Binâ, Maksut, İzzî².

2. Sene : Avâmîl, İzhâr³.

1) Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Bevânü'l Hak), s. 322-324.

2) Arapça Sarf'a (Biçim Bilgisi) ait bu kitaplardan Binâ ve Mak-sut'un müellifleri bilinmemektedir. İzzî ise Şeyh İzzettin İb-rahim'e aittir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 30.

3) Arapça Nahiv'e (Sözdizimi) ait bu kitaplardan Avâmîl, Şeyh Ab-dülkadir Cürcânî'ye (v. 1081) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keş-fü'z Zümûn II, s. 1179.

3. Sene : Kâfiye, İzhâr, İsagoci¹.
4. ve 5. Sene : Kâfiye, İsagoci.
6. Sene : Kul Ahmet, Fenâri².
7. 8. ve 9. Sene : Tasavvurât, Tasdikât.
10. 11. ve 12. Sene : Şerh-i Akâid³.
13. Sene : Kadımir⁴.

-
- 1) Kâfiye, Nahiv`e ait olup İbn-i Hâcib`e (v. 1248) aittir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 30. Tam adı İzhârü`l Esrâr Fi`n Nahv olan İzhâr ise Birgivi`ye (1520-1573) aittir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyeü`l Ârifin II, s. 252. İsagoci ise Ferfer-yus`a (Porphyrios) ait Mantık kitabıdır. Eser değişik zamanlarda kısaltılmıştır. Bunlardan en meşhuru El-Ebheri`ye (v. 1300) ait olanıdır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 206. Atay`ın eserinde 3. sene dersleri arasında İsagoci görülmemektedir. Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 189. Bu eksiklik Yazıcı tarafından tekrarlanmıştır. Bk. Yazıcı, Osmanlıların Son Döneminde, s. 63.
 - 2) Fenâri, El-Fenâri`nin (v. 1431) İsagoci şerhidir. Kul Ahmet ise bu şerhe Kul Ahmet b. Muhammed b. Hızır tarafından yapılan hâşiyedir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 207. Bu eserin adı Atay`ın eserinde Kavlı-i Ahmet şeklinde geçmektedir. Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 190. Ancak eser, yazarının adı ile Kul Ahmet şeklinde okunmalıdır. Bk. Brockelmann, Geschichte II, s. 304.
 - 3) Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Neseff`nin (v. 1142) Akâid Metni`ne Sâdeddin Taftezâni`nin yazdığı şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1145.
 - 4) Asıl adı Hidâyetü`l Hikmet olan ve Mantık, Tabiiyât ve Kelâm bölümlerinden oluşan bu eser, Esirüddin Mufaddal b. Ömer El-Ebheri tarafından yazılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 2028; Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 53.

14. Sene : Celâl¹.

Programda, Kadımr`in birbuçuk yılda bitirilerek Celâl`e geçileceği belirtilmiş, ancak bu kitabın ne kadar sürede bitirileceği belirtilmemiştir. Bununla birlikte medrese öğretiminin son sınırı kesin açıklığa kavuşturulmamıştır. Programda, ikinci derslerinde şu kitapların okutulması istenmiştir²: Halebi³, Mültekâ⁴, Muhtasar Meâni⁵, Mir`at⁶, Mutavvel⁷ ve Tavzih⁸. Tatil günlerinde

- 1) Adûduddin Abdurrahman İyçî`nin (v. 1335) Akâid-i Adûdiye adlı Kelâm eserine Celâleddin Ed-Devvânî (v. 1502) tarafından yazılan şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1144.
- 2) H. Atay eserinde, programdaki ikinci derslerini tahmini olarak dağıtmıştır. Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 189-190. Ancak Beyânü`l Hak`da verilen programda hangi kitabın ne zaman okutulacağı belirtilmemiş, sadece bir kitap bitmeden diğerine geçilmemesi istenmiştir. Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü`l Hak), s. 323.
- 3) Halebi`nin Gunyetü`l Mütemelli Fi Şerh-i Münyeti`l Musallî adlı eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s.1886.
- 4) Halebi`nin Mültekâ`l Ebhûr adlı eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1814.
- 5) Sekkâki`nin (v. 1228) Miftâhu`l Ulûm adlı eseri İbn-i Hâcib tarafından kısaltılmış ve Taftezânî (v. 1389) tarafından Muhtasarü`l Meâni adı ile şerh edilmiştir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 21.
- 6) Molla Husrev`in (v. 1480) Mirkâtü`l Vusûl adlı eserine, Mir`âtü`l Ulûm adı ile yine kendisinin yazdığı şerhtir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 22.
- 7) İbn-i Hâcib`in Telhîsü`l Miftâh adlı eserine Taftezânî (v. 1389)`nin yaptığı şerhtir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 21.
- 8) Ubeydullah Mesut El-Buhârî`nin (v. 1346) Tenkîhu`l Usûl adlı eserinin şerhidir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 496.

okutulması istenilen ders ve kitaplar ise şunlardır : Tefsir, Hadis, Fıkıh`tan Dürrü`l Muhtar¹ veya Dürer², Vaz`iyye, İlm-i Münâzara`dan Hüseyniye ve Velediye³, İlm-i Beyân`dan Feride ve Alâka⁴, Ulûm-ı Riyâziye`den Heyet, Hendese ve Hesab`a dâir kitap ve risâleler. Ayrıca Hat ve İnşâ`ya gayret edilmesi, talebenin Sarf`a başladığında tatil günleri ikindiden sonra Ta`lîmü`l Mûteallim⁵ okuması gerektiği belirtilmektedir.

Raporun baş tarafında şerh ve hâşiyelerin çokluğundan şikâyet edilerek bunlardan bir kısmının artık okutulmaması istenmektedir. Meselâ " Fenâri bed`olunup Muhammed Emin ve Kara Halil okunmayarak yalnız Kul Ahmet ile tedris olunacaktır⁶" denilmekte-

-
- 1) İbn-i Âbidin`in (v. 1836) Reddü`l Muhtar Alâ Dürri`l Muhtar adlı Fıkıh eseridir.
 - 2) Molla Husrev`in (v. 1480) Gurur adlı eserine yine kendisinin yazdığı şerhtir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 22.
 - 3) Hüseyniye, Antâki Hüseyin b. Abdullah`ın (v. 1717) eseridir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu`l Mekkûn I, s. 406. Velediye ise Seyit Şerif Gürcânî`nin (v. 1413) eseridir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu`l Mekkûn II, s. 715. Ancak, bu adla Saçaklızâde`nin (v. 1737) de bir eseri vardır. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyetü`l`Ârifin II, s. 322-323.
 - 4) Feride, Bed`iye adlı esere İbn-i Zîc Şerefü`d Din İsmail b. Ebi Bekir b. Abdullah`ın (v. 1433) yaptığı şerhtir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu`l Mekkûn II, s. 189. Ancak bu adla birçok eser vardır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 845.
 - 5) Zernüci`nin (v. 1223) Ta`lîmü`l Mûteallim Fî Tarîki`t Teallüm adlı eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 425; Tütüncü, Türk İslâm Eğitimcisi, s. 45-98.
 - 6) Bk. Tedrisât-ı medârisin, (Beyânü`l Hak), s. 323.

dir. Ancak buna rağmen okutulacak kitaplar arasında şerhlerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Medreselerin ıslâhı konusunda diğer bir girişimin de II. Abdülhamit döneminde yapıldığı görülmektedir. Bu konuda yapılması gerekli yenilikler hakkında düşüncelerin yer aldığı 1896 tarihli kitapçıkta, medrese ders programlarında din bilimlerinin yanısıra Coğrafya, Tarih, Kimya, Cebir gibi derslere yer verilmesi öngörülmektedir¹. Yine aynı kitapçıkta, medreselerde okutulan ders kitaplarının günün şartlarına göre yeniden düzenlenmeleri ve şerhler yerine asıl kaynakların okutulması, medreselerde imtihanların uygulanması gibi meselelere temas edilen kitapçıkta, medreselerin ıslâhının en kısa zamanda gerçekleştirilmesinin zarûreti belirtilmektedir. Yazar, ortaya koyduğu düşüncelerinin ilmi bir heyet tarafından incelenerek geliştirilebileceğini de ifade etmektedir². Yapılan bu girişimler, müderrislerin konu ile yakından ilgilenmeleri ve önemli konulara dikkat çekilmesi açısından yerinde olmakla birlikte, köklü bir ıslahat açısından yetersiz oldukları da bir gerçektir. Zaten bu çalışmaların dikkate alındığına dair bir bilgiye de rastlamadık.

Netice olarak, Osmanlı Devleti içinde asırlardır eğitim-öğretim faaliyetlerinin büyük ölçüde gerçekleştirildiği medreseler XVI. asırdan itibaren gerileme ve çöküş süreci içine girerek devrin ihtiyaçlarına cevap veremez hâle gelmişlerdir. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi değişik dönemlerde yapılan ıslahat çalışmaları, bu kurumların tekrar eski mevkilerine kavuşturulmalarına

1) Bk. Şeyh Ali-zâde, Medreselerin Islâhı, s. 1-32.

2) Bk. Şeyh Ali-zâde, Medreselerin Islâhı, s. 21.

kâfi gelmemiş ve medreseler bu durumları ile XIX. asra kadar ayakta kalabilmişlerdir. Ancak II. Meşrûtiyet döneminde yapılan köklü değişiklik ve düzenlemelerle medreselerin ciddi olarak yeniden bir yapılanma içine girdikleri görülmektedir. ki toplumumuzun esas kısmını da bu husus teşkil etmektedir.

B. II.Meşrûtiyet Döneminde Medreselerle İlgili İslahat Düşünceleri ve Çözüm Arayışları

I. Medreselerin İdâri ve İlmî Teşkilâtı

1) Kuruluşu Üzerinde Yeniden Yapılanma Fikri

Osmanlı medreseleri başlangıçtan itibaren, genellikle ileri gelen devlet adamı ve zenginler tarafından kurulmakta, derecelendirilmeleri ise kurucularının vakfiyelerinde müderrislere tayin ettikleri mâlî imkâna veya okutulan derslere göre yapılmaktadır¹. II.Meşrûtiyet dönemine kadar devam eden bu geleneğin, sınırları belirtilmemesine rağmen, bugünkü orta ve yüksek dereceleri içeren sistemin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Buna göre medreselerin ilk basamağını oluşturan Yirmili veya Hâşiye-i Tecrid² medreseleri orta öğretimin ilk basamağı, Altmışlı³ veya Fatih ve Süleymaniye gibi medreseler ise yüksek dereceli medreseler olarak kabul edilebilirler. Orta ve yüksek dereceli medreseler olarak nitelendirilebilecek bu medreseler arasında, birer sınıf olarak kabul edilebilecek⁴ safhalar da bulunmaktadır. Şu halde eski medrese

1) Özergin, Eski Bir Rûznâme'ye Göre, s. 265; Uzunçarşılı, İlmîye, s. 11, 24, 27.

2) Hâşiye-i Tecrid: Müderrislerinin yevmiyesi 20 akçe olduğundan dolayı Yirmili medreseler olarak bilinen bu medreselerde tahsil süresi XVI. asırda iki yıl iken sonraları üç aya kadar düşmüştür. Hâşiye-i Tecrid adı ise, bu medreselerde aynı adla okutulan Kelâm kitabından gelmektedir. Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 19, 24; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 37.

3) Müderrislerinin yevmiyesi 60 akçe olan medreselere verilen isimdir. Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 37.

4) Uzunçarşılı, İlmîye, s. 11; Ergin, Türk Maarif, I-II, s. 99; Atay, Fatih-Süleymaniye, s.173.

kuruluş ve derecelendirme geleneği iki esasa dayanmaktadır. Bunlardan ilki, medrese vakfiyelerinde müderrislere tahsis edilen maddi imkânlar, diğeri ise medreselerde okutulan derslerdir. Vakıf sisteminde son dönemlerde ortaya çıkan bozulmaların sonucu¹, yeni kurulan zengin ve düzenli vakıfların sayısı iyice azaldığı gibi eskilerinin mevcut düzeni de korunamamıştır. Bu sebeple mevcut geleneğin değişen şartlara göre yeniden ele alınması gerekmektedir.

Diğer taraftan öğretim kurumu tesis etmenin devletin görevleri arasında sayılması sonucu, bilhassa Tanzimat döneminden itibaren bu kurumlar devlet eli ile kurulmaya başlanmış², dolayısıyla vakıfların payı gittikçe azalmıştır. Yine medreselerin derecelendirilmesinde esas alınan bazı derslerin programdan çıkartılması, bu usûle göre derecelendirilmeyi de yetersiz bırakmıştır. Tanzimat'tan itibaren, öğretim süresi ve derecesi birbirinden bâriz şekilde ayrılan mekteplerin kurulmaya başlanmasından sonra, bilhassa II. Meşrûtiyet yıllarında medreselerin ıslâhının gereği konusunun gündeme gelmesi ile birlikte, mekteplerin kuruluş sisteminin medreselere de tatbiki fikri ileri sürülmüştür. Mevcut medreselerin kuruluş ve derecelendirilmesinin yeniden düzenlenmesi yanısıra din görevlilerinin daha iyi yetiştirilmesi amacı ile meslekî eği-

1) Bk. Yediyıldız, Vakıf, İslâm Ans. s. 104.

2) Osmanlı Devleti'nde dîni müesseselerin ve eğitim de dâhil birçok kamu hizmetlerinin teşkilatlandırılması ve muhafazası devletin görevleri arasında sayılmaktadır. Bk. Yediyıldız, Müessese Toplum Münâsebetleri, s.338. Ancak, bilhassa Tanzimat'tan itibaren kurulmasına hız verilen mekteplerin büyük çoğunluğu, devlet eli ile kurulmuştur. Bk. Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 18; Ergin, Türk Eğitim I-II, s. 315-715; Koçer, Türkiye'de Modern, s. 22-124; Akyüz, Türk Eğitim, s. 177-240.

tim veren yeni medreselerin açılması hakkında da görüşler belirtilmiştir. Diğer taraftan özel medreselerin açılması ve mekteplerle medreselerin birleştirilmesi gereğini savunanlar da görülmektedir.

Medreselerin kuruluşu ile ilgili olarak fikir ileri sürenlerin çoğunlukla medreseleri, orta ve yüksek dereceli öğretim kurumları olarak kabul ettiklerini görüyoruz. Bununla birlikte medreseleri ilk dereceden yüksek dereceye kadar uzanan aşamaları ihtivâ eden kurumlar olarak kabul edenlerin bulunduğunu da belirtelim.

Medreseleri orta ve yüksek dereceli eğitim kurumları olarak kabul edenlerden Ziya Gökalp¹, 1909 yılında yayınlanan bir makalesinde herhangi bir yerleşim bölgesindeki medreseleri "Medrese-i Külliye" adı altında birleştirerek orta ve yüksek dereceli kısımlara ayrılmasını istemektedir. Buna göre O, orta dereceli kısımda "Ulûm-ı Tâliye" (Tâli İlimler) adını verdiği, asıl derslere giriş ve onları kavramaya kolaylık sağlayacak Arapça, Felsefe, Hesap, Hendese gibi derslerin, yüksek dereceli kısımda ise "Ulûm-ı Âliye" (Yüksek İlimler) adını verdiği Kur'an, Hadis, Tefsir, Fıkıh gibi asıl derslerin okutulmasını öngörmektedir². Ancak

1) Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924) : Türk milliyetçiliği düşüncesinin önde gelen nazariyecilerindedir. II. Meşrûtiyette iktidara gelen İttihad ve Terakkî Fırkası'nın ileri gelenlerinden olan Gökalp, aynı zamanda son dönemlerde yetişen sosyologlarımızdandır. Gökalp'in çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan şiir ve makaleleri 1976-1980 yılları arasında Kültür Bakanlığı tarafından derlenerek yeniden yayınlanmıştır. Gökalp'in eserleri ve hakkında yayınlananlar için, Bk. Tütengil, Z. Gökalp Hakkında, s. 1-24.

2) Gökalp, Medreseler, s. 81.

1911-1914 yılları arasında yazdığını tahmin ettiğimiz " Külliye " adlı şiirinde Gökalp, farklı bir düşünce sergilemektedir. Gökalp bu şiirinde, yüksek dereceli medreselerin faaliyetlerini İstanbul Dârü'l Fünûnu'nun Ulûm-ı Şer'îye (Dîni İlimler) bölümünde sürdürmelerini istemektedir:

" Bil ki bugün Dârü'l Fünûn içinde,
İlâhiyat Fakültesi açıktır.
İlmi hâlâ arıyorsan sen Çin`de,
Bu boş mevki yalnız sana lâyıktır.
Süleyman`ın medresesi dışarıda,
Buldukça Dârü'l Fünûn tam olmaz¹".

Ancak, 1914 yılında hazırlanan " Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi"² ile medreselerin bütün öğretim dereceleri ile yeni bir yapılanmaya girmeleri sonucu, aynı yıl Dârü'l Fünûn`daki Ulûm-ı Şer'îye bölümü kapatılmış, böylelikle medreselerin bu kuruma katılmaları sözkonusu olmaktan çıkmıştır. Gökalp`in daha sonraki yazılarında ise böyle bir görüşe rastlanmamaktadır. Aksine O, medreselerin başka bir kuruma katılması bir yana, İslâm âlemindeki bütün medreselerin tevhid edilmesini savunmaktadır. Nitekim 1922 yılında yayınlanan bir makalesinde Gökalp, medreseleri din eğitimi yapan kurumlar olarak görmekte ve dîni tedrisâtın yükselmesini öncelikle medreselerin yükselmesi ve gelişmesine, daha sonra da bütün İslâm medreselerinin tevhid edilmesine bağlamaktadır³. Burada, medreselerin " tevhid " edilmesi ifâdesine Gökalp, açıklık getir-

1) Gökalp, Yeni Hayat, s. 37.

2) Bk. Islâh-ı Medâris, Düstûr, Tertib-i Sâni VI, s. 1325-1330.

3) Gökalp, Dine Doğru, s. 26.

memiştir. Ancak bu ifâdeden bütün medreselerin idârî birliğinin yerine ideal ve program birliğinin anlaşılması daha uygun görünmektedir. Nitekim O, 1914 yılında yayınlanan diğer bir makalesinde müslüman milletler arasında ortak bir terbiyenin meydana getirilebilmesi için terbiye kongrelerinin yapılması gerektiğini belirtmektedir¹. Yine Gökalp, medreseleri bütün İslâm ülkelerine yayılan ve esas amacı müslümanları ferdi açıdan ziyâde, toplum olarak kurtuluşa götürececek bir dârü'l fünûn şeklinde görmektedir².

1909 yılında Selânik`te toplanan İttihad ve Terakkî Kongresi`ne Diyarbakır bölge üyesi olarak katıldığı döneme kadar Osmanlıcılık fikrini taşıyan Gökalp`in daha sonraları Türk milliyetçiliği fikrinin önde gelen savunucularından olduğunu görüyoruz³. Bununla birlikte, İslâmcılık ve Baticılık fikirlerini de gözardı etmeyen Gökalp, 1912-1914 yılları arasında Türk Yurdu Dergisi⁴ nde yayınlanan makalelerini biraraya toplandığı Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak adlı eserinde, bu üç fikri yorumlayarak bir senteze yönelmektedir⁵. Ancak, Gökalp`in 1923 yılından itibaren Türkçülük ve Baticılık fikirleri üzerinde daha çok durduğunu ve

1) Gökalp, Türkleşmek-İslâmlaşmak, s. 54.

2) Gökalp, Dine Doğru, s. 27.

3) Ülken, Türkiye`de, s. 494, 498.

4) Türk Yurdu Dergisi: 1911 yılında Türkçülük düşüncesini taşıyan aydınlar tarafından kurulan Türk Yurdu Derneği`nin yayın organı olan bu dergi, 1924 yılından itibaren Türk Ocakları tarafından yayınlanmış ve 1967 yılında kapanmıştır. Bk. Tuncer, Türk Yurdu, s. 1-545; Türk Yurdu, Türk Ans. s. 308.

5) Bk. Gökalp, Türkleşmek-İslâmlaşmak, s. 1-99.

buna bağılı olarak bazı düşüncelerinde farklılıklar olduğunu görüyoruz. Nitekim bu döneme kadar medreseleri, toplumu kurtuluşa götürecektir bir dârü'l fünûn olarak gören ve ıslah edilmelerine taraftar olan Gökâlp, 1923 yılında yazdığı Türkçülüğün Esasları adlı eserinde, medreselerle ilgili eski görüşlerini korumamakta, hatta eski döneme pek sıcak bakmadığı da sezilmektedir¹.

Medreseleri, orta ve yüksek dereceli öğretim kurumları olarak kabul edenlerden bir diğeri Kazanlı Halim Sâbittir². O, burada da iki tür medrese düşünmektedir:

1) Dîni bilimlerin tahsilinde yardımcı olacak derslerle, öğrenilmesi zamanın icablarından olan Fen ve Matematik bilimlerinin okutulduğu orta dereceli medreseler.

2) Özellikle dîni bilimler alanında ihtiyaç duyulan mütehasşsıların yetiştirilmesini hedef alan yüksek dereceli medreseler.

Yüksek dereceli medreselerde başlangıçta birkaç yıl öğretimin ortak yapılmasını gerekli gören Halim Sâbit, belli bir öğretimden sonra talebelerin ihtisas alanlarına göre öğrenimlerini sürdürmelerini istemektedir³.

1) Bu konuda Türkçülüğün Esasları adlı eserindeki Türk ve Osmanlı şeklindeki ayırımı örnek gösterilebilir. Bk. Gökâlp, Türkçülüğün Esasları, s. 28, 30, 105, 108, 136 v. b.

2) Halim Sâbit (? - 1943) : Kazan`da doğan Halim Sâbit, tahsilini İstanbul`da tamamlamış ve müderrislik yapmıştır. Sebülürreşad, İslâm ve Hikmet Dergilerinde birçok makaleleri yayınlanan Halim Sabit, Gökâlp ile Yeni Mecmua`da çalışmıştır. Mütâreke yıllarında yurt dışında bulunan Halim Sâbit, daha sonra yurda dönerek, 1936 yılında İslâm Ansiklopedisi`nde sekreterlik yapmıştır. Bk. Ülken, Türkiye`de, s. 656.

3) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 336.

Gürünlü Hilmi¹ ise, medreselerin kuruluşu konusunda orta ve yüksek dereceli olmak üzere iki ayrı medrese düşünmektedir:

- 1) Ulûm-ı Tâliye'nin okutulduğu orta dereceli medreseler.
- 2) Ulûm-ı Âliye'nin okutulduğu yüksek dereceli medreseler.

Buna göre Gürünlü Hilmi, talebelerin orta dereceli medreselerde, Gökalp'in de dediği gibi, tâlî ilimleri tahsil ettikten sonra, din bilimlerini gereğince öğrenebilmesi için yüksek dereceli medreselere devam etmesi görüşüne sahiptir. O, " Medretü'l Fevkalâde " adını verdiği yüksek dereceli medresede ise Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm bölümlerinin kurulmasını talep etmektedir².

Medreselerin ıslâhı konusunda düzenli ve ayrıntılı bir plan hazırlayan müderris Şevketi³ ise medreseleri, orta ve yüksek dereceli kurumlar olmak iki grupta ele almaktadır. Şevketi de Gürünlü Hilmi, Gökalp ve Halim Sâbit gibi orta dereceli medreselerde tâlî ilimlerin okutulmasını öngörmekte, ayrıca yüksek dereceli medreselerin ise Ulûm-ı Şer'îye, Fıkıh, Hikmet ve Lisan olmak üzere dört şûbeye ayrılmasını ve bunların da kendi aralarında özel bölümler

-
- 1) Gürünlü Hilmi (1878 - ?) : Gürün'de doğan Mehmet Hilmi, medrese tahsilinin yanısıra Dârü'l Fünûn-ı Osmânî'nin Ulûm-ı Şer'îye Şûbesi'nden mezun olmuş, 1901 yılından itibaren bir süre Bayezid Câmii'nde dersler vermiştir. Bk. Albayrak, Son Devir Osmanlı, III, s. 268.
 - 2) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 203.
 - 3) Mehmet Şevketi (1877-1934) : İstanbul'da doğan Şevketi, 1900 yılında Mekteb-i Nüvvâb-ı bitirerek, bir süre Robert Koleji'ne devam etmiş, daha sonra Almanya'da değişik üniversitelerde öğrenim görmüştür. Yurda döndüğünde, Meşihat'a bağlı birimlerdeki memûriyeti yanısıra müderrislik görevinde de bulunmuştur. Bk. Albayrak, Son Devrin İslâm, s. 174-177.

şeklinde yapılanmasını talep etmektedir¹.

Buna karşılık Bursa Câmii Kebir dersiâmlarından Ahmet Zâid ise medreseleri tıpkı mekteplerdeki gibi iptidâf, rüşdi, idâfî ve âlî derecelere tekâbül eden dört devreli bir yapı içerisinde değerlendirmektedir. Buna göre köylerde ve küçük kasabalarda birinci, büyük kasabalarda birinci ve ikinci, vilâyetlerde birinci, ikinci ve üçüncü, Dersaâdet`te (İstanbul) ise bütün derecelerde medreseler kurulmalıdır².

Medreselerin kuruluşu konusunda, bunların dışında farklı düşüncelere rastladığımız da olmaktadır. O devrin dergilerinden Beyânü`l Hak Dergisi³ `nde yayınlanan bir makalede medreselerin, okutulan derslere göre sınıflandırılması talep edilmektedir. Buna göre medreseler okutulan derslere göre gruplandırılmalıdır. Böyle olunca, bir veya birkaç medresede Tefsir, Fıkıh gibi sadece bir-tek ders okutulmalı, bu dersin verildiği medreseyi bitiren talebe, başka bir dersin okutulduğu medreseye giderek tahsiline orada devam etmelidir. Böylece sözkonusu makalede belli bir dersin tedris edildiği medreseler düşünülmektedir. Ancak bu görüşte fazla ısrarlı olunmadığını söylemeliyiz. Nitekim ilgili yazıda, ayrıca bir " Medrese-i Âliye " kurularak, Mekteb-i Nüvvâb⁴, Hukuk ve Mülki-

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 17-18.

2) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 390.

3) Beyânü`l Hak : Bu dergi Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye`nin yayın organı olarak 1908-1912 yıllarında İstanbul`da yayınlanmıştır. Bk. Beyânü`l Hak, Türk Ans. s. 270.

4) Mekteb-i Nüvvâb : Şer`î Mahkemelerde görevli kadıların yetiştirilmesi amacı ile 1854 yılında Muallimhâne-i Nüvvâb adı ile açılan bu medrese, 1884`ten sonra Mekteb-i Nüvvâb, 1910 da ise Mekteb-i Kuzât adını almıştır. Bk. Ergin, Türk Maarif I-II, s. 157-159.

ye`de tedris olunup da medreselerde okutulmayan bilimlerin, bu yüksek dereceli medresede okutulması öngörülmektedir¹.

Mevcut medreselerin Islah edilmelerinin yanında yeni bazı medreselerin kurulmasının gerekliliği hakkında da görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan birisi Celâl Nuri²`ye aittir. O, Hicaz`ın İslâm âlemi için yalnız dîni değil, aynı zamanda ilmi merkez olması gerektiği fikrini savunarak Mekke`de yüksek dereceli bir medrese kurulmasının isâbetli olacağını belirtmektedir³. Medreselerin düzenlenmesi ile ilgili görüşlerini yukarıda ele aldığımız Gökalp, yeni medreselerin kurulması fikrini de desteklemektedir. Nitekim 1916 yılında O, bir makalesinde halkın dîni ihtiyaçlarını karşılamak üzere vâiz, imam-hatip gibi din görevlilerini yetiştirmek için " Medresetü`l Vâizin⁴"`in yanısıra, " Medresetü`l Eimme ve`l Hutebâ ", " Medresetü`l Müezzîn ve`l Kurrâ ", medreselerdeki müderris ihtiyacının karşılanması için " Medresetü`l Müderrisin"

-
- 1) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Be-yânü`l Hak), s. 251.
 - 2) Celâl Nuri (1870-1939) : II. Meşrûtiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin Batıcı fikir adamlarından olan Celâl Nuri, fikri çalışmalarının yanısıra aktif bir siyâset adamı ve gazeteci olarak tanınmıştır. Son Osmanlı Meclisi`nde Gelibolu Mebusu olarak bulunmuş, Cumhuriyet devrinde de milletvekilliği yapmıştır. 1924 Anayasası`nın hazırlanmasında raportörlük de yapan Celâl Nuri İstanbul`da ölmüştür. Bk. Ülken, Türkiye`de, s. 657-672; Bolay, Türkiye`de Ruhçu ve Maddecî, s. 164-183.
 - 3) Celâl Nuri, İttihad-ı İslâm, s. 318.
 - 4) Medresetü`l Vâizin : 1914 yılında vâiz yetiştirmek amacı ile kurulan bu medrese, 1919 yılında Medresetü`l Eimme Ve`l Hutebâ ile Medresetü`l İrşâd adı altında birleştirilmiştir. Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s.1639.

in kurulmasını tavsiye etmektedir¹. Medreselerdeki öğretim vâsıtası ile din görevlisi yetiştirilmesini Meşihat`ın (Şeyhulislâmlık Makamı) görevi olarak kabul eden Gökalp, buralardaki tedrisatın ne şekilde olması gerektiğine dâir görüşler de ileri sürmüştür. Ancak, biz bu hususu ileride ele alacağımızdan, burada sadece hatırlatmayı yerinde görüyoruz.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin yeniden yapılanması konusunda yapılan tartışmalarda husûsî medreselerin kurulması fikri ileri sürüldüğü gibi, medrese ile mektebin birleştirilmelerini isteyen fikirler de ortaya atılmıştır. Meselâ Sâlih Vecdi², medreselerin ıslah edilmeleri konusunda her işi devletten beklemenin doğru olmadığını, bu sebeple değişik alanlarda ileri gelenlerin bir araya gelip güçlerini birleştirerek örnek bir özel medrese kurabileceklerini belirtmektedir³. Mehmet Şükrü⁴ ise, medrese programına bazı Fen dersleri ilâve etmekle bu kurumların ıslah edilemeyeceğini, zirâ bunun ötesinde kapsamlı reformlara ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. O, böyle bir ıslahat gerçekleşmiş bile olsa, eğitimde ortaya çıkacak ikilikten dolayı ülkenin geleceği açısından beklenen neticeye ulaşamayacağını ileri sürmektedir. Mehmet

1) Bk. Ergin, Türk Maarif III-IV, s. 1349.

2) Salih Vecdi : Medreselerin ıslahı tartışmalarına katılmış, Birgili bir medrese talebesi olarak görülmektedir.

3) Salih Vecdi, Medâris-i Husûsiyeye Muhtâcız, (Sebilürreşad), s. 104.

4) Mehmet Şükrü : İslâmcılık düşüncesine sahip olduğunu tahmin ettiğimiz Mehmet Şükrü, medreselerin ıslahı konusundaki fikirlerini Sebilürreşad ve Beyânü`l Hak Dergilerinde yayınlanan makalelerinde ortaya koymuştur. Bk. M.Şükrü, Mektep-Medrese, (Sebilürreşad), s. 400; M.Şükrü, İlmîyeye, (Beyanü`l Hak), s. 2144.

Şükrü, bütün öğretim kurumlarının gayesinin insanlara ferdi ve içtimâî vazifelerini öğretmek olduğunu belirterek, mektep ve medresenin temel gâyelerinin aynı olduğunu, bu sebeple her iki kurumda da aynı program ve nizâmın tatbikinin gerekli olduğu fikrini savunarak, mektep ve medreselerin birleştirilmelerini istemektedir¹. Ancak O, böyle bir birleşmenin ne şekilde olacağına dâir bilgi vermemektedir.

Şu halde II. Meşrûtiyet dönemine gelindiğinde medreselerin mevcut kuruluş sisteminin gelişen şartlara uyum sağlayamadığı ve medreselerin ıslahı meselesi ile ilgilenenlerin bu konuda bir arayış içinde oldukları görülmektedir. Medreselerin yeniden yapılanması hakkında ortaya konulan fikirlerde ağır basan husus ise, bu kurumların yeni açılan mekteplerin kuruluş sistemine benzer bir statüye kavuşturulması isteğidir. Bununla birlikte ortaya konulan düşüncelerin, medreseleri bütünü ile kapsayan bir sistemin oluşturulabilmesi için, daha fazla gelişme ve olgunlaşmaya ihtiyacı olduğu da bir gerçektir. Bu hâli ile ortaya koymaya çalıştığımız medreselerin yeniden yapılanması hakkındaki görüşlerin fazla derinliğe inmediği de söylenebilir.

2) İdâri Teşkilâtın Fikrî Yapısı

1837 yılında Meşihat`a bağlı vakıfların idâresinin Evkaf Nezâreti`ne devredilmesine² kadar medreseler, vakıfları sâyesinde mâlî ve idâri muhtâriyete sahip öğretim kurumları olmuşlardır³.

1) Bk. M. Şükrü, Mektep-Medrese, (Sebilürreşad), s. 400.

2) Bk. Yediyıldız, Vakıf, İslâm Ans. s. 163.

3) Bk. Yediyıldız, Vakıf, İslâm Ans. s. 165; Kodaman, II. Abdülhamit Devri, s. 10; Dursun, Osmanlı Devletinde, s. 327-401.

Bununla birlikte medreselere müderris tayini, Mülâzemet¹ adı verilen usûl ile Meşihat vâsıtası ile resmî olarak gerçekleştirilmiş², diğer taraftan şeyhulislâmlara veya bunlara vekâleten Ders Vekillerine³, talebeyi teftiş ve imtihanlara nezâret etme görevi verilmiştir⁴. Medrese vakıflarının Evkâf'a devredilmesi ile bilhassa mâlî yönden bu nezârete bağlı olan medreselerin idâresinde, Meşihatle birlikte bir ikilik ortaya çıkmıştır. Nitekim, II. Meşrûtiyet`te Meşihat`a bağlı medreselerin yanısıra, Evkâf'a bağlı olarak da medreselerin kurulduğunu görüyoruz. Mesela, 1909`da " Medresetü`l Kuzât" adını alan " Mekteb-i Nüvvâb ", Meşihat`a bağlı iken, 1913 yılında kurulan " Medresetü`l Vâizin " Evkâf'a bağlıdır. Gökalp, 1916 yılında kaleme aldığı bir yazısında bu ikiliği tenkit ederek, medreselerin idâresinin tamamen Meşihat`a devredilmesi gerektiğini, zirâ Evkâf Nezâreti`nin bir nevi mâliye nezâreti olduğunu ve medreselerin maddî yönünü tanzim ettiğini, buna karşılık ilmî ve terbiyevî yönünü ihmal ettiğini belirtmektedir⁵. Gökalp`e göre medreselerin idâresi, imam-hatip ve vâiz

-
- 1) Mülâzemet, medrese mezunlarının gerekli kademelerden geçtikten sonra, müderrislik ve kadılık görevi almak için sıra beklemeleri ve meslekî tecrübe kazanmaları anlamına gelmektedir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 45; İpşirli, Osmanlı İlmiye Teşkilâtında, s. 221-231.
 - 2) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 55, 179; Dursun, Osmanlı Devletinde, s. 326.
 - 3) Ders Vekâleti, Beyazıt Medresesi`nde ders okutmakla görevlendirilen şeyhulislâm`a vekâlet eden müderrise verilen ad iken, sonraları bütün medreselerdeki öğrencilere yardımla görevli, Meşihat`a bağlı memûriyet haline getirilen bir makamdır. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 199, 205.
 - 4) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 205.
 - 5) Ergin, Türk Maarif III-IV, s. 1347.

gibi din görevlilerinin yetiştirilmesini Meşihatın asıl görevleri arasında bulunmaktadır¹. Nitekim, 1917 yılında yapılan İttihad ve Terakki Kongresi'nde, Gökalp'in bu düşünceleri doğrultusunda, Evkaf Nezâreti'ne bağlı mekteplerin Maârif'e², medreselerin ise Meşihat'a³ devredilmesi yönünde karar alınmıştır. Gökalp, medreselerin merkezî idâresinin Meşihat tarafından yapılması gereğini vurguladıktan başka, bir yerleşim bölgesindeki medreselerin bir araya getirilerek kurulmasını teklif ettiği " Medrese-i Külliye " lerin idâresinin ise tayin edilen bir müdür tarafından yapılması gerektiğini belirtmektedir⁴.

Şevketî, daha önce de belirttiğimiz gibi medreselerin orta ve yüksek dereceli olarak teşkilatlandırılmalarını istemektedir. O, derecelere ayrılan medreselerin idârelerinin farklı olarak yapılmasını tavsiye etmektedir. Buna göre yüksek öğretime ayrılan medreseler bir ilmi merkezi (Merkez-i İlmî), orta öğretime ayrılan medreseler ise bir tedris dâiresini (Dâire-i Tedrisiye) meydana getirecektir. Ülkede medrese sayısı fazla olan belli merkezlerdeki medreseler, idâri olarak bu şekilde teşkilatlandıktan sonra, belirtilen sistem ülkenin tamamına yaygınlaştırılacaktır. Şevketî, yüksek dereceli medreselerin idâresini gerçekleştirecek Merkez-i İlmîlerin, müderrisler arasında seçilecek bir müdür, kâtip ve idâre heyetinden, orta dereceli medreselerin idâresini gerçekleştirecek Dâire-i Tedrisiyelerin ise hükûmet tarafından tayin edilecek bir müdür ve idâre heyeti tarafından oluşturulma-

1) Erişirgil, Bir Fikir Adamının, s. 165.

2) Erişirgil, Bir Fikir Adamının, s. 168.

3) Ergin, Türk Maarif III-IV, s. 1342.

4) Gökalp, Medreseler, s. 81.

larını talep etmektedir¹. Ancak o, medreselerin bu mahallî idâre kuruluşlarının bağlı olacağı merkezî idâre hakkında bilgi vermemektedir.

Şevketî, bu düşüncesi ile orta ve yüksek öğretimi idâri yönden de ayırarak her birine ayrı statü vermiştir. Diğer taraftan, onun, yüksek dereceli medreselerin idâresinin, müderrisler seçilen bir müdür ve idâre heyeti tarafından yapılması fikri, bugünkü üniversitelere idâri özerklik verilmesi fikri ile benzerlik göstermektedir. Bu konuda Gürünlü Hilmi de Şevketî'ye katılmaktadır. Gürünlü Hilmi, ayrıca, sayfaları Ders Vekâleti tarafından mühürlenmiş ve talebe hakkında her türlü bilginin toplandığı bir defter tutulmasını, medresenin temizlik ve aydınlatma hizmetleri için kapıcıların görevlendirilmesini istemektedir².

Netice itibârı ile diyebiliriz ki, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin idâresi husûsunda mevcut ikiliğe dikkat çekilerek giderilmesi istenmiş, bunun yanısıra medreselerin idâri olarak tek tek doğrudan merkeze bağlı olmaları usûlü terkedilerek, aynı dereceli medreselerin kendi aralarında bir birlik meydana getirmesi ve daha sonra bu birliklerin merkeze bağlı olması esası getirilmeye çalışılmıştır. Esâsen bu hususta da mekteplerin idâri teşkilâtının örnek alındığı görülmektedir.

3) Medrese Binaları

II. Meşrûtiyet döneminde yapılması düşünülen medrese ısla-

1) Şevketî, Medâris-i Islâmiye, s. 60-63.

2) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 202.

hatı çalışmaları içinde yeni medrese binalarının inşâsı önemli bir yer tutmaktadır. Zirâ mevcut binalar, yapı itibarı ile sınıf sisteminin uygulanmasına uygun olmadığı gibi, programa ilâve edilen Fen derslerinin tedrisinde ihtiyaç duyulan laboratuvar gibi bölümleri de ihtivâ etmemektedir. Diğer taraftan medrese binaları gerekli sıhhi şartları ihtivâ etmemesi itibarı ile de üzerinde durulması gerekli bir mebele olarak belirlemektedir.

Osmanlı medrese binalarında dershânelerin yanısıra, talebenin barınması ve ihtiyaçlarının karşılanması için oda, hamam, mutfak gibi bölümlere yer verilmiştir. Külliye tarzında yapılanlarında ise talebelerin yararlanması amacı ile kütüphâne, imâret, hastahâne gibi kısımlara da yer verilmiştir¹. Ancak, son dönemlerde medreseler vakıflarının bozulması, ilgisizlik ve bakımsızlık yüzünden ya yıkılıp ortadan kalkmışlar veya amaçları dışında kullanılmışlardır. Ayakta kalabilenlerin birçoğu ise talebenin ihtiyaçlarını karşılayabileceği ve sıhhi şartlara sahip birer ortam olmaktan uzaklaşmışlardır². Ahmet Vasfi³, medreselerin son yıllarda neredeyse tamâmen talebe pansiyonu hâline geldiğini, esasen binaların rutûbetli ve karanlık olmalarının yanısıra, şehrin kalabalık ve gürültülü yerlerinde kalmaları sebebi ile bu görevi de yerine getirecek durumda olmadıklarını belirterek şikâyet etmektedir⁴. II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı ko-

1) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 6, 33-34.

2) Bk. Kütükoğlu, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye, s. 29-190; Müftizâde, İstanbul Medreseleri I, (Sebilürreşad), s. 161; Mustafa Safvet, Medreselerimiz, (Sebilürreşad), s. 53.

3) Bandırmalı olan ve Hatipzâde lakâbını taşıyan Ahmet Vasfi hakkında daha geniş bilgi bulunamamıştır.

4) Ahmet Vasfi, Medâris-i İlmiye, (Sebilürreşad), s. 96.

nusunda yapılan tavsiyelerde, yeni medrese binalarının inşâsının gereği hakkında ortak bir kanaat oluşmuştur. Bununla birlikte, kullanılabilecek durumdaki medrese binalarından ve câmilerden de faydalanılması fikri göz ardı edilmemiştir.

Şevketî, yeni medreselerin inşâsının gereğini belirterek bunların inşâsına kadar eski medrese binalarından ve câmilerden faydalanmayı tavsiye etmektedir: " Medâris-i Mevcûdeden şimdiye kadar talebe-i ulûmun galebelikle barındığı yerlerde müderrislerin kesretle ders okuttukları büyük câmilere yakın bulunanlar dürûs-ı âliye talebelerine tahsis edilmeli, sâirleri ile talebeleri pek çok olmayan yerlerdeki medreselerden dershâneleri birbirine yakın olmak şartıyla sekiz sınıf teşkiline müsâit olanları bir " Vahdet-i Tedrîsiye " ve olmayanları mülhâk addedilerek, büyük şehirlerde semt semt dürûs-ı tâliye talebelerine bırakılmalıdır.¹ " Buna göre büyük câmilere yakın medreseler yüksek dereceli medrese talebelerine ayrılacak, diğer medreseler ise orta dereceli medrese talebelerine tahsis edilecektir. Orta dereceli medresé talebelerine ayrılan binaların her biri bir veya birkaç sınıf olarak kabul edilecek, bunların birbirine uzak olmaları hâlinde her bir sınıf başka semtlerde olabilecektir. Şevketî, medrese binalarındaki dershânelerin yanısıra, civardaki câmi ve mescitlerin de dershâne olarak kullanılacağını belirtmektedir².

Şevketî, eski medrese binalarından yararlanmayı tavsiye etmekle birlikte yeni medrese binalarının gereğini ve bunların in-

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 61.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 63.

şâsı sırasında dikkat edilmesi gerekli özellikler konusunda da geniş açıklamalarda bulunmaktadır. O, yeni medrese binalarında dershâne, laboratuvar, atölye, spor salonu ve kütüphâne gibi talebelerin derslerini en iyi şekilde işleyebilmeleri için gerekli mekâna yer verilmesini istediği gibi, müderris ve idâreciler için de ayrı odalar ayrılması gerektiğini belirtmektedir¹. Dershânelerin inşâsında, dikkat edilmesi gereken özellikler üzerinde duran Şevketî, dershânelerin pencereleri büyük, ferah ve içerisinde kolaylıkla hava cereyân edebilecek, zihni yormaması için de sâde ve güzel olmalarını istemektedir. Ayrıca, dershânelerde sıcak ve soğuktan koruyucu ve aydınlatıcı âletlerin de bulunması gerektiğini belirtmektedir². Şevketî'nin inşâsını istediği bu binalar, esâsen medreselerin, yapılması düşünülen program değişikliğinden sonra sahip olmaları gereken binalardır. Ancak bu konuda, maddî imkânsızlıklar ve buna paralel olarak ortaya çıkan yeterli medrese binalarından mahrum kalınması, medreselerde yapılması düşünülen yeniliklerin gerçekleştirilememesinde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Nitekim Osman Nuri Ergin³ de medreselerde programların tatbik edilememesinin en önemli sebebi olarak, binaların yetersizliğini görmektedir⁴.

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 49-50.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 47.

3) Osman Nuri Ergin (1883-1961): Malatya'da doğan Ergin, Dârüşşafaka ve Dârü'l Fünûn Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuş, bir süre de medrese öğrenimi görmüştür. İstanbul Belediyesi'ndeki memuriyeti yanı sıra çeşitli okullarda öğretmenlik yapan Ergin'in belediyecilik, tarih ve eğitim konularında birçok eseri bulunmaktadır. Bk. Ergin, Türk Maarif I-II, s. V-VIII.

4) Ergin, Türk Maarif I-II, s. 124.

Gürünlü Hilmi de Şevketî gibi yeni medrese binalarının inşâ edilmesinin gerekliliğini ifâde etmektedir¹. Ancak o, Şevketî gibi bu binaların inşâsında dikkat edilecek hususlara ayrıntıları ile temas etmemiş, bununla birlikte yeni yapılacak binaların getireceği maddî külfeti kısmen de olsa giderebilecek bir usûl göstermiştir ki biz bu konuya ileride temas edeceğiz.

Istanbul ve dışında inşâ edilecek yeni medrese binalarının mevkii hakkında ise belirgin bir görüş mevcut değildir².

Sonuç olarak şunu ifâde edebiliriz ki, medreselerde gerekli ıslahâtın gerçekleştirilebilmesi ve bunun başarıya ulaşabilmesi için klasik medrese binalarının dışında, uygulanması tasarlanan programın gerekleri göz önüne alınarak yeni binaların inşâsı gerekli görülmektedir. Maddî imkânsızlıklar yüzünden kısa zamanda gerçekleştirilmesi mümkün görülmemekle birlikte, ıslahâtın başarısı açısından önemli bir yer tutan bu konuda fikir birliğinin sağlanmış olması müsbet yönde gelişme olarak sayılabilir.

4) Mâlf Kaynaklar

Önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı medreselerinin öğretim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli mâlf kaynaklar büyük oranda, kurucuları tarafından tahsis edilen vakıfların ge-

-
- 1) Gürünlü Hilmi, *Islahât-ı Medâris*, (Sırât-ı Müstakim), s. 202.
 - 2) Bu konuda Sultan Ahmed Medresesi talebeleri, medreselerin ıslahı konusunda görüşlerini belirttikleri ortak yazılarında, medreselerin İstanbul dışında havadar bir mevkide inşâ edilmesini istemektedirler. Bk. *İştirâk-ı Efkâr*, (Sebilürreşad), s.147.

lirlerinden sağlanmışır¹. 1837 yılında Meşihat`a bağılı medrese vakıflarının idâresinin Evkaf Nezâreti`ne devredilmesinden sonra, medreselerin giderlerinin karşılanması da aynı nezârete bırakılmışır². Son dönemlerde medrese vakıflarının birçoğunun bozulması ve yanlış idâresi sonucu, daha önce de belirttiğimiz gibi medrese binaları bakımsız kalmış, bunun yanısıra öğrenci ve müderrisler de mâli sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Nitekim Mustafa Safvet³, bilhassa taşrada vakıfların gelirlerinin medreselerle ilgisiz yerlerde ziyan edildiğini bu sebeple müderris ve talebelerin mâli sıkıntı içinde olduğunu belirtmektedir⁴.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda görüşlerini ileri sürenler genellikle, vakıflar düzene sokulduğunda medreselerin mâli olarak önemli problemleri kalmayacağı kanaatini paylaşmaktadırlar. Meselâ Celal Nuri, sadece Türkiye`de

-
- 1) Bk. Yediyıldız, Müessese Toplum Münâsebetleri, s. 37-38. Esâsen bu hususta yayınlanan birçok vakfiyenin incelenmesi bu hususu ortaya koymaktadır. Biz bunlardan birkaçını belirtmekle yetineceğiz. Bu hususta, Bk. Bilhan, 900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu, s. 117-130; Ateş, Vakıflarda Eğitim Hizmetleri, s. 23-100; Turan, Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Âltun-Aba Vakfiyesi, s. 197-235.
 - 2) Bk. Öztürk, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti`nin, s. 98-99.
 - 3) Mustafa Safvet (1877-1965) : Ermenek`de doğan Mustafa Safvet, 1901 yılında icâzet almış, 1902 yılında da müderrislik görevine başlamışır. 1910 yılında Beyazıt Medresesi Dersiâmlığı görevinde bulunan Mustafa Safvet 1922 yılında emekli olmuş, 1965 yılında da vefat etmiştir. Bk. Albayrak, Son Devir Osmanlı IV-V, s. 252; Albayrak, Son Devrin İslâm, s.180.
 - 4) Mustafa Safvet, Medreselerimiz II, (Beyânü`l Hak), s. 1679.

vakıf emlakının yıllık gelirinin yüz milyon Frank gibi yüksek bir meblağa ulaştığını belirterek, bu meblağın medreselerin kısa sürede gelişmeleri için yeterli olduğunu belirtmektedir¹. Osman Niyazi² de Sebilürreşad Dergisi³nde yayınlanan bir makalesinde medreselerin yeterli mâli imkâna sahip olduğunu ancak, bu imkânın yanlış idâre ile boşa harcandığını ifade etmektedir⁴. Diğer taraftan Köprülü-zâde Mehmet Fuad⁵, devletin medreselere yeterli maddî desteği vermediğinden şikâyet etmektedir. O'na göre devlet, Tanzimat'tan sonra mekteplerin açılmasına hız vermiş ve sadece mekteplerle ilgilenerek medreseleri, her yönden kendi hâline terkederek ihmâl etmiştir⁶.

1) Celâl Nuri, İttihad-ı İslâm, s. 317.

2) Osman Niyazi, Sebilürreşad Dergisi'nde medreselerin ıslâhı ve medrese talebelerinin meseleleri ile ilgili birçok yazısına rastladığımız bir medrese talebesidir.

3) 27 Aralık 1908 yılında Sırât-ı Müstakim adı ile yayınlanmaya başlayan Sebilürreşad Dergisi, Mart 1912 tarihinden itibaren bu adla yayınlanmıştır. Sahibi Eşref Edib olan bu dergide Mehmet Akif de bir süre baş yazarlık yapmıştır. Ağustos 1923 tarihine kadar basın hayatını devam ettiren Sebilürreşad, İslâm birliği idealini savunmuştur. Bk. Sebilürreşad, Türk Ans. s. 251.

4) Osman Niyazi, Ders Vekâlet-i Âliyesine, (Sebilürreşad), s. 71.

5) M. Fuad Köprülü (1890-1966) : İstanbul'da doğan Köprülü, siyâset hayatının yanı sıra, özellikle Türk Tarihi ve Edebiyatı alanlarında yaptığı çalışmalar ve eserleri ile tanınmış değerli bir ilim adamımızdır. Bk. Köprülü, O. Fuad, Fuad Köprülü, s. 1-118.

6) Köprülü-zâde Mehmet Fuad, Mektep-Medrese, Tasvir-i Efkar, 15 Mart 1913; Mehmet Fatin, Tedrisat ve Medâristen, (Beyânü'l Hak), s. 359.

Gürünlü Hilmi ise ihtiyaç duyulan yeni medrese binalarının inşâsı için gerekli masrafların karşılanması konusunda değişik bir görüş ileri sürmektedir. Buna göre o, yeni medrese binalarının, bazı medrese ve imâretlerin satışından elde edilecek gelir ile inşâ edilebileceğini belirtmektedir¹.

Hemdânf-zâde² ise konuya oldukça farklı bir tarzda yaklaşıp, medreselere ayrılan meblağın boşa gittiğini, bu kurumlara ayrılan para ile Avrupa'ya iki yüz talebe gönderilebileceğini, bunların döndüklerinde hiç olmazsa bize " sarık değil, kafa, beyin ve ilim³" getireceklerini iddia etmektedir.

Şu halde medreselerin mâlî sıkıntıları içinde bulunduğu, medreselerle ilgilenenlerin de bu konuya çözüm bulabilmek için, bizzat doğru ve tutarlı yollar gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bütün bunları uygulamak şahısların değil, resmî makamların yapabileceği bir iştir. Yapılan bazı tenkitleri de dikkate alarak şunu söyleyebiliriz ki, bu problemin çözümünde devletin içinde bulunduğu mâlî durum ile eğitim konusundaki politika ve yönelimi büyük ölçüde belirleyici rol oynayacaktır.

-
- 1) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 202.
 - 2) "Softalar ve Medreseler" adlı kitapçığından tanıdığımız Hemdânf-zâde Ali Nâci, eserinde medreselilere karşı oldukça menfi bir tavır sergilemektedir. Bk. Hemdânf-zâde, Softalar ve Medreseler, s. 1-16.
 - 3) Hemdânf-zâde, Softalar ve Medreseler, s. 10.

II. Medreselerde Eğitim ve Öğretim

1) Ders Programları

Medreseler, Osmanlı Devleti içinde yalnız din görevlilerinin yetiştiği öğretim kurumları olmayıp, aynı zamanda idâreci, hekim, öğretim elemanı, kadı gibi ihtiyaç duyulan alanlarda istihdâm edilmek üzere, yerine göre devlet memuru yetiştiren bir kurumdur¹. Sözkonusu bu elemanlar, dârü't tıplarda olduğu gibi ya özel ihtisas medreselerinde² veya normal öğretimin yapıldığı medreselerde yetiştirilmektedir. Mühendis gibi teknik elemanların da yetiştirildiği bu medreselerin ders programlarında Fıkıh, Hadis, Arapça, Kelâm gibi dîni bilimlerin yanısıra Heyet, Hesap, Hendese gibi Fen ve Matematik bilimlerine de yer verilmiştir³. Ancak, XVI. asırdan itibaren Felsefe, Matematik ve Fen bilimlerinin, programdan ya tamâmen kaldırıldıkları veya ihmâl edildikleri görülmektedir⁴. Batı'da Matematik, Tabii İlimler ve Tıp alanlarında hızlı bir gelişmenin olduğu asırlarda Osmanlı Türkiyesi'nde bu alanlarda, Batı'daki gelişmelerin aksine, geçmişin eskiyen bilgileri ile yetinme ve bunları sürekli tekrarlama yolu-

-
- 1) Unver, Fatih Külliyesi, s. XXIII; Şevketî, Medreseyi " Vakti ile Ulûm-ı Şer'îye, Arabiye ve Akliye gibi mütedâvil olan fûnûnun tedris ve neşri için tesis edilmiş dârü'l Fünûn " olarak tarif etmiştir. Bk. Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 3.
 - 2) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 612-615; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 34.
 - 3) Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 19; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 19, 31; Bilge, İlk Osmanlı, s. 43-63.
 - 4) Tekindağ, Cumhûriyetin 50. Yılında, s. 20-31; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 67; Kütükoğlu, 1869'da Faal, s. 7; Emin Bey, Târihçe-i Târîk-i Tedris, İlmiye Salnâmesi, s. 647.

nun tercih edildiği görülmektedir¹. Diğer taraftan medreselerde sâdece din bilimlerinin okutulacağına dâir bir kanaat da yerleşmiştir. Nitekim bu kanaat zamanla öylesine köklü bir gelenek hâlini almıştır ki, medreselerin ıslâhı hakkında ciddi çalışmaların yapılmaya başlandığı II. Meşrûtiyet döneminde, medrese programlarına Coğrafya, Tarih ve Fen bilimlerinin alınabilmesi için, bu bilimlerin medreselerde tedrisinin " Ankâm-ı Şer`iye" `ye uygun olduğuna dâir Şeyhulislâm`ın fetvâsına ihtiyaç duyulmuştur².

Esâsen medrese programlarındaki yetersizliği ve gerilemeyi sâdece Felsefe, Fen ve Matematik bilimleri ile sınırlamamak gerekir. Zirâ bu bilimlerdeki gerilemenin yanısıra, medrese programlarında dâima ilk sırayı alan Tefsir, Hadis, Kelâm bilimlerinin de aynı dönemlerden itibaren tedricen gerilediği ve ihmâl edildiği görülmektedir³. Nitekim 1869 yılında Şeyhulislâm`ın isteği üzerine hazırlanan ve İstanbul medreseleri hakkında bilgi verilen çalışmada, medreselerde okutulmakta olan dersler arasında, Matematik ve Fen bilimlerinin yanısıra Tefsir, Hadis, Kelâm bilimlerine de rastlanmamaktadır⁴. Belirtilen bilimlerin programdan çıkartılması ile medrese tahsilinin büyük oranda Arapça ve

1) Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 180.

2) Bu fetva ve bahsedilen ilimlerin medreselerde okutulmasına dâir Cemiyet-i İlmîye-i İslâmiye`nin yayınladığı beyânat için, Bk. Coğrafya, Tarih Gibi Ulûm ve Fünûn-ı Cedide`nin, (Beyânü`l Hak), s. 1514-1520, 1530-1535.

3) Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllardaki, s. 288-290; Tekindağ, Cumhûriyetin 50. Yılında, s. 31; Yaltkaya, Tanzimat`tan Evvel, s.466.

4) Kütükoğlu, 1869`da Faal, s. 14-23.

Fıkıh'a münhasır kaldığı görülmektedir¹. Bu iki bilimin programdaki ağırlığının nedenleri üzerinde durmak gerekir. Öncelikle Arapça'nın ilim dili olması bu ağırlığın temel sebebidir. Fakat buna rağmen, özellikle son dönemlerde medreselerde güçlü bir Arapça öğretiminden bahsedebilmek güç görünmektedir. İlk zamanlar Osmanlı medreselerinde ders veren müderrislerin çoğunlukla Suriye, Mısır ve Irak gibi Arap ülkelerinde tahsillerini yapmış olmaları yüzünden bu dile hâkimiyetleri yüksek seviyede olmasına karşılık², sonradan müderrislerin kendi ülkelerinde yetişmeye başlamaları ve sınırların genişlemesi ile medrese mezunu görevlilere olan ihtiyacın artması sonucu, ders sayısının azaltılması yanısıra öğretim süresinin de azaltılması gibi sebeplerle, genel öğretime paralel olarak Arapça öğretimi de gittikçe zayıflamıştır³. Diğer taraftan Arapça'nın, din bilimlerini tahsilde araç olmaktan çıkıp amaç hâline gelmesi ve Türkçe'nin medrese ders programına girememesi ilmî verimin düşmesine de sebep olmuştur⁴. Osmanlı medreselerinde Fıkıh'ın önem kazanmasının nedeni ise hukûkî alanda ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi gereğidir⁵.

Medrese ders programlarının hem aklî ve tabiî hem de dîni bilimler alanlarındaki bu yetersizlikleri karşısında II. Meşrûtiyet dönemine kadar, ciddi bir tedbir alınması ve gerekli değişikliğin yapılmasının ihmâl edildiği görülmektedir. Nitekim XVI. a-

1) Tekindağ, Cumhûriyetin 50. Yılında, s. 31; Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 176.

2) Bilge, İlk Osmanlı, s. 9.

3) Ünver, Fatih Külliyesi, s. XXIII.

4) Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 143-146.

5) Ünver, Fatih Külliyesi, s. XXIII.

sırdan itibaren neredeyse her pâdişah döneminde çıkartılan, ilmiye mesleğinin ıslâhı hakkındaki ferman ve diğer çalışmalarda programdaki değişiklik söz konusu dâhi edilmemiştir¹. Daha önce de belirttiğimiz 1867 yılında onbeş müderris tarafından hazırlanan raporda tavsiye edilen ders programı medreseleilerin, üzerinde durulması en gerekli konuda, hâlâ ne safhada olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu belgeye dayanarak XIX. asrın sonlarında medreselerin, akli ve tabii ilimler bir yana, dâni bilimler açısından bile kendisinden bekleneni vermekten uzak olduğunu söyleyebiliriz. Daha da önemlisi, medrese ulemâsı ne yapılması gerektiğinin farkında da değildir.

II. Meşrûtiyet dönemine gelindiğinde, geleneksel medrese ders programının yetersiz kaldığı ve zamanın şartlarına göre yeniden düzenlenmesi gerektiği konusunda, bu konu ile ilgilenenler arasında görüş birliği mevcuttur. Yine bu dönemde, devrin şartlarına ve gelişmelerine göre din görevlisi yetiştirmek üzere uygulanması önerilen örnek programlar da hazırlanmıştır. Biz burada öncelikle program konusunda yapılması düşünülen değişikliğin gerekliliğine dâir ortaya konulan görüşlerden bahsetmek istiyoruz.

Osman Niyazi, medreselerde hangi dersin hangi sınıfta okutulacağı konusunda hâlen düzensizlik olduğunu ve medreselerin, programa konulan dersler bakımından mekteplerden oldukça geri kaldığını belirterek, bu durumun düzeltilmesini istemektedir².

Salih Vecdi, mekteplerde okutulan Mâlûmât-ı Medeniye ders kitaplarında öğretim kurumları arasında medreselerin adının dâhi

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 241-260.

2) Osman Niyazi, Ders Vekâlet-i Âliyesine, (Sebilürreşad), s. 71.

geçmediğini ifade ederek, medreselerin kaybettikleri itibarlarını kazanabilmeleri için öncelikle programlarının düzeltilmesi gerektiğini belirtmektedir¹.

Ubeydullah² ise, din bilimleri denilince sâdece itikad ve ibâdete ait ilimlerin anlaşılmaması gerektiğini zirâ, İslâm Dini'nin insanların dünya mutluluğunu da sağlamayı gâye edindiğinden fen bilimlerinin de dîni ilimlere dâhil olduğunu belirterek, bu ilimlerin medrese ders programına alınmasını istemektedir³.

1913 yılında Beyazıt Dersîâmları, yayınladıkları ortak beyâ-natta, medreselerde biraz Sarf-Nahiv okumakla Arapça, birkaç metin ve şerh görmekle yüksek derecede din bilimlerinin, haftada birkaç gün okumakla fen bilimlerinin öğrenilmesinin mümkün olmayacağını belirterek, programların yeniden ele alınarak düzenlenmesini istemektedirler⁴.

Sırât-ı Müstakim Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, medrese ders programlarının geriliği ve yetersizliği tenkit edilerek, bilgilerin 9-10 asır öncesine ait ve eskimiş oldukları belirtilmektedir⁵.

Daha önce de görüşlerinden bahsettiğimiz Şevketî, Ahmet Zâ-

1) Salih Vecdi, Medreselerin Avâmil-i Inhitâtından, (Sebilürreşad), s. 12-13.

2) Ubeydullah, 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'da Aydın Mebusu olarak görev almıştır. Bk. Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi IX, s. 237.

3) Ubeydullah, Medreselerimizde, Tasvir-i Efkâr, 3 Cemâziyelâhir 1327.

4) İtiraf ve İshad, (Sebilürreşad), s. 430.

5) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Medreselerin Islâhı, (Sırât-ı Müstakim), s. 7.

id, Gürünlü Hilmi ve Halim Sâbit gibi konu ile ilgilenenler de medrese programının yeniden ele alınması gerektiği fikrinde birleşmektedirler. Bu şahıslar, uygulanmak üzere örnek programlar da hazırlamışlardır ki bunlara ileride temas edeceğiz.

Üzerinde fikir birliği sağlanan, medrese programlarının değiştirilmesindeki amacı göz önüne aldığımızda, böyle bir değişiklikten öncelikle medreselerin , çağın gelişmelerinden haberdâr ve ihtiyaçlarına cevap verebilen öğretim kurumları hâline getirilmesinin hedeflendiği söylenebilir. Zirâ, asırlardır okutulan derslerin ve tâkip edilen usûllerin, artık devrin ihtiyaçlarının gerisinde kaldığı, bizzat medreseliler tarafından da itiraf edilmektedir.

Diğer taraftan esas fonksiyonu din görevlisi yetiştirmek olan medreselerde, bu ihtiyaca cevap verebilecek elemanların yetiştirilmesi için, din bilimlerinin anlaşılması ve anlatılmasına yardımcı olacak sosyal ve tabii bilimlerin de tedrisinin gerekliliği anlaşılmıştır. Bu sebeple program meselesi, medresenin gerek amacını belirlemesi ve gerekse bu amacın gerçekleştirilmesinde rol oynayan en önemli faktör durumundadır.

Değiştirilmesi ve düzenlenmesi hususunda fikir birliğine varılan medrese ders programlarındaki değişikliğin kim tarafından yapılması gerektiği konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu konuda Beyazıt Dersiâmları, yeni düzenlemenin Meşihat vâsıtası ile yapılmasını beklemektedirler. Mustafa Safvet ve Halim Sâbit de aynı görüşe katılmakta ve Meşihat`ı bu görevini yerine getirememesinden dolayı tenkit etmektedirler. Mustafa Safvet, Meşihat`ı, medreselerde oda taksimi ve talebe arasındaki ihtilâfın

çözümü gibi basit işlerle uğraşmakla tenkit ederken¹, Halim Sâbit, aynı dini paylaştığımız gayr-ı Türk unsurların çıkardığı siyâsi huzursuzlukların temelinde medreselerin, dolayısıyla Meşihat'ın, bu unsurlara yeterli din eğitimi verememiş olmasını görmektedir².

Buna karşılık Mehmet Şemseddin³, medrese programları hakkında herkesin fikrini söyleyebileceğini ancak, hazırlanması ve uygulanmasının tamâmen ulemâya ait olduğunu belirtmektedir. O'na göre, nasıl ki askerî alanda ıslahatın yapılması doktor ve mühendislerden beklenemez ise medreselerin ıslâhını da başkalarından beklemek doğru olmaz⁴.

Islahatın gerçekleşmesinin öncelikle ülkedeki bütün medreseler göz önüne alınarak hazırlanacak ders programına bağlı olduğunu söyleyen Şevketî, hazırladığı programın eksikliklerinin tamamlanarak uygulanması konusunda, müderrisler ile Meşihat'ın ortak çalışması gerektiği fikrindedir. Buna göre üyeleri belirli zamanlarda değiştirilmek üzere bir komisyon kurularak çalışmalar

1) Mustafa Safvet, Medreselerimiz, (Beyânü'l Hak), s. 1679.

2) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 326.

3) Mehmet Şemseddin (1883-1961) : Son dönemlerde yetişen ilim ve siyâset adamlarımızdan olan M. Şemseddin, öğrenimini Dârü'l Muallimîn-i Âli ve Lausanne Üniversitesinde tamamlayarak, İstanbul Dârü'l Fünûnu ve Süleymaniye Medresesi'nde Tarih ve Felsefe dersleri okutmuştur. 1923 yılında toplanan ikinci T.B.M.M.'nde Sivas Milletvekilliği yapan M. Şemseddin, 1949-1950 yıllarında Başbakanlık görevinde bulunmuştur. Bk. Günaltay, Türk Ans., s. 174-175.

4) Mehmet Şemseddin, Medreselerin Islâhı, (Sebilürreşad), s. 66.

yürütülmelidir¹. Bu hususta Ahmet Zâid de aynı fikri paylaşmaktadır².

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı gündeme geldiğinde, bu hususta görüşlerini ileri sürenler, medrese ders programlarına mekteplerdekine benzer olarak Sosyal, Fen, Türkçe ve bazı yabancı diller gibi derslerin konulmasını, yüksek dereceli medreselerde ise ağırlıklı olarak din bilimlerinin okutulması fikri üzerinde durmaktadırlar. Program belirlemeleri ve teklifleri sırasında, medreselerin gâyesi ve öğretim alanı konularında da ortak bir kanaatin olduğu görülmektedir. Buna göre medreselerin ders programlarına yukarıda belirttiğimiz dersler alınmakta, ancak medreselerin gâyesi artık eskiden olduğu gibi bu alanlarda uzmanlar yetiştirmek değil, çağın gelişmelerinden haberdâr din görevlileri yetiştirmektir³.

Belirtilen programlarda birtakım farklılıklar görüldüğü gibi bazı görüş sahipleri, meseleyi ayrıntılı olarak ele alırken diğer bazıları ise ana özellikleri ile ortaya koymuşlardır. Meselâ, Ziya Gökalp, orta dereceli medreselerde Osmanlı Lisânı ve Edebiyatı ile birlikte, idâdîlerde okutulan derslere, yüksek dereceli medreselerde ise Sosyal ve Fen bilimlerine (Ulûm-ı Cedîde-i Âliye) yer verilmesini istemektedir⁴. Ancak o, bu derslerin hangilerininin

1) Şevketî, Medâris-i Islâmîye, s. 1, 63-65.

2) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 391.

3) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 390; Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 201; Mehmet Şükrü, İlmîyeye Acımak Lâzımdır, (Beyânü'l Hak), s. 2144.

4) Gökalp, Medreseler, s. 81.

hangi sınıfta ve ne derecede okutulacağı konusuna temas etmemektedir. Yine Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, medreselerde Arapça ve din bilimlerinin yanısıra Farsça, Batı dilleri (Elsine-i Enebiye), Tarih, Riyâziye ve Yazı derslerinin de okutulması istenmektedir¹. Yine aynı dergide yayınlanan başka bir makalede İslâm Tarihi, Umûmî Coğrafya, Eski ve Yeni Heyet, Fizik (Hikmet-i Tabiiye), Hesap, Belâgat-i Osmânî, Fars Edebiyatı ve Batı dillerinden İngilizce ve Fransızca'nın seçmeli olarak birisinin medrese ders programına alınması gerektiği belirtilmektedir². Halim Sâbit ise medrese ders programına konulmasını gerekli gördüğü dersleri, okutulmalarındaki amaçlar ile birlikte belirtmiştir. O'na göre medreselerde Akâid, Kelâm, Fıkıh, Kur'an, Hadis, Fıkıh ve Tefsir gibi derslerin yanısıra Dinler Tarihi (Tarih-i Edyan), Psikoloji (İlm-i Ruh), Pedagoji (İlm-i Terbiye), Biyoloji (İlm-i Vezâif-i Âzâ ve Hayvanat), Jeoloji (İlm-i Tabakât-ı Arz), Fizik, Kimya, Tarih ve Coğrafya gibi derslere de yer verilmesi gereklidir³. Medreselerin, mekteplerde olduğu gibi dört devreye ayrılmasını teklif eden Ahmet Zâid, bu devrelerden her biri için ders programını genel olarak şu şekilde tesbit etmiştir:

1. Devre: Ulûm-ı Arabiye ve Şer'îye'nin en mücmel metinleri ile Dârü'l Muallimîn-i İptidâf'nin en mühim derslerinin ameli tedrisi.

2. Devre: Ulûm-ı Arabiye ve Şer'îye'nin en mufassal metinle-

1) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 251.

2) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Tedris, (Beyânü'l Hak), s. 276.

3) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 333-335.

ri ile Dârü'l Muallimîn-i Rüşdî'nin en mühim derslerinin ameli tedrisi.

3. Devre: Ulûm-ı Arabiye ve Şer`iye'nin şerhleri ile Dârü'l Muallimîn-i Âlî'nin derslerinin ameli tedrisi.

4. Devre: İhtiyaca göre şübeler. Her şübede Kıraat, Tefsir, Hadis, Edebiyât, Kelâm, Hikmet gibi şer`î ve akli ilimlerin nazari olarak tedrisi¹.

Medreseler için oldukça detaylı bir program hazırlayan Gürünlü Hilmi, orta ve yüksek dereceli medreselerde hangi sınıflarda hangi derslerin okutulması gerektiğini belirtmiştir². Orta dereceli medreseler için hazırladığı programda, Arapça ve din bilimleri yanısıra Fen-Matematik ve Sosyal bilimlere de yer vermiştir (Tablo 1). Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm bölümlerine ayırdığı yüksek dereceli medreselerde de, bu bilimlerle ilgili derslerin yanısıra, Sosyal ve Fen bilimlerine yer verilmiştir. Meselâ Tefsir-Hadis bölümünde Coğrafya, Kozmografya, Tarih ve Felsefe derslerine, Kelâm bölümünde de Hayvanat, Kimyâ, Heyet ve Hendese gibi derslere yer verilmiştir. Fıkıh bölümünde ise bu derslere yer verilmemekle birlikte, Nizâmiye ve Ticâret Mahkemelerinde³ uygulan-

1) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s.390.

2) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 203.

3) Tanzimat dönemine kadar, cemaatlerin Medenî Hukuk dâvâları dışında her türlü dâvâya Şer`î Mahkemeler bakmaktadır. Ancak bu dönemde Şer`î Mahkemelerin yetkileri kısıtlanarak, sadece müs-lüman halkın Medenî Hukuk dâvâlarına bakma yetkisi verilmiştir. Bunun dışındaki dâvâlara bakma yetkisi ise Batı hukuk sistemine göre düzenlenen kânunların uygulandığı Nizâmiye ve Ticâret Mahkemelerine verilmiştir. Bk. Karal, Osmanlı Tarihi VII, s. 167-169.

TABLO 1 : Gürünlü Hilmi'nin orta dereceli medreselerde salı günleri hâriç uygulanmasını istediği program.

Sınıf	D E R S L E R		
	Sabah 1. Ders	Sabah 2. Ders	İkinci Dersleri
1	Sarf - Lügat	Hüsn-i Hat	Kavâid-i Fârisî
2	Sarf - Lügat	Hesap - İmlâ	Edebiyât- ı Fârisî
3	Nahiv-Mükâleme	Hesap - Cebir	Fıkıh'ın Ameliyât Kısmı
4	Nahiv Edebiyât-ı Arabiye	Coğrafya	Fıkıh'ın Ameliyât Kısmı
5	Nahiv Usûl-i Terceme	Tarih-i Umûmî	Vaz` - Meâni
6	Mantık	Tarih-i Umûmî	Meâni - Beyân
7	Mantık Münâzara	Hendese	Beyân - Bedf`
8	Tevhid	Hikmet-i Tabiiye (Fizik)	Usûl-i Fıkıh
9	Kelâm	Hikmet-i Tabiiye (Fizik)	Usûl-i Fıkıh
10	Kelâm	Heyet-i Cedfde	Usûl-i Fıkıh

TABLO 2 : Gürünlü Hilmi'nin Yüksek Dereceli medreselerde salı günleri hâriç uygulanmasını istediği program.

Sıra No	D E R S L E R		
	Sabah 1. Ders	Sabah 2. Ders	İkindi Dersleri
11	Coğrafya	Tarih-i Dîn-i Islâm	Hadis Usûl-i Hadis
12	Edebiyât-ı Arabiye	Tarih-i Osmâni	Hadis
13	İlm-i Âsâr-ı Atfika ve El sine	Tarih-i Umûmi	Tefsir
14	Felsefe	Tarih-i Umûmi	Tefsir
15	Kozmografya	Tarih-i Edebiyât Edebiyât-ı Osmâni	Tefsir
11	Hukûk- İdâre	Hukûk-ı Düvel	Fıkıh'ın Muamelât Kısmı
12	İktisat	Ceza Nazariyat Hukûk-ı Esâsiye	Fıkıh'ın Muamelât Kısmı
13	Usûl-i Muhâkemât-1 Cezâ	Vesâyâ ve Ferâiz İcrâ	Fıkıh'ın Muamelât Kısmı
14	Usûl-i Muhâkemât-1 Hukûkiye	Uhd	Fıkıh'ın Muamelât Kısmı
15	Sakk-1 Cezâ Sakk-1 Hukûk	Evkâf - Ticâret-i Bahriye ve Berriye	Fıkıh'ın Muamelât Kısmı
11	Nebâtat	Hendese-i Tahliliye	İlm-i Kelâm'ın Tedkikâtı
12	Hayvanat	Cebr-i Âlâ ve Sülesât-1 Küreviye	İlm-i Kelâm'ın Tedkikâtı
13	Kimyâ-i Uzvi ve Hayâti	Hesâb-1 Tamâmi ve Tefâzuli	İlm-i Kelâm'ın Tedkikâtı
14	Kimyâ-ı Gayri Uzvi ve Tahlili	Mihanik	İlm-i Kelâm'ın Tedkikâtı
15	Tabakât	Heyet - Riyâziye	İlm-i Kelâm'ın Tedkikâtı

TABLO 3 : Gürünlü Hilmi'nin orta ve yüksek dereceli medreselerde
salı günleri uygulanmasını istediği program.

	D E R S L E R		
	Sabah 1. Ders	Sabah 2. Ders	İkinci Dersleri
1	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	K. Kerim ve Tecvid
2	Lisân-1 Ecnebi	Hatt- 1 Ecnebi	K. Kerim
3	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	
4	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	Ahlâk
5	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	Ahlâk
6	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	Ahlâk
7	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	Ahlâk
8	Lisân-1 Ecnebi	Hatt-1 Ecnebi	Ahlâk
9	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât-1 Türkiye	Ahlâk
10	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât- 1 Türkiye	Ahlâk
11	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât-1 Türkiye	Ahlâk
12	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât-1 Türkiye	Ahlâk
13	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât-1 Türkiye	Ahlâk
14	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât-1 Türkiye	Ahlâk
15	Lisân-1 Ecnebi	Edebiyât-1 Türkiye	Ahlâk

makta olan hukuk ile ilgili dersler programa alınmıştır (Tablo 2). Gürünlü Hilmi'nin salı günleri hâriç uygulanmasını istediği bu programın yanısıra sâdece salı günlerine mahsus diğer bir program¹ daha hazırlamıştır (Tablo 3). Yabancı dil, Türkçe, Kur'an, Ahlâk derslerine yer verilen bu programda yüksek dereceli medreselerin her bölümü için aynı derslerin gösterilmesi öngörülmektedir.

Gürünlü Hilmi'nin hazırladığı bu programda dikkati çeken nokta, yüksek dereceli medreselerde, meslek dersleri durumunda olan din bilimlerinin yanısıra bu bilimleri, devrin ilmi ve teknik gelişmeleri ışığında daha iyi anlama ve yorumlamaya yardımcı olacak sosyal, fen ve matematik ders gruplarına da yer verilmiş olmasıdır.

Medreselerin ders programlarının yeniden düzenlenmesi konusunda ayrıntılı bir çalışma yapan Şevketi, kendi döneminde medreselerde okutulan dersleri sayarak şöyle demektedir : " Bunlar had-di zâtında bir kimsenin ihâta edebileceğinden pek çok, bizde olanı ise fennin ve hâl-i hâzırın ihtiyacından pek azdır. Pek çoğu azaltmak, pek azı da çoğaltmak lâzım gelir²". Bu sözleri ile Şevketi, okutulacak derslerin belirlenmesinde, yetiştirilecek meslek erbâbının, yâni din adamının, içinde bulunduğu devrin şartlarında ihtiyaca cevap verebilmesinin esas olduğunu belirtmektedir. Şevketi, haftalık ders saatlerini de belirterek, hazırladığı orta dereceli medrese ders programında (Tablo 5), dersleri beş ana

1) Gürünlü Hilmi, salı günleri için ayrıca program hazırlamasının nedeni hakkında bilgi vermemektedir.

2) Şevketi, Medâris-i İslâmiye, s. 8-9.

TABLO 4 : Şevketî'nin ders grupları ve sınıflara göre haftalık ders saati olarak dağılımı,

DERS GRUPLARI	S I M I F L A R								Top.
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Ulûm-ı Dîniye	2	2	2	2	5	6	9	8	36
Mâlûmât-ı Nâfia	6	6	4	2	2	2	4	6	32
Elsine	8	8	11	12	12	13	8	8	80
Fünûn-ı Hâzıra	5	5	6	9	9	8	8	6	56
Ameliyât- Nâfia	4	4	4	6	6	6	6	6	42
Haftalık Toplam Ders Saati	25	25	27	31	34	35	35	34	246

grupta ele almaktadır. (Tablo 4). Gürünlü Hilmi gibi, Türkçe, Fen, Matematik ve Sosyal bilimlere programda yer veren Şevketî, bunların dışında talebelerin zihni gelişmelerinin yanısıra beden de gelişmelerinin önemli olduğunu belirterek yazı, tezhib, ciltçilik ve resim gibi güzel sanatların (Sanâyii Neffise), beden eğitiminin (Riyâziyât-ı Bedeniye) ve uygun bir sanatın (Sanâyii Umûmiye) programa alınmasını gerekli görmektedir¹. Programa, yabancı dil dersleri konulmasına rağmen, bunların hangileri olduğu belirtilmemiştir². Şevketî, programına Matematik ve Fen derslerini koymaktaki gâyesini şöyle izâh ediyor : " Şimdiki usûlde Mantık ve Hikmet fenlerini anlamakta müşkilâta tesâdüf olunuyordu. Bundan sonra ise ilâve olunan Riyâziyât ve Tabiiyât dersleri sâ-

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 15.

2) Krş. Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 13.

		Kavâid			1				
		Hitâbet					1	1	1
	Türkçe	İmlâ	3	3					
		Müntehâbat			2	2	2		
		İnsâ					2	2	2
		Edebiyât-Belâgat							
	Matık	Mantık					2		
		Münâzara							
	İlm-i Ruh							2	
	Ahlâk								2
	Hendese-i	Musattıha				3			
		Mücessime					3		
	Kimyâ	Kimyâ ve Maâdin					2		
		Uzvi						1	
	Hesap	Hesap	3	3	3				
		Zihni			1				
	Cebir					3	2		
	Müsellesât							2	
	Nebâtat							2	
	Hayvanât						2		
	Beden-i İnsânî					3			
	Mebhasü'l Hayat							1	
	Mâlûmât-ı Fenniye		2	2	2				
	Kozmoğrafya								2
	Tabakâtü'l Arz								2
	Hikmet-i Tabiiye								2 2
	Makina								2
Ameliyât-ı Nâfiâ	Sanâyii Neffise		2	2	2	2	2	2	2 2
	Sanâyii Umûmiye					2	2	2	2 2
	Riyâziyât-ı Bedeniye		2	2	2	2	2	2	2 2
Toplam Saat			25	25	27	31	34	35	35 34

yesinde bu fenler anlaşıldıktan başka hikmet-i müteâhireye de vukûf peydâ edilecektir¹."

Şevketî'nin orta dereceli medreseler için hazırladığı programda, daha önce medrese programına giremeyen derslere büyük oranda yer verildiği görülmektedir. Programdaki bu genişliğe paralel olarak din bilimlerine ayrılan ders saati de azalmıştır. Meselâ, birinci sınıfta 25 saat olarak tesbit edilen haftalık ders saati içinde din bilimlerine sâdece iki saat ayrılmıştır. Son sınıfta ise bu oran biraz daha yükselerek, 34 saat olan haftalık ders saati içinde sekiz saatlik bir yer tutmaktadır. Bu durumda orta dereceli medreseler, öncelikle din eğitim-öğretimi yapılan kurumlar olmaktan çok, ağırlıklı olarak din eğitim-öğretiminin yapılacağı yüksek dereceli medreselere hazırlık ve genel kültür öğretimi yapılan kurumlar görüntüsünü vermektedir.

Şevketî, yüksek dereceli medreseler için hazırladığı programda, her şûbe ve kısımda okutulmasını gerekli gördüğü bilimlerin isimlerini zikretmiş ancak haftalık saatlerini belirtmemiştir. Yüksek dereceli medrese tahsilini Ulûm-ı Şer'îye, Fıkıh, Lisan ve Hikmet olarak dört şûbe ve toplam 13 kısma ayıran Şevketî, yıllardır medrese ders programına giremeyen Felsefe'ye (Hikmet) ayrı bir şûbe tahsis etmektedir. Diğer taraftan o, Riyâziyât ve Tabiiyât olarak Fen ve Matematik bilimlerinin yüksek seviyede öğretimine de yer vermiştir. Ancak, bundaki amaç, dîni ilimler tahsil eden talebenin dini yorumlamasına ve kavramasına yardımcı olmanın yanısıra, orta dereceli medreselerde bu bilimleri okutacak

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 66.

müderris ihtiyâcının da karşılanması olarak belirtilmiştir¹.

Şevketî'nin yüksek dereceli medreselerde uygulanmak üzere hazırladığı program şöyledir :

1. Ulûm-ı Şer'îye Şubesi :

a. Tefsir Kısmı: Bu kısımda Tefsir, İlm-i Kıraat², Esbâb-ı Nüzûl³, Nâsîh - Mensûh⁴, Tabakât⁵-ı Müfessirîn derslerinin tedrisi öngörülmektedir.

b. Hadis Kısmı: Burada Hadis, Usûl-i Hadis⁶, Esbâb-ı Vürûd⁷,

-
- 1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 28.
 - 2) Kur'an âyetlerini nakledenlerin muhtelif rivâyetlerine göre, Kur'an'ın kelimelerinin nasıl edâ edileceğini inceleyen bir ilimdir. Bk. Karaçam, Kur'an-ı Kerim'in, s. 235.
 - 3) Tefsir ilminde âyetlerin veya sûrelerin nâzil oluş sebepleri üzerinde duran bir ilimdir. Bk. Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 115.
 - 4) Dini bir hükmün başka bir hüküm ile kaldırılması anlamına gelen bu terim, Tefsir'de bir âyetin hükmünün, başka bir âyetle kaldırılması demektir. Bk. Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s.122.
 - 5) İslâm ilim ve sanat dünyasında, bir ilim ve sanat dalında ileri gelenleri, yaşadıkları döneme göre gruplayarak ele alınan kitaplara verilen genel isimdir. Bk. Heffening, Tabakât, s. 590.
 - 6) Hadislerin yazılması ve değerlendirilmesinde dikkate alınan esasları belirleyen bir ilimdir. Bk. Koçyiğit, Hadis İstilahları, s. 323.
 - 7) Hadislerin, Peygamberimiz tarafından ifâde edilmesine neden olan olaylara verilen isimdir. Bk. Koçyiğit, Hadis İstilahları, s. 99.

Ricâî-ı Ehâdis¹, Mevzûât², Tabakât-ı Muhaddisîn derslerinin tedrisi öngörülmektedir.

c. Kelâm Kısmı: Bu kısımda ise Kelâm, Din Felsefesi, Dinler Tarihi dersleri bulunmaktadır.

2. Fıkıh Şûbesi:

a. Fıkıh Kısmı: Bu kısımda Fıkıh ve Ferâiz³, Usûl-i Fıkıh⁴ Tabakât-ı Fukahâ, İlm-i Hilâf ve'l Cedel⁵ dersleri bulunmaktadır.

b. Hukuk Kısmı: Burada Hukûk'a Giriş, Hukuk Tarihi, Hikmet-i Hukuk, Medenî Hukuk, Cezâ ve Idâre Hukûku, Muhakeme Usûlleri ve Mazbata Tanzîmi dersleri bulunmaktadır.

3. Hikmet Şûbesi:

a. Felsefe Kısmı: Bu kısımda Felsefe'ye Giriş, Felsefe Tarihi, Mantık ve Münâzara, İlm-i Ruh⁶, Hikmet-i İlâhiye, Ahlâk, Terbiye-i Etfâl⁷, Hikmet-i Bedâyi⁸ dersleri yer almaktadır.

1) Hadisleri rivâyet edenlerin güvenilirlik gibi durumlarını ele alan bir ilimdir. Bk. Özek, Hadis Ricâî, s. 1-270.

2) Peygamberimize söylemediği bir sözü isnâd etmek, Hadis uydurmak anlamına gelen bir terimdir. Bk. Koçyiğit, Hadis İstılahları, s. 225.

3) İslâm Miras Hukûku olan bu ilim, Fıkıh'ın bölümlerindedir. Bk. Berki, İslâm Hukûkunda, s. 1.

4) İslâm Hukûku'nda delillere dayanarak hükümleri ortaya koymak için gerekli metodların tesbit edildiği bir ilimdir. Bk. Muhammed Ebû Zehra, İslâm Hukuku, s. 14.

5) Dini delilleri târif eden, bu konudaki şüpheleri ve tartışmaları açık delillerle gideren bir ilimdir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn I, s. 761.

6) Bu tâbirle bugünkü anlamda Psikoloji kastedilmektedir.

7) Çocuk terbiyesi, Pedagoji.

8) Güzellik Felsefesi, Estetik.

b. Tabiiyât¹ ve Coğrafya Kısmı

c. Riyâziyât² Kısmı

d. Tarih ve Siyer Kısmı: Bu kısımda Tarih-i Umem³, İslâm Tarihi, Siyer⁴, İlm-i Ensâb⁵, Terâcim-i Ahvâl⁶, Hikmet-i Tarih⁷, derslerine yer verilmektedir.

4. Lisan Şûbesi:

a. Arapça Kısmı: Bu kısımda Sarf⁸, Nahiv⁹, Tabakât-ı Nahviyyûn, Vaz¹⁰, Belâgat¹¹, Aruz ve Kâfiye, Muhâzarât¹²,

-
- 1) Fen bilimlerine verilen genel isimdir.
 - 2) Matematik bilimlerine verilen genel isimdir.
 - 3) Milletler tarihi, genel tarih.
 - 4) Peygamberimizin hayatını inceleyen ilimdir.
 - 5) İslâm Tarihinde ileri gelenlerin soy kütüklerini inceleyen ilimdir.
 - 6) İslâm ilim âleminde, herhangi bir ilim dalında ileri gelenlerin hayatlarından bahseden biyografik eserlere veriler isimdir.
 - 7) Tarih Felsefesi.
 - 8) Arapça dilbilgisinde kelimenin aldığı şekillerden bahseden ilimdir. Bk. Topaloğlu-Karaman, Arapça, s. 1.
 - 9) Arapça dilbilgisinde kelimelerin cümle içerisindeki vazifelerini ve buna göre sonlarının aldığı şekli inceleyen ilimdir. Bk. Topaloğlu-Karaman, Arapça, s. 1.
 - 10) Arapça`da kelimelerin ortaya konuluş şekline, tahsis ve delâletinden bahseden bir ilimdir. Bk. Ş. Sâmi, Kâmûs-ı Türki, s. 1493.
 - 11) İfâdede güçlü olmayı ifade eden bu ilim Meânî, Bedî`ve Beyân kısımlarına ayrılır. Bk. Schaade, Belâgat, İslâm Ans. s. 464.
 - 12) Fen, Tarih ve Edebiyâta dâir hatırdaki tutulan ve gerektiğinde ifade edilen bilgilere verilen isimdir. Bk. Ş. Sâmi, Kâmûs-ı Türki, s. 1296.

Emsâl ¹, İnşâ ², Tabakât-ı Şuârâ dersleri bulunmaktadır.

b. Türkçe Kısmı: Bu kısımda Edebiyât-ı Kadîme, Edebiyât-ı Hâzıra, Aruz ve Kâfiye, Kavâid-i Lisâniye, Belâgat, Edebiyât Tarihi, Emsâl, İnşâ dersleri bulunmaktadır.

c. Farsça ve Sâir Elsine-i Mühimme Kısmı: Bu kısımda ise Edebi Eserler, Kavâid-i Lisâniye ve Edebiyât Tarihi dersleri bulunmaktadır.

Şevketî, Fıkıh şûbesinde, Fıkıh kısmına olduğu gibi, daha önce de belirttiğimiz, Tanzimat döneminde açılan Nizâmiye ve Ticâret Mahkemeleri'nde uygulanmakta olan Batı hukuk usûllerini göre düzenlenmiş kânunların ders olarak okutulmasını düşündüğü Hukuk kısmına da yer vermektedir. Ancak onun programa bu dersleri koymaktaki amacı, bahsettiğimiz mahkemelerde istihdâm edilecek hâkimler yetiştirmek değil, Fıkıh alanında yetişmesini düşündüğü âlimlerin bu meselelerden de haberdâr olmasını sağlamaktır. Zîrâ o, yüksek dereceli medreselerden mezun olanlar için tesbit ettiği mesleklerde böyle bir alana yer vermemiştir³.

Şevketî, hazırlamış olduğu programı din bilimleri açısından değerlendirirken, hâlen uygulanmakta olan programla medreselerde din bilimlerinin yeterince öğretilemediğini, halbuki hazırladığı bu programa uyulduğunda her alanda büyük âlimlerin, hattâ bir çığır açabilecek müçtehidlerin bile yetişebileceğini, Arapça ve diğer dillerde, konuşulup eser verilebilecek derecede ilerleme ka-

1) Emsâl, Arapça atasözü anlamına gelen, mesel kelimesinin çoğuludur. Bk. Brockelmann, Emsâl, İslâm Ans. s. 120.

2) İnşâ, " Tahrirât ve vesikaları kaleme alma sanatıdır." Bk. İnşâ, İslâm Ans., s. 1009.

3) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 34.

zanılacağını belirtmektedir¹.

Şevketî, programın uygulanması konusunda da görüşlerini belirtmiştir. O, hazırladığı programın mevcut şartlarda uygulanmasının mümkün olmadığını, ancak bu programa bağlı kalınarak hazırlanacak geçici programlarla nihâf olan bu programın tam olarak uygulanabileceği ortamın zamanla oluşturulabileceğini ifade etmektedir. Şevketî, bu konuda şunları söylemektedir: " Bu programın tatbikinde kâide, bunun mutazammım olduğu maddelerle hâl-i hazır nazar-ı dikkate alınıp, bu maddelerin tavsiye ettiklerinden zemen ve mekânın müsâit olduğu kadarı mevki icrâyâ konulmaktan ibârettir² ".

Daha önce bahsettiğimiz programların hiçbirisinde yer verilmeyen bir konuya Şevketî'nin temas ettiği görülmektedir. Bu da eski medrese programına göre ders gören talebelerin yeni program, derece ve sınıflara intibâkı meselesidir. O, talebelerin orta ve yüksek dereceli medreselere taksiminde, eski usûlde yüksek derslerin başlangıcı sayılan " Tasavvurât " dersinin esas alınmasını talep etmektedir. Buna göre Tasavvurât ve bunun üzerindeki dersleri okuyanlar yüksek dereceli, altındaki dersleri okuyanlar ise orta dereceli medreselere ayrılmalıdır. Yüksek dereceli medreselere ayrılan talebenin şûbelere taksiminin nasıl olacağına temas etmeyen Şevketî, orta dereceli medreselere ayrılan talebenin sınıflara intibâkında, bu talebelerin eski usûlde okudukları derslerin esas alınmasını öngörmektedir. Buna göre :

Sarf talebesi 1. Sınıfa,

İzhar talebesi 2. Sınıfa,

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 65-66.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 53.

Kâfiye talebesi 3. Sınıfa,

Câmf`nin ilk yarısı talebesi 4. Sınıfa,

Câmf`nin ikinci yarısı talebesi 5. Sınıfa,

Fenârf talebesi 6. Sınıfa devam edeceklerdir.

7. ve 8. sınıflar ise ileride teşekkül edecektir. Yüksek kısma ayrılan talebelerden orta kısım derslerini görmek isteyenler uygun vakitlerde buradaki dersleri tâkip edebileceklerdir¹.

Şu halde ıslahat düşüncesini taşıyanların, öncelikle medreselerin ders programının yeniden ele alınması husûsunda fikir birliği içinde oldukları görülmektedir. Zirâ medreseler artık bilhassa idâri ve hukûki alanlarda eleman yetiştiren kurumlar olma fonksiyonlarını kaybetmişlerdir. Bu durumda medreselerden beklenen, toplumda din hizmetlerini verebilecek ehliyetli din görevlileri yetiştirmektir. Başka bir ifâde ile medreselerin amaçlarında önemli bir değişikliğin meydana gelmiş olmasına rağmen, bu amaca ulaşacak vâsıtalarda beklenen gelişme ortaya konulamamıştır. Bu vâsıtalardan en önemli olanı ise ders programlarıdır. II. Meşrûtiyet döneminde medrese ders programları fikir ileri sürenlerin değişiklik istemelerinin en önemli sebebi, medreselerden beklenen amaçları gerçekleştirebilecek kalitede elemanların yetişmelerini temin etmektir. Bu amaçla yeni programa konulmaları istenen derslerin tedrisindeki başlıca hedef, bu bilimlerde uzmanlar yetiştirmek değil, çağın gelişmelerinden haberdâr din görevlileri yetiştirmektir. Diğer taraftan yeni programlarda, beklenen amacı gerçekleştirecek doğrultuda, din bilimlerinin tedrisinde de düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Orta dereceli medreselerde din bi-

1) Şevketi, Medâris-i İslâmiye, s. 55.

limleri genel olarak verilirken, yüksek dereceli medreselerde uzmanlaşmaya ağırlık verildiği dikkati çekmektedir. Islahatçıların hazırladıkları program ve tekliflerin, daha sonra gerçekleştirilecek olan resmî ıslahat programlarına örnek teşkil ettiği ve yol gösterdiği görülmektedir. Nitekim ileride temas edeceğimiz 1914 yılındaki medrese ıslahat çalışmalarında bu durumu gözlemek mümkündür.

2) Öğretim Süresi

Osmanlı medreselerinde tahsil süresi, medreselerin derecelerine göre farklılık gösterdiği gibi, zaman içinde de birtakım farklılıklar göstermektedir. Meselâ medrese öğretiminin ilk basamağı olan Hâşiye-i Tecrid medreselerinde tahsil süresi 1526-1527 yıllarında iki yıl iken, 1575-1576`da en az bir yıl ve 1597 - 1598 yıllarında ise üç ay olarak tesbit edilmiştir¹. İkinci basamak olan Miftah medreselerinde ise bu süre 1529-1530 yıllarında iki yıl iken, 1575-1576`da en az iki ay , 1597- 1598 yıllarında ise üç ay olarak tesbit edilmiştir¹. Yüksek dereceli medrese olan Sahn² a kadar öğretim süresi Kânûnî döneminde sekiz veya dokuz yıl olarak tesbit edilmiş iken, bu süre 1575 yılında çıkartılan bir fermanla iki veya üç yıla kadar düşmüştür. Yüksek dereceli medreselerde ise bu süre birbuçuk veya iki yıl olarak belirlenmiştir³.

1) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 37-38.

2) Fâtihten tarafından İstanbul`da yaptırılan ve sekiz tane olduğu için Sahn-ı Semân adı verilen bu medreseler, döneminin en yüksek dereceli medreseleridir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 5-10.

3) Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 175-184; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 37-42.

Öğretim süresinin giderek azalması sonucu, kalite ve verimin de düşeceği açıktır. Ancak öğretim süresinin giderek daha da kısılması, ilmiye mesleği ve medreseleri ıslah etmek gâyesi ile çıkartılmış fermanlarla belirlenmiştir. Bu durumda çıkartılan fermanların, medreseleri gerçekten ıslah etmekten çok, bozulan düzeni meşrû hâle getirdiği ileri sürülebilir¹. Ancak, devletin resmî olarak medreselerdeki öğretim süresini kısaltmasının bazı haklı sebepleri olduğu da düşünülebilir. Nitekim sınırların gittikçe genişlemesi sonucu, bilhassa adli alanda istihdâm edilen medrese mezunu kadınlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için en pratik çâre olarak medrese öğretim süresi kısaltılmış ve yeterince bilgi sahibi olmayan talebelere icâzet verilmiştir².

Osmanlı Devleti'nin son birkaç asrı içinde medrese öğretim süresinin toplam dört veya beş yıllık bir süreyi kapsadığını görmekteyiz. Ancak, 1867 yılında 15 müderris tarafından hazırlanan ve medrese öğretiminin yeniden düzenlenmesini amaçlayan raporda³, 14 yıllık bir öğretim süresinin tesbit edildiği görülmektedir. Bu durumda akla şu soru gelmektedir : Medrese öğretim süresi dört veya beş yıl iken daha sonra neden 14 yıla çıkmıştır? Kanaatimizce bu soruya cevap ararken bahsedilen raporun, her alanda olduğu gibi hukuk ve eğitim alanlarında köklü reformların yapıldığı Tanzimat döneminde hazırlandığını dikkate almak gerekmektedir. Bu reformlarla medrese, artık eski fonksiyonundan birçoğunu kaybetmiştir. Açılan yeni mekteplerin yanısıra hu-

1) Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 176.

2) Ünver, Fâtih Külliyesi, s. XXIII.

3) Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü'l Hak), s. 322-324

kûkî ve idârî sistemdeki yeniliklerle devlet, artık birçok kurumları ile Batı'yı kendisine örnek almaktadır. Bu ortamda ne medreseye ne de onun mezunlarına artık ihtiyaç pek de kalmamaktadır. Neticede Tanzimat ile birlikte ciddi ve planlı olarak Batı'ya yönelen devletin medreseye olan ihtiyâcının iyice azalmasıyla, medreselerde öğretim süresinin kısaltılmasının da gereği kalmamaktadır. İşte bu sebeple, medrese öğretim süresi Tanzimat yıllarından itibaren yeniden uzamaya başlamaktadır. Ancak bu uzamaya metoddaki bazı aksaklıkların da tesiri olduğunu belirtelim.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı tartışılırken, medreselerdeki öğretim süresi yanısıra tatil ve ders günleri hakkında da görüşler ileri sürülmüştür. Hattâ bu konuda, bir ders süresinin ne kadar olması gerektiğini belirtenlerin de mevcut olduğunu görüyoruz.

Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan bir yazıda, medreselerdeki tahsil süresinin 12 yıl olması ve yılda 10 ay tedrisât yapılması gerektiği belirtilmektedir. Yine aynı yazıda haftalık tatil günleri olan salı ve cuma günleri iki, diğer günlerde ise üç saat ders yapılması talep edilmektedir¹. Ancak, tatil günlerinde dahi ders yapılması istenilen bu görüşün yerinde olduğu kanaatinde değiliz. Aynı dergideki başka bir yazıda ise tahsil süresi ve tatil günlerine temas edilmeyerek, yılda 10 ay, günde üç ders yapılması fikri ileri sürülmektedir. Ahmet Zâid bu konuda sâdece tesbit ettiği dört devreli medrese yapısındaki öğretim süreleri-

1) Yazarı belirtilmeyen bu yazı için, Bk. Islâh-ı Tedris, (Beyânü'l Hak), s. 276.

2) Yazarı belirtilmeyen bu yazı için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 251.

ni ve yılda yapılması gereken tedrisât süresi hakkında görüşlerini belirtmektedir. O her devrenin öğretim süresini:

1. Devre medreselerde köylerde altı, şehirlerde dört yıl,
2. Devre medreselerde üç yıl,
3. Devre medreselerde üç yıl,
4. Devre medreselerde ise dört yıl olarak tesbit ederek,

toplam medrese öğretim süresini 14 veya 16 yıl olarak belirlemiştir. Ahmet Zâid'e göre, ilk devre medreselerin bulunduğu köylerde yılda altı ay, diğer medreselerde ise yılda dokuz ay tedrisâtın devam etmesi gerekmektedir¹.

Medreselerin ıslâhı konusunda, diğerlerine nisbetle çok daha düzenli ve ayrıntılı fikirler ileri süren Gürünlü Hilmi ve Şevketi, bu konuda da belirgin görüşler ileri sürmüşlerdir. Gürünlü Hilmi, medreselerde öğretim süresini orta kısım için 10 yıl, yüksek kısım için de beş yıl olarak belirlemiştir. Yılda, bütün medreselerde dokuz ay tedrisat yapılmasını isteyen Gürünlü Hilmi, 20 Recep-10 Şevval arasında 80 gün, 5-15 Zilhicce arasında da 10 gün olmak üzere yılda yaklaşık üç aylık bir tatil süresi tesbit etmiştir. Haftalık tatili cuma günü olarak belirleyen Gürünlü Hilmi, ders günlerinde sabahları iki, ikindide ise bir saat ders okunmasını talep etmektedir. O, günlük derslerin sürelerini tesbit ederken, küçük sınıflarda bu sürenin daha kısa, büyük sınıflarda ise daha uzun olmasını istemektedir. Küçük sınıf öğrencilerinin dikkatlerinin çabuk dağılacağı gözönüne alınacak olursa, Gürünlü Hilmi'nin bu konuda doğru bir düşünceye sahip olduğu görülmektedir. O, ilk üç sınıf derslerinin bir, dördüncü ve

1) Ahmet Zâid, İslâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 391.

beşinci sınıf derslerinin bir saat onbeş dakika, diğer sınıfların derslerinin ise birbuçuk saat süreli olması gerektiğini belirtmektedir¹.

Şevketî, medrese tahsil süresini orta kısım için sekiz yıl olarak belirlerken bu süre yüksek kısımda şübelere göre farklılıklar göstermektedir. Ulûm-ı Şer'îye şubesinin Hadis kısmı ve Fıkıh şubesinin Fıkıh kısmında öğretim süresi dört veya altı yıl olarak belirlenirken, diğer şübelerde üç veya beş yıl olarak belirlenmiştir. Öğretim yılının başlaması konusunda farklı bir teklif getiren Şevketî, medreselerin her yıl Eylül'ün başında başlayıp Haziran'ın ortasında da tatile girmesini istemektedir. Halbuki medreselerde geleneksel yıllık tatil, üç aylar denilen Recep, Şaban ve Ramazan aylarında yapılmaktadır. Şevketî'nin bu teklifi, geleneksel tedris ve tatil zamanı uygulamasına ters düşer mâhiyettedir. Haftalık tatili cuma günü olarak belirleyen Şevketî, bunun yanısıra yıl içinde bayram, kandil ve özel günlerde de tatil yapılmasını istemektedir. Derslerin yazın öğleden beş, kışın ise dört saat önce başlayarak, o gün kullanılan alaturka saate göre sekize kadar devam etmesini isteyen Şevketî, ders süresinin orta kısımda 55 dakika, yüksek kısımda ise 45 dakika olması gerektiği fikrini ileri sürmektedir². Ders sürelerinin uzunluğu konusunda Gürünlü Hilmi'nin aksi görüşü savunan Şevketî, kanaatimizce, yüksek kısımda ders sürelerini kısa tutmakla, yüksek tahsil talebelerine daha fazla serbest çalışma zamanı ayırmak düşüncesini taşımaktadır.

1) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 203.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 19-20.

Şu halde son dönemlerde mezunlarına olan ihtiyacın artması ve bozulmanın bir sonucu olarak kısaltılan medrese öğretim süresinin Tanzimat yıllarından itibaren artırıldığı görülmektedir. II. Meşrûtiyet döneminde medrese ıslahatı meselesi ile ilgili görüşlerde, toplam medrese öğretim süresinin 12 - 15 yıl arasında olması gerektiği fikri üzerinde durulmaktadır. Diğer taraftan aynı dönemde yıllık ve günlük öğretim sürelerinin de tesbit edildiği, hattâ bu konularda geleneksel usûlden farklı görüşlerin ileri sürüldüğü de görülmektedir. Bu görüşler dikkate alındığında belirlenen esasların, medrese öğretiminden beklenen amacın gerçekleştirilmesi bakımından yerinde olduğu söylenebilir.

3) Öğretim Metodları

Medreselerde geleneksel olarak tâkip edilen öğretim metodu, müderrisin kitaptan dersi okuması, ve yerine göre izâh etmesi, talebenin de hocasını tâkip ederek gerektiğinde not tutması şeklindedir. İmlâ, yâni not tutma usûlü yanısıra ezber ve karşılıklı soru-cevap usûlüne de yer verilmiştir¹. Bilhassa tıp öğretiminin medreselerden ziyâde, bugünkü hastanelerin görevini yerine getiren bimaristan veya şifâhânelerde yapılmış olması², diğer taraftan tıp medreselerinde ders okutan hocaların bu hastanelerde aynı zamanda hekim olmaları³, bilhassa fen bilimlerinin öğretiminde uygulama ve tecrübeye de yer verildiğini göstermektedir.

Osmanlı medreselerinde de bu öğretim usûllerinin genellikle

1) Pedersen, Mescid, İslâm Ans. s. 63-64.

2) Çelebi, İslâmda Eğitim, s. 120.

3) Pedersen, Mescid, İslâm Ans. s. 61.

geçerli olduğunu görmekteyiz. Buna göre talebe ders esnâsında hocanın karşısında halkalar hâlinde oturarak dersi tâkip etmekte ve gerektiğinde not almaktadır. Derslerde tekrar ve karşılıklı tartışma usûlüne de yer verilmektedir¹. Müderrisler, kimi zaman okuttukları derslerden herhangi bir konuda talebelere münâzara yaptırmakta ve neticede iki taraf arasında hakem olarak düşüncelerini söylemektedir². Talebeler öğrendiklerini, medrese yakınındaki mescid ve câmilerde halka anlatmakla³ veya tatil zamanlarında ülkenin her yanına dağılarak, halka dîni konularda yardımcı olarak tatbik etme imkânını da bulmaktadır. Talebe böylece öğreticilik stajı yapmış olmaktadır⁴.

Diğer taraftan Osmanlı medreselerinde öğretimde tedricilik usûlüne riâyet edilmiştir. Küçük dereceli medreselerde dersler kısa ve öz olarak talebeye verilirken, ileriki sınıflarda aynı dersler daha geniş olarak okutulmaktadır⁵. Muallim Cevdet⁶ de

1) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 44-45.

2) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 57.

3) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 45.

4) Akyüz, Türk Eğitim, s. 86.

5) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 39; Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 5.

6) Muallim Cevdet (1883-1935) : Bolu'da doğan Muallim Cevdet, İstanbul Dârü'l Muallimîn Mektebini bitirdikten sonra 1907 yılında Azerbaycan'a giderek burada kurulan Dârü'l Muallimîn'de bir süre idârecilik yaptı. Yurda döndüğünde çeşitli okullarda öğretmenlik yapan Muallim Cevdet, 1932 yılında Resmî ve Târihî Evrak Tasnif Heyeti Reisliği'ne getirilerek, 1935 yılına kadar bu görevi sürdürdü. Muallim Cevdet'in eğitim ve tarih alanlarında birçok makale ve kitabı bulunmaktadır. Bk. Muallim Cevdet, Mektep, s. 7-18.

Osmanlı medreselerinde derslerin kolaydan zora doğru , tedricen genişleyerek okutulduğunu belirtmektedir¹. Yine medreselerde, talebeye boş vakit bırakılarak, dersler dışında da bilgi elde etmesine fırsat verilmektedir². Şevketî, medreselerdeki öğretim usûllerinden bahsederken şunları söylemektedir: " Şimdiye kadar bizde mûtaad olan tarz-ı tahsil gerek mübtedî gerek muntehî için gâyet serbest bir sûrette intihâb olunan bir müderrisin takririni dinlemek ve iki tarafın arzularına vâbeste olarak bâzan sual ve cevap irâd ve tevcih etmekten ibârettir³" .

Bazı müsbet yönleri olmasına rağmen Osmanlı medreselerinde tâkip edilen öğretim metodu bâzı menfi özellikler taşımaktadır. Öncelikle öğretimde belirli kitapların esas alınması⁴ ve bilgilerin Aristo mantığına göre şerh ve tefsir edilerek, anlamdan çok lâfza kıymet verilmesi⁵ medrese öğretimini kısır ve verimsiz hâle getirmiştir. Bilhassa son dönemlerde medreselerde düşünen ve araştıran insan yetiştirmek amaç olmaktan çıkarak, hedef sâdece belirli bilgileri öğretmek olmuştur⁶. Medreselerde, tartışma usûlü yerini belli görüşlerin tekrarı usûlüne terketmiş, müderrisler felsefi ve kelâmî meselelere çözüm bulmak ve tartışmak yerine, bu konuları eski bilgilerle geçiştirmeyi tercih etmişlerdir⁷. Diğer taraftan derslerin, asıl kaynaklar yerine şerh ve hâşiyelerden okutulması, talebenin gereksiz bilgilerle zihnini yorma-

1) Muallim Cevdet, Mektep, s. 37.

2) Muallim Cevdet, Mektep, s. 35.

3) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 29.

4) Uzunçarşılı, İlmîye, s. 39-43.

5) Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 6.

6) Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllardaki, s. 291-292.

7) Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllardaki, s. 288-290.

sına ve zaman kaybına sebep olmaktadır.

1876 yılında toplanan 15 müderris tarafından hazırlanan raporda¹, bu konuya temas edilerek öğrencilerin şerh ve hâşiyelerle uğraşarak gereksiz vakit geçirdikleri belirtilmiştir. Ne var ki bu raporda, uygulanması istenilen ve hazırlanan programdaki derslerin de neredeyse tamamının öğretiminde şerh ve hâşiyelerin esas alındığı görülmektedir. Ancak eskiye nisbetle bu şerh ve hâşiyelerin sayısı azaltılmıştır. Aynı raporda öğretim usûllerine de temas edilerek, müderrislere derse başlamadan önce, bir önceki dersi soru-cevap yolu ile tekrar etmeleri, talebeyi sorularla derse aktif olarak katmaları ve okuttuklarını bol örnekle izah etmeleri tavsiye edilmektedir. Ancak II. Meşrûtiyet dönemine gelindiğinde medreselerni durumunda düzelmenin görülmemesi bu konuda mesâfe alınmadığını ortaya koymaktadır.

II. Meşrûtiyet döneminde medrese programlarının yanısıra öğretim metodları da eleştirilerek, bu konuda bazı yeniliklere gidilmesi gerektiği belirtilmiştir. Tenkit edilen eksikliklerin başında, kitaba olan aşırı bağımlılık gelmektedir². Diğer taraftan Arapça öğretimindeki başarısızlık da tenkit edilmiş ve bunun sebebinin usûldeki yanlışlık olduğu belirtilmiştir³. Arapça öğretiminde kâidelere ağırlık verilmesi ve kalıplaşmış örneklerin sürekli tekrarı, talebelerin kelime öğrenmesini engellemekte, dolayısıyla ders dışı bir metinle karşılaştığında talebe başarısız

1) Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü'l Hak), s. 322-324.

2) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 328; Gökalp, Medreseler, s. 82.

3) İlhâmi, Debre Kongresinden, (Sırât-ı Müstakim), s. 367.

kalmaktadır. Aynı şekilde Arapça konuşma ve yazma üzerinde durulmaması yüzünden talebe, basit bir merâmını dahi ifade edememektedir¹.

Bu aksaklık ve yanlışlıkların düzeltilmesi hususunda ortaya birtakım çözüm yolları ve yapılması gerekli değişiklikler de konulmuştur. Esâsen bunların bir kısmını eski usûllerin tenkidi sırasında belirtmiş bulunuyoruz. Gökalp ve Halim Sâbit bu konuda bilhassa kitap esâretinden kurtulmak gerektiği husûsuna dikkat çekmektedir. Buna ilâve olarak Gökalp öğrenme serbestliği ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "İslâm âleminde büyük âlimlerin yetişme tarzı, eski medresenin öğretim ve öğrenme serbestliği usûlünü takip etmesi sayesinde olduğu gibi, Avrupa üniversitelerinin ilerleme sebebi de bu usûlün var oluşundan ileri gelmektedir²". Bu sözleri ile Gökalp, öğretim kurumlarındaki fikri ve ilmi serbestliğin yanısıra talebenin öğrenim süresince kendi kendini yetiştirebilmesi için gerekli esneklik ve kolaylıkların sağlanmasının gerekliliğini de belirtmektedir ki aynı esaslar bugün de geçerlidir.

Şevketî, öğretim usûlü konusunda yapılması gerekli yenilikler husûsuna da temas etmiştir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi o, yeni inşâ edilecek medrese binalarında laboratuvar ve atölye gibi kısımların da inşâsını talep etmiştir³. O, bu talebi ile medreseye imkânlar ölçüsünde deney ve uygulama metodunun da girmesini arzu ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan Şevketî,

1) Bk. Hâşim, Islâh-ı Medâris, (Sebilürreşad), s. 321.

2) Gökalp, Maârif Meselesi II, s.167.

3) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 49-50.

medreselerin ilk sınıflarındaki talebelerin, ders konusunda kontrol edilmelerini ve çalışmaya teşvik edilmelerini istemektedir. Ancak belli bir seviyeye gelen ileri sınıf talebelerinin ise daha serbest bırakılmalarını ve ilgi duydukları alanlarda kendi başlarına çalışabilme, başkalarının zorlamasına gerek duymadan ilmi çalışma alışkanlığı kazanmalarına imkân verilmesini arzu etmektedir. O, aynı zamanda belirli kitaplara bağlı kalınması fikrine talebenin zihnini donuklaştıracağı ve düşünmesine engel olacağı endişesi ile katılmamaktadır¹.

Dil derslerinin öğretiminde ise Şevketî, kâidelerin öğretiminin yanısıra, konuşma ve yazmaya da önem verilmesini, ilk sınıflarda basit cümlelerden başlanıp ileriki sınıflarda ise o lisanla yazılmış eserlerden parçalar okutulması fikrini savunmaktadır². Nitekim Şevketî, hazırlamış olduğu programda dil dersleri içinde karşılıklı konuşma ve o lisâna dâir yazılmış seçme okuma parçalarına da yer vermektedir.

Medreselerde tedris edilen Arapça'nın daha verimli şekilde öğretimi konusunda da tedbirler alınması istenmektedir. 1910 yılında Debre'de yapılan bir kongrede, Arapça'dan Türkçe'ye, Türkçe'den Arapça'ya tercüme yapılması ve karşılıklı konuşmaya daha fazla önem verilerek, medreselerde Arapça öğretiminin geliştirilmesi öngörülmektedir³. Ahmet Vasfi ise tercüme usûlüne karşı çıkarak, bir lisânın başka bir lisan yardımı ile öğrenilmesinin doğru olmadığını her lisânın yine kendi kelimelerinin yardımı ile

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 29, 43.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 13.

3) İlhâmi, Debre Kongresinden, (Sırât-ı Müstakim), s. 368.

öğrenilmesinin doğru olduğunu ifade ederek, medreselerde Arapça`dan başka bir dil kullanılmaması gerektiğini belirtmektedir¹. Her ne kadar belirtilen bu usûlün dil öğretimi açısından faydalı olabileceği söylenebilirse de, medreseden mezun olanların din görevlisi olacakları dikkate alındığında bu uygulamanın pek çok sakıncayı da beraberinde getirebileceği açıktır. Zirâ medreselerin amacı sâdece dil öğretimi yapmak değil, aynı zamanda halka dîni yönden rehberlik edecek görevliler yetiştirmektir. Meseleye bu yönden bakıldığında, medresede sâdece Arapça gören bir talebenin Türkçe`ye hâkimiyetinin zayıflaması sonucu halka ne derece faydalı olacağı tartışabilir.

Şu halde, medreselerin ıslâhını isteyenler, öğretimini istedikleri ilimleri programlarında belirttikleri gibi, bu ilimlerin öğretiminde tâkip edilecek yol konusunda da düşüncelerini belirtmişlerdir. Bu hususta özellikle belirlenen nokta, her bilimde temel kaynaklara inilmesi, teorik öğretimin yanısıra uygulamaya da yer verilmesi ve talebinin derse aktif olarak katılmasının sağlanmasıdır. Uygulanması istenilen bu metodların esâsen medreselerin önceki dönemlerinde kısmen de olsa sözkonusu olduğu ancak, zamanla terkedildikleri görülmektedir. Yeniden gündeme getirilen bu metodların uygulanmasından beklenen ise medreselirden yetişenlerin özlü, sağlam ve günlük hayatta kullanılabilen bilgilere sahip olmaları yanısıra, karşılaşılabilecekleri problemlere sağlıklı çözümler bulabilen kişiler hâline getirilmesi isteğidir.

1) Ahmet Vasfi, Mesâlik-i İlmiye, (Sebilürreşad), s. 146.

4) Ders Kitapları

Osmanlı medreselerinde dersler, ilgili oldukları bilimlerin adları ile değil, bu bilimlerle ilgili okutulan bazı kitapların adları, hatta bazı medreseler, içerisinde özellikle okutulan bir kitabın adı ile anılmışlardır¹. Meselâ, medreselerin ilk basamağı olan Hâşiye-i Tecrid medreselerinin adı Hâşiye-i Tecrid adlı bir Kelâm kitabından gelmektedir. Bu durumda medrese öğretiminde kitaba oldukça önem verildiği söylenebilir. Medreselerde her bilim dalında belirli kitapların otorite ve esas kabul edilmeleri, bu kitaplar etrafında birçok şerh ve hâşiye yazılması sonucunu doğurmuştur. Daha önce de temas ettiğimiz gibi, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda beliren tartışmalarda tenkit edilen şerhçiliği ortaya çıkaran bazı faktörlerin varlığını görmekteyiz. Bu faktörlerin başında Arapça'nın din ilimlerinde geçerli ve çok kullanılan bir dil olması gelmektedir. Arapça yazılan eserler ise Türk talebeler için okuma ve kavrama zorluğunu beraberinde getirmektedir. İşte talebelerin karşılaştığı bu zorluklar, müderrisleri çok kullanılan temel kaynakları şerh ederek daha anlaşılır hâle getirmeye zorlamıştır. Ancak bu durum zamanla, şerh ve hâşiyelerin asıl kaynakların yerini almasına ve bir türlü bu kaynaklara ulaşılmasına da neden olmuştur. Diğer taraftan Osmanlı müderrislerinin birçoğunun sâhip olduğu, eski âlimlerin eserlerinin ve düşüncelerinin dışına çıkmama şeklindeki koyu gelenekçi tutum onları, belirli otorite kabul edilen eserler etrafında yorumlar getirmeye itmiştir. Şerhçiliğin gelişmesinin başka bir nedeni de

1) Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 5.

medreselerin, araştıran ve düşünen insan yetiştirmek amacından uzaklaşarak devlet memuru yetiştirmek amacına yönelmiş olmalarıdır¹. Böyle olunca hedef, sürekli aynı bilgileri yeni nesillere aktarmak hâline gelmiş, bunun en kolay yolu olarak da şerhlerle, belirli eserlerin yorumlanması görülmüştür². Neticede çeşitli konulardaki eserlere yazılmış şerh ve hâşiyeler büyük oranda ders kitabı olarak kullanılmışlardır. Ancak biz burada, Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları ile ilgili ayrıntılara girmeden sâdece birkaç örnek vermekle yetineceğiz³. Meselâ Kelâm konusunda medreselerde Ebû Hafs Ömer Necmeddin En-Neseffî'nin (v.1068) Akâid-i Nesefiye adlı eseri ile bu esere Taftazânî ve Hayâlî'nin yazdıkları şerhler okutulmuştur. Yine yukarıda bahsettiğimiz Hâşiyeye-i Tecrid adlı kitabın yanısıra Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin (v.1286), Tevâlî el-Envâr adlı eseri ve bunun el-İsfehâni tarafından yapılan şerhi de Kelâm ders kitabı olarak okutulmuştur⁴.

II. Meşrûtiyet döneminde, medreselerde okutulan ders kitap-

1) Bk. Ünver, Fâtih Külliyesi, s. XXIII.

2) Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllardaki, s. 290-292.

3) Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları hakkında geniş bilgi için, Bk. Bilge, İlk Osmanlı, s. 43-63; Uzunçarşılı, İlimiye, s. 20-31, 39-43; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 35-43; Akyüz, Türk Eğitim, s. 76-82; Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı, s. 272-283; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 26-29; Atay, Fâtih-Süleymâniye, s. 178, 183-187. Adıvar ise eserinde, Matematik ve Fen bilimlerinde yazılan ve okutulan eserlerden bahsetmektedir. Bk. Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 15-227.

4) Yazıcıoğlu, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı, s. 273-283.

ları hakkındaki tenkitlerin şerh ve hâşiyelerin fazlalığı konusu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu tenkitlerin başlıca sebebi ise şerh ve hâşiyelerde yer alan bilgilerin, birçok kişilere ait fikirlerin sürekli tekrârından ibâret olması, dolayısıyla talebelerin düşünme ve muhâkeme güçlerini azaltmasıdır¹. Bunun yanısıra kitaplara olan aşırı bağımlılık da tenkit edilmekte ve devrin ihtiyaçlarına göre yeni kitapların hazırlanması talep edilmektedir. Bu konuda Halim Sâbit, Osmanlı medreselerindeki kitaba olan aşırı bağımlılığı tenkit ederek kitaplardaki lafız ve ibârelerin ezberletilip tahlillerinin yapıldığını, sonuç olarak bu usûlün zihinleri geliştirmek bir yana aksine uyuşturduğunu iddia etmektedir². Gökalp de medreselerde sâdece muhtasar metin şerh ve hâşiyelerin okutulmasını ve ezberletilmesini tenkit ederek şunları söylemektedir : " Mütûn-u şürûhu ezber edenler mâlû-mâtlı olur fakat âlim olamaz. Âlim-i muhakkık olmak için ulûmu usûl ve felsefesi ile beraber keşf-ü tenvîr eden eimme-i müctehidînin kitaplarını müdekkikâne okumak gerekir³". Bu sözleri ile Gökalp, medrese tahsilindeki amacın sadece talebeyi bilgi sahibi yapmak değil, aynı zamanda meselelerin özüne inebilen ve çözüm bulma gücüne sahip mahâretli kimseler hâline getirmek olduğunu belirtmektedir. Musa Kâzım⁴ da medreselerde ders kitapları olarak

1) Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü'l Hak), s. 322.

2) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 328.

3) Gökalp, Medreseler, s. 82.

4) Musa Kâzım (1858-1920) : Osmanlı devleti'nin 121. Şeyhulislâmı olan Musa Kâzım, tahsilini 1886 yılında İstanbul'da tamamlayarak bir süre müderrislik görevinde bulundu ve 1910-1917 yılları arasında dört kez Şeyhulislamlık görevine getirildi. Bk. Altınsu, Osmanlı Şeyhulislamları, s. 233-237.

şerh ve hâşiyelerin terkedilip asıl metinlerin okutulması fikrini savunmaktadır. Zîrâ o, şerhleri bir konu etrafındaki tartışmalar olarak görmekte ve bunların ders dışında talebe tarafından okunmasını istemektedir¹.

Diğer taraftan medreselerde okutulan ders kitaplarının yetersiz kaldığı ve yeni kitapların hazırlanması gerektiği konusu üzerinde fikir birliğine varıldığı görülmektedir. Nitekim Musa Kâzım, bilhassa Kelâm kitaplarının yetersizliği üzerinde durarak, o günün meselelerini ihtivâ eden ve bu konularda çözüm ve yorumlar getiren yeni kitapların hazırlanması gerektiğini belirtmektedir².

Sırât-ı Müstakim Dergisi`nde yayınlanan bir makâlede bilhassa Fen bilimlerinde Eski Yunan kaynaklı olup medrese ders kitaplarına giren, ancak bugün için eskimiş nazariyelerin sanki birer dîni esasmış gibi okutulduğu, bu durumun da medreseleri geri bıraktığı belirtilmektedir³. Aynı şekilde mevcut ders kitaplarındaki ifâdelelerin kapalı olduğu, konuların " Falan şunu dedi, filan bunu dedi, ben de şöyle diyorum " gibi karmaşık şekilde anlatıldığı tenkit edilerek, asırlar öncesine ait tartışmalara dâir yazılan kitapların hâlâ gereksiz yere okutuldukları belirtilmektedir⁴. Nitekim daha önce de belirttiğimiz 1867 yılında 15 müderris tarafından hazırlanan rapordaki, şerh ve hâşiyelerin talebelerin düşünme gücünü azalttığına dâir şikâyetler dikkate alındığında, bu iddiaların gerçeklik payı olduğu anlaşılmaktadır.

1) Musa Kâzım, Kütüb-ı Kelâmiye`nin, (Sırât-ı Müstakim), s. 22-23.

2) Musa Kâzım, Kütüb-ı Kelâmiye`nin, (Sırât-ı Müstakim), s. 22-23.

3) Yazarı belirtilmeyen bu makâle için, Bk. Medreselerin Islâhı, (Sırât-ı Müstakim), s. 7.

4) Hâşim, Islâh-ı Medâris, (Sebilürreşad), s. 321.

Kitaplardaki bu eksiklikler karşısında yapılması gerekenin ne olduğu konusunda beliren fikir, kitapların yeniden ele alınarak düzenlenmesi veya yeniden yazılması şeklindedir. Bu konuda Gürünlü Hilmi, Gökalp ve Halim Sâbit gibi kişilerin belirgin bir fikrine rastlamamaktayız. Ancak medreselerin ıslâhı konusundaki genel düşüncelerinden bu kişilerin, mevcut kitaplardan memnun olmadıkları ve bu konuda bazı değişiklik ve düzenlemeye ihtiyaç duyulduğuna inandıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan medrese ders kitaplarının düzenlenmesi konusunda beliren münferid fikirlere de rastlamaktayız. Beyânü'l Hak Dergisi'nde çıkan bir yazıda hâlen okutulmakta olan kitapların bir kısmının kaldırılması, diğerlerinin ise düzenlenmesi ve yeni ilâvelerin yapılması gerektiği belirtilmekte, ancak bunun hangi kitaplarda ve nasıl yapılacağı konusunda bilgi verilmemektedir¹. Aynı dergide yayınlanan başka bir yazıda ise bu kitapların tertip edilecek ilmi bir heyet tarafından hazırlanması istenmektedir². Sebilürreşad Dergisinde yayınlanan bir yazıda bu konuda yapılması gerekenler hakkında daha belirgin fikirler ortaya konmaktadır. Burada yazar, mevcut Fıkıh kitaplarını örnek vererek bu kitaplardan köle-câriye meselesi gibi konuların çıkartılmasını ve bugün için geçerli güncel konulara ağırlık verilmesini istemektedir. Yine yazar, Hadis kitaplarında da ziraat, sanat ve ticaret gibi ilerlememiz gereken alanlarda teşvik edici Hadislerin derlenerek okutulması gerektiğine dikkat çekmekte, ayrıca kitapların sâde, basit ve anla-

1) Yazarı belirtilmeyen bu makâle için, Bk. Islâh-ı Tedris, (Beyânü'l Hak), s. 275.

2) Yazarı belirtilmeyen bu makâle için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 251,

şılabilir bir üslûp ile hazırlanması gerektiğini belirtmektedir¹. Şevketî de medreselerde okutulacak ders kitaplarının kurulacak bir heyet tarafından hazırlanmasını istemektedir². Osman Niyâzi³ ise Sebilürreşad Dergisi'ndeki bir yazısında bazı müderrislerin, medreselerde okutulmak üzere İngilizce, Almanca ve Fransızca'dan bazı eserlerin tercüme edilmesini istediklerini belirterek bu isteğe karşı çıkmaktadır. O, böyle bir çalışmanın mümkün olamayacağını iki sebebe dayanarak iddia etmektedir. Yazar, öncelikle müderrislerin Batı dilinde yazılmış bir eseri tercüme etmekten âciz olduklarını ayrıca eserler tercüme edilmiş bile olsa bu defa da okutmaktan âciz kalacaklarını belirtmektedir⁴. Kanaatimizce tercümesi düşünülen kitaplar Matematik ve Fen bilimlerine ait eserlerdir. Bu durumda medreselerde Batı dilleri ve Fen-Matematik derslerinin olmadığı düşünülduğünde, buralardan yetişen müderrislerin de gerçekten ne bu eserleri tercüme edebilecek ne de okutabilecek özellikte olmadıkları iddiasının kanaatimizce haklılık payı vardır. Diğer taraftan yukarıda bahsettiğimiz medrese ders kitaplarının yeniden hazırlanmaları konusundaki tavsiyelerin, din görevlisi olacak medrese talebelerinin, hem alan bilgilerini geliştirmeleri hem de halka daha faydalı olabilmelerini açısından önemli olduğu ve dikkate alınması gerektiği

1) Hâşim, Islâh-ı Medâris, (Sebilürreşad), s. 322.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 43.

3) Medreselerin ıslâhı konusunda Sebilürreşad Dergisi'nde birkaç yazısı bulunan Osman Niyâzi bir medrese talebesidir. Bk. Osman Niyâzi, Zavallıyız, (Sebilürreşad), s. 161-162; Ders Vekâlet-i Âliyesine, (Sebilürreşad), s. 71; Gölge Etmeyin, (Sebilürreşad), s. 215-216.

4) Osman Niyâzi, Gölge Etmeyin, (Sebilürreşad), s. 215.

kanaatindeyiz.

Şu halde medreselerde okutulacak ders kitaplarının yeniden ele alınarak değerlendirilmesi, bunlardan bir kısmının terk edilerek değişen şartlara göre gerekirse yeniden hazırlanmaları gündeme gelmektedir. Nitekim yapılan tenkitler böyle bir çalışmanın gerekliliğini göstermektedir. Esâsen zaman içindeki gelişmeler dikkate alınarak ders kitaplarının yeniden düzenlenmesi, gerek hazırlanan yeni programın başarısı ve gerekse matoddaki değişikliklerin ve yeniliğin bir anlam ifade edebilmesi açısından gereklilik arz etmektedir.

5) Öğretimde İhtisaslaşma

Osmanlılardan önce, genel öğretim yapan medreselerin yanısıra dîni ve Fen bilimlerinde özellikle tek bir alanda öğretimin yapıldığı ihtisas medreselerinin kurulduğunu görmekteyiz¹. Bilhassa Anadolu Selçukluları döneminde Konya, Kayseri, Kırşehir ve Kütahya gibi şehirlerde Tıp ve Astronomi yanısıra Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi bilimlerin öğretiminin yapıldığı ihtisas medreselerinin kuruldukları bilinmektedir². Osmanlılar döneminde de ihtisas medreselerinin tesis edildiği, bu amaçla dârü'l hadis, dârü'l kurra ve dârü't tıpların başlangıçtan itibaren kurulduğu görülmektedir³. Diğer taraftan Fâtih ve Kânûni tarafından kuru-

1) Bk. Okiç, Bazı Hadis Meseleleri, s. 106; Baltacı, Dârü'l Hadisler, s. 38; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 12-14.

2) Bk. Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 8; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 10-15.

3) Bilge, İlk Osmanlı, s. 79; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 583-615; Uzunçarşılı, İlimiye, s. 17.

lan yüksek dereceli Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerinde Edebiyât, İlâhiyât, Hukuk, Tıp dallarında öğretim yapan bölümler bulunmaktadır. Uzunçarşılı, Süleymaniye medresesinde Riyâziyât ve Tabiiyât, hattâ Unat aynı medresede bunlara ilâveten göz hekimliği bilimlerinin okutulduğunu belirtiyorsa da¹, Atay ve Ergin aynı fikri taşımamaktadırlar². Ancak elimizdeki bilgiler, yüksek dereceli bazı Osmanlı medreselerinde ihtisasa dayalı öğretimin yapıldığını göstermektedir. 1869 yılında Meşihat`ın hazırladığı İstanbul medreseleri hakkında bilgilerin verildiği çalışmada faal durumda altı dârü`l hadisın bulunduğu görülmektedir³.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı hakkında düşünceler ileri sürülürken, yüksek dereceli medreselerde ihtisaslaşmaya gidilmesi yönünde fikir birliğine varılmıştır. Ancak bu düşünce yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi II. Meşrûtiyet döneminde ortaya çıkmış değildir. Bununla birlikte medreselerin gerilemeye başlamasından sonra, ihtisaslaşma konusu ve bu yöndeki öğretimin de gerilediği bir gerçektir. Nitekim 1914 yılında İstanbul medreselerinin durumunu tesbit etmek üzere hazırlanan bir rapor bu fikrimizi desteklemektedir. Rapordan öğrendiğimize göre, o tarihte İstanbul`da bulunan dokuz dârü`l hadis medresesinden dördü yıkılmış, ikisi tâmire muhtaç ve ikisi de başka amaçla kullanılmakta ve sâdece bir tanesinde Hadis öğretimi yapılabilmektedir⁴. Süleymaniye`deki dârü`l tıp, her ne kadan kulla-

1) Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 4; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 33.

2) Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 89; Ergin, Türk Eğitim I-II, s.100.

3) Kütükoğlu, 1869`da Faal, s. 39.

4) Kütükoğlu, Dârü`l Hilâfeti`l Âliye, s. 62, 69, 82, 88, 90, 113.

nıllanılmakta ise de tâmire muhtaç bir durumdadır¹. İşte ihtisas medreselerinin gerek program ve gerek bina olarak oldukça yetersiz kalmaları, bunun yanısıra medreselerin çoğunlukla genel öğretim yapan kurumlar hâline gelmiş olmaları, ihtisaslaşma konusu üzerinde özellikle durmayı gerektirmiştir.

Daha önce de görüşlerinden bahsettiğimiz Şevketî ve Gürünlü Hilmi, yüksek dereceli medreselerde belirli alanlarda ihtisaslaşmaya gidilmesini öngörmektedirler. Nitekim Gürünlü Hilmi, yüksek dereceli medreselerde Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm bölümlerinin, Şevketî ise Ulûm-ı Şer`iye, Fıkıh, Hikmet ve Lisan bölümlerinin tesis edilmesini talep etmektedir. Şevketî, ayrıca her bölümü çeşitli kısımlara ayırarak, bölümlerin hangi bilim dallarından teşekkül edeceğini belirtmektedir². Şevketî, İhtisaslaşmanın gereğini izah ederken, Osmanlılarda bu konuya gereken önemin verilmeyeceğini iddia etmektedir. O, Osmanlılar döneminde Fenârî, İbn-i Kemal, Ebu`s Suud gibi âlimlerin yetişmesine rağmen bunların Gazâlî, Râzî, Buhârî ve İbn-i Sina seviyesine erişemediklerini, zîrâ öncekilerin belirli bir ilimle uğraşıp bu alanda zirveye yükseldikleri halde, sonrakilerin birçok ilimle uğraştıklarını, dolayısıyla vakit ve gayretlerini böldüklerinden birçok eser verdikleri halde hiçbir ilimde zirve noktaya ulaşamadıklarını belirtmektedir³. Her ne kadar Osmanlılarda ihtisas medreselerinin bulunduğu bilinmekte ise de⁴, Şevketî'nin burada söylemek istediği

1) Kütükoğlu, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye, s. 62.

2) Şevketî, Medâris-i İlmîye, s. 26-28; Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 203-204.

3) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 4.

4) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 20-24, 583-615.

bu tür medreselerin kurulmadığı değil, belirli bir alanda söz sâhibi ve otorite şahsiyetin yetişmemiş olmasıdır ki bu iddianın kanaatimizce haklılık payı da vardır. Yine Şevketî, medreselerde okutulan ilimleri saydıktan sonra, " Bunlar hadd-i zâtında bir kimsenin ihâta edebileceğinden pekçok, bizde olanı ise fennin ve hâl-i hâzırın ihtiyâcından pek azdır. Pekçoğu azaltmak, pek azı da çoğaltmak lâzım gelir¹ " diyerek, medrese öğretiminden beklenen verimin elde edilmesi için ihtisaslaşmanın gereğini vurgulamaktadır. Şevketî, medreselerde bütün bilimlerin tek bir müderris tarafından okutulmasının da yanlışlığına dikkat çekerek, ilmî gelişmenin olmamasının nedenleri arasında görmektedir. O, derslerin dağıtımı hususunda öncelikle gözetilmesi gereken noktanın her dersin erbâbı tarafından okutulması olduğu fikrindedir². Şevketî'nin belirtmiş olduğu bu husus üzerinde esâsen bir görüş birliği de mevcuttur. Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan iki yazıda her müderrisin kendi kâbiliyet ve ilgisi çerçevesinde bir bilim dalında ihtisaslaşarak sadece bu bilimi tedris ettirmesinin talebe için de faydalı olacağı belirtilmektedir³. Hasan Feyzi⁴ de Tefsir, Hadis ve Kelâm gibi bilimlerin başlıbaşına birer şûbede ve ayrı ayrı mütehasıs müderrisler tarafından okutulmasını iste-

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 9.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 4, 56.

3) Yazarları belirtilmeyen bu makaleler için, Bk. Islâh-ı Tedris, (Beyânü'l Hak), s. 274; Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s.251.

4) Sebilürreşad Dergisi'nde birkaç yazısı yayınlanan Hasan Feyzi, Ödemişli bir medrese talebesidir. Bk. Hasan Feyzi, Medreselerin Ahvâli, (Sebilürreşad), s. 89-90; Ne Doğmaz Günmüş, (Sebilürreşad), s. 212-213.

mektedir¹. Daha önce görüşlerinden bahsettiğimiz Ahmet Zâid ve Ahmet Vasfi de aynı görüşü paylaşarak medreselerde her dersin, o dersin uzmanı tarafından verilmesi fikrini savunmaktadırlar².

Bu konuda Gökalp, bir yerleşim bölgesindeki medreselerin birleştirilmesi ile oluşturulacak " Medrese-i Külliye " `de her dersin mütehassıs bir müderrise verilmesini istemektedir³. Diğer taraftan onun imam, hatip, vâiz ve müderris yetiştirilmesi amacı ile Medresetü`l Eimme ve`l Hutebâ, Medresetü`l Müezzinfın ve`l Kurrâ, Medresetü`l Vâizfn ve Medresetü`l Müderrisfn`in kurulması isteğini, medrese öğretiminde ihtisaslaşmaya yönelinmesi arzusu olarak değerlendirmek gerekir⁴.

Şu halde, gerek yüksek dereceli medreselerin kuruluşu hususunda gerekse medreselerde ders verecek müderrislerin seçimi ve yetiştirilmesinde ihtisaslaşmaya özel bir önemin verildiği görülmektedir. Esâsen ilk dönemlerinden itibaren medreselerde varlığı görülen bu uygulamanın yeniden yaygınlaştırılmaya çalışılması, değişik bilim dallarında söz sahibi âlimlerin yetişmesi açısından da önemli ve yerinde bir girişimdir.

-
- 1) Hasan Feyzi, Medreselerin Ahvâli, (Sebilürreşad), s. 89; Ne Doğmaz Günmüş, (Sebilürreşad), s. 213.
 - 2) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 390: Ahmet Vasfi, Medâris-i İlmiye, (Sebilürreşad), s. 97.
 - 3) Gökalp, Medreseler, s. 81.
 - 4) Bk. Ergin, Türk Maârif III-IV, s. 1349.

6) Ölçme ve Değerlendirme

Osmanlı medrese sisteminin en verimli dönemlerinde dahi tahsilin her türlü ihtiyacı dikkate alınıp uygulandığı halde, imtihan konusu üzerinde fazla durulmamış, öğretim gelenekleri arasında " İmtihan" diye bir kademe olmamıştır¹. İmtihanın talebeyi çalışmaya sevkeden zorlayıcılığı ve teşviki, hocanın takdirine mazhar olmak isteği, talebe arasında ortaya çıkan rekâbet, tahsilin dîni bir emir oluşunun teşvik ediciliği gibi birtakım faktörlerin etkisi ile esâsen oluşmaktadır². Ancak, bilhassa son dönemlerde bu faktörlerin etkisinin giderek zayıflamasına imtihan usûlünün yokluğu da eklenince ortaya, eğitim-öğretim açısından menfi bir durumun çıktığı görülmektedir. Nitekim Şevketî, önceki usûlde icâzetlerin (Diploma) imtihansız olarak verilmesini tenkit ederek bu belgelerin hatır-gönül uğruna verildiklerini ve bu yüzden de ehemmiyetlerinin giderek azaldığını ifâde etmektedir³. Gerçekten de son asırlarda yetersiz kimselere müderrislik ve kadılık görevlerinin verilmesi gibi yanlış uygulamalara bakıldığında⁴, bu iddianın gerçeklik payının olduğunu söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Osmanlı medrese sisteminde, taşra medreselelerinden mezun olan talebelerin İstanbul Edirne ve Bursa'da bulunan yüksek dereceli medreselere girebilmek için⁵, yüksek dereceli

1) Ergün, II. Meşrûtiyet Döneminde, s. 69.

2) Mehmet Fatin, Tedrîsat ve Medâristen, (Beyânü'l Hak), s. 358.

3) Şevketî, Medâris-i İlmiye, s. 36.

4) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 48-52, 241-260; Koçi Bey Risâlesi, s. 143-144.

medreselerden mezun olanların da müderris veya kadı olarak tâ-yinlerinden önce imtihana tâbî tutulduklarını görmekteyiz¹. Di-ğer taraftan talebelerin son yıllarda kur'a imtihanı adı verilen ve askere alınacak talebelerin belirlendiği bir imtihana tâbî tu-tuldukları görülmektedir. Esâsen medrese talebeleri Osmanlı Dev-leti içinde askerlikten muaf tutulmalarına rağmen, son yıllarda artan talebe sayısını azaltmak amacı ile bu muâfiyet kaldırılmış-tır. 1853 yılından itibaren uygulanmaya başlanan bu imtihanlara katılacak talebeler kur'a yolu ile tesbit edilmekte ve başarısız olanlar askere alınmaktadır².

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde yapılması gerekli gö-rülen ıslahât içinde, mekteplerde uygulanmakta olan sınıf imti-hanlarının medreselere de konulması yanısıra, medreselere mahsus kur'a ve rûûs³ imtihanlarında da birtakım düzenlemelere gidilmesi öngörülmektedir. Meselâ Şevketî, sınıf geçme ve mezuniyet imtihan-larının uygulanmasını isterken bu uygulamanın nasıl yapılacağı hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre o, orta dereceli medrese-lerde sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarının, öğretim yılının so-nuna bir ay kaldığında derslerin kesilerek yeniden gözden geçiril-mesinden sonra Meşihat'tan tâyin edilen gözetmenler ve medreseler-deki müderrislerden oluşan bir heyet tarafından yapılarak bir üst sınıfa geçenler ile mezun olanların belirlenmesini istemektedir.

1) Bk. Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 35; Pakalın, Osmanlı Tarih III, s. 71; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 49, 63, 71; Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 4; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 27.

2) Mehmet Fatin, Tedrisât ve Medâristen, (Beyânü'l Hak), s. 360.

3) Rûûs : " Medrese tahsilini bitirip mülâzım olanlardan imtihan-da muvaffakiyet kazananlara verilen berâtın adıdır ". Bk. Pa-kalın, Osmanlı Tarihi III, s. 71.

Başarısız olanlara bütünleme hakkının verilmesinden bahsetmeyen Şevketî, sonraki sene ikinci ve son bir hak verilmesini talep etmektedir¹. Diğer taraftan o, yüksek dereceli medreselere alınacak orta dereceli medrese mezunu talebelerin imtihana tâbî tutulmalarını istemektedir. Şevketî, yüksek dereceli medreselerde yapılacak sınıf geçme imtihanları hakkında bilgi vermemekle birlikte mezûniyet öncesi imtihanlarının yapılmasını istemektedir. Onun bu konuda öngördüğü usûl ise talebenin tahsilini yaptığı bilim dalında görevli müderrislerden oluşan bir heyet huzûrunda mülâkâta alınması ve bununla birlikte ayrıca bugünkü anlamda bir tez hazırlatılmasıdır. Şevketî, mezun olan talebelere imtihan sonucu icâzet verilmesi konusuna da temas etmektedir².

Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan bir yazıda aynı konuya dikkat çekilmiştir. Yazıda, daha önce de bahsettiğimiz medreselerin müstakil bilim dallarına göre düzenlenmesi fikrine bağlı olarak, bir bilim dalında öğrenimini tamamlayan öğrencinin imtihana alınmasını ve başarılı olduğu takdirde başka bir bilimin okutulduğu medreseye devam etmesi, ayrıca Şevketî'nin fikrine paralel olarak aynı imtihanda ikinci kez başarısız olan talebelerin kaydının silinmesi gerektiği belirtilmektedir³.

Daha önce görüşlerinden bahsettiğimiz Gürünlü Hilmi ve Mehmet Fatih de medreselerde sınıf geçme imtihanlarının mutlaka yapılması gerektiği fikrini taşımaktadırlar. Mehmet Fatih bu konuda ayrıntıya girmemekte, Gürünlü Hilmi ise imtihanların üyeleri Ders Vekâleti, Harbiye ve Maârif Nezâretleri tarafından belirle-

1) Şevketî, Medâris-i Islâmiye, s. 32.

2) Şevketî, Medâris-i Islâmiye, s. 36-37.

3) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 251.

necek bir heyet tarafından yapılmasını öngörmektedir. Diğer taraftan o, devamsızlığı öğretim yılının üçte birine ulaşan öğrencilerin yıl sonu imtihanlarına alınmamasını da istemektedir¹.

Medrese öğrenimini bitiren talebelerin tâbî tutulduğu ve başarılı olanlara müderrislik görevinin verildiği rûûs imtihanlarının yeniden ele alınarak düzenlenmesi konusunda da birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Bu konuda üzerinde durulan hususlardan ilki imtihanların, sözlü mü yoksa yazılı mı olması gerektiği meselesidir. Mustafa Safvet, rûûs imtihanlarının eskiden beri sözlü olarak yapılmasının gelenek olduğu halde, II. Abdülhamit devrinde bu usûlün kaldırılarak imtihanların yazılı yapıldığından ve bu yöndeki uygulamanın hâlen de devam ettiğinden bahsederek şikâyet etmektedir². Esâsen yazarın imtihanların yazılı yapılmasındaki şikâyetine sebep olan husus, medrese mezunlarının yazılı ifâdelerinin yetersizliğidir. Ancak o, bu durumu bir eksiklik olarak kabul etmeyerek, aynı durumun Ders Vekâleti'nde görevli imtihan komisyonu üyeleri için de geçerli olduğunu belirtmektedir³. Bunun yanısıra, Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan bir makalede ise rûûs imtihanlarının yazılı yapılmasının esas kabul edilmesi, ancak gerektiğinde sözlü olarak sorular sorulması fikri ortaya konulmaktadır⁴. Rûûs imtihanları konusunda temas edilen diğer bir husus ise imtihanların talebenin bilgi seviyesini ölçmekteki geçerliliği meselesidir. Bu konuda bahsettiğimiz makalelerde birtakım şikâyetlere rastlıyoruz. Nitekim

1) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 202; Mehmet Fatin, Tedrisat ve Medâristen, (Beyânü'l Hak), s. 361.

2) Mustafa Safvet, Rûûs İmtihânı, (Beyânü'l Hak), s. 2139.

3) Mustafa Safvet, Rûûs İmtihânı, (Beyânü'l Hak), s. 2140.

4) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Rûûs İmtihânı, (Beyânü'l Hak), s. 1326.

Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan makalede son zamanlarda yapılan rûs imtihanlarının, birkaç ibâre okutmakla geçiştirildiğinden bahsedilerek, hâşiye ve kitaplardan rastgele hazırlanan bu tarz soruların talebenin bilgisini ölçmekten uzak kaldığı belirtilmektedir. Yine aynı yazıda imtihan sırasında talebelere yeterli sürenin verilmediğinden şikâyet edilmektedir¹. Mustafa Safvet ise imtihanlarda bazı haksızlık ve yolsuzlukların yapıldığından bahsetmekte ancak ayrıntılı bilgi vermemektedir².

Medrese öğretim sistemi içerisinde olmamakla birlikte talebeleri yakından ilgilendiren diğer bir imtihan türü de askere alınacak talebelerin belirlendiği kur'a imtihanlarıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi 1853 yılından itibaren, medreselerde artan talebe sayısını azaltmak amacı ile uygulanmaya başlayan bu imtihanlara II. Abdülhamit döneminde 1892 yılından itibaren 16 yıl boyunca ara verilmiş, dolayısıyla da medreseler asker kaçaklarının barındığı mekânlar hâline gelmişlerdir³. Bu süre içerisinde kur'a yolu ile belirlenen talebelerin imtihana alınmaları yerine, ders okudukları medreselerin müderrislerinden birisinin onayladığı başarılı olduklarını gösterir bir belge getirmeleri yeterli görülmüştür⁴. Kur'a imtihanlarının kaldırılmasının doğurduğu aksaklıkları dikkate alan yetkililer II. Meşrûtiyetin ilânından sonra konuyu ciddi olarak ele almışlardır. Diğer taraftan medreselerin is-

-
- 1) Yazarı belirtilmeyen için, Bk. Rûs İmtihani, (Beyânü'l Hak), s. 1324),
 - 2) Mustafa Safvet, Rûs İmtihani, (Beyânü'l Hak), s. 2140.
 - 3) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 250.
 - 4) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Kur'a İmtihanları, (Beyânü'l Hak), s. 542.

lâhî konusunda fikirler ileri sürenler de bu konuya değinerek bazı teklifler getirmişlerdir. Ancak kur`a imtihanlarının medrese tedrisat sisteminin nisbeten dışında kalması sebebi ile bu hususta diğerlerinde olduğu gibi çok sayıda fikirle karşılaşmıyoruz. Kur`a imtihanlarının uygulanması sırasında ortaya çıkan aksaklıkları üç grupta toplayan Mehmet Fatin, bu imtihanların amacına ulaşabilmesi için belirttiği aksaklıkların giderilmesini gerekli görmektedir. Gerçekten de düzeltilmesi gerekli olan aksaklıklar şunlardır :

1. İmtihanlar programa göre yapılmamakta, sorular talebenin okuduğu derslerden çıktığı gibi okumadığı derslerden de çıkabilmektedir. Bu durumda kur`ası çıkan talebe hâlen okuduğu dersleri bir tarafa bırakıp ileriki yıllarda göreceği derslerle uğraşmak zorunda kalmaktadır. Halbuki bu imtihanlarda talebenin sadece okuduğu derslerden sorumlu olması gerekir.

2. İmtihanların ders yılı sonunda yapılması gerekirken, başında veya ortasında da yapılabilmektedir. Bu tarz uygulamalar ise öğretimin bütünlüğü ve devamlılığı açısından zararlı olmaktadır.

3. İmtihanlarda talebeye tek hak verilmekte, başarısız olanlar hemen askere alınmaktadır. Bu durumda, aslında başarılı olan bir talebe herhangi bir sebepten dolayı başarısız duruma düştüğünde öğrenim hayatı ve istikbâli ziyan olabilmektedir. Bu nedenle talebelere ikinci bir hakkın verilmesi gerekmektedir¹.

Daha önce de fikirlerinden sıkça bahsettiğimiz Gürünlü Hilmi, kur`a imtihanlarının İstanbul ve taşra medreselerinde farklı sta-

1) Mehmet Fatin, Tedrisat ve Medâristen, (Beyânü'l Hak), s. 360,

tülerde yapılmalarını öngörmektedir. Taşra medreselerinde kur`a imtihanlarının klasik tarzda yapılmasını isteyen Gürünlü Hilmi, İstanbul medreselerinde böyle özel bir imtihana gerek olmadığı kanaatinde. Sınıf geçme imtihanlarının aynı zamanda kur`a imtihanı olarak değerlendirilmesini, yani sınıfını geçen talebenin askerlikten de muaf sayılması gerektiği fikrini ileri süren Gürünlü Hilmi, devamsızlıktan dolayı sınıfta kalan talebelerin ise bu amaçla ayrıca imtihana alınmalarını istemektedir¹. Ancak o, talebe ye başarısızlığı hâlinde ikinci bir hakkın verilmesi konusunda ise fikrini belirtmemektedir. Bu durumda onun bu imtihanlarda talebeye tek hak verilmesi düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz.

Medrese talebelerinin karşı karşıya buldukları imtihanlar ve bu konuda ileri sürülen görüşlerden sonra, bu imtihanlarda başarının değerlendirilmesi, yani not olarak ifâdesi konusuna baktığımızda, bu konuda belirginlik göremiyoruz. Öncelikle şunu ifade edelim ki Osmanlılar döneminde medreselerde bugünkü not karşılığı, başarının değerlendirildiği müşahhas bir ölçüye rastlamadır. Esâsen imtihan usûlünün gözardı edildiği bir öğretim sisteminde böyle bir ölçünün bulunmamasını da normal karşılamak gerekir. II. Meşrûtiyet döneminde imtihanlar konusunda fikirlerini ortaya koyanlardan Şevketî dışında da böyle bir değerlendirme ölçüsünden bahsedene de rastlamadık. Şevketî, talebe başarısının aşağıda verilen ölçüler çerçevesinde değerlendirilmesini öngörmektedir :

1. Bilmek gâlip, bilmemek nâdir.
2. Bilmek gâlip, bilmemek nâdir değil.

1) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 202.

3. Bilmemek gâlip, bilmek nâdir değil¹.

Biz bu değerlendirmelerin karşılığını bugünkü anlamda sırası ile iyi, orta ve zayıf şeklinde ifade etmeyi uygun görüyoruz. Şevketî'nin bu değerlendirmesine göre yapılacak imtihanda soruların çoğunu bilen fakat çok azını bilemeyen iyi, çoğunu bilen fakat bilemediği de az olmayan orta, çoğunu bilemeyen bununla birlikte bildiği de olan talebeler zayıf şeklinde değerlendirilecektir.

Her ne kadar medreselerin ıslâhı konusundaki görüşlerde başarının değerlendirilmesi hususunda açıklık görülüyorsa da II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde uygulanan, talebe başarısının değerlendirilmesinin bugünkü not karşılığı rakamlarla ifade edildiği bir sistem uygulanmaktadır ki buna ileride temas edeceğiz.

Şu halde gerek talebeyi çalışmaya teşvik etmek ve gerekse talebenin başarısını ölçmek açısından imtihanların uygulanması hususunda bazı eksiklik ve belirsizliklere rağmen, fikir birliğinin olduğu görülmektedir. Nitekim ileride uygulanacak medrese ıslahat programlarında da imtihanlara yer verilmesinde bu ortak kanaatin tesiri olduğu düşüncesindeyiz.

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 37.

III. Müderrislerin Mesleki Durumu

1) Müderris İhtiyacının Karşılanması

Osmanlı medrese eğitim sisteminin işleyişini mümkün kılan ana unsurlardan birisi olan müderrisler yine medreselerden yetişmektedir¹. Genel öğretim yapılan medreselerde programdaki her ders ayrı bir müderris tarafından okutulabildiği gibi², bazan bütün derslerin tek bir müderris tarafından okutulduğu da görülmektedir³. Tıp medreselerinde tedrisâtın uygulama yani tedavi ile birlikte yürütüldüğü, dolayısıyla müderrislerin aynı zamanda tabip oldukları anlaşılmaktadır⁴. Dârü'l Hadisler gibi belirli bir din biliminin tahsilinin yapıldığı ihtisas medreselerinde ise tedrisâtın, özellikle bu tür medreselerden mezun olanlar tarafından yapıldığına dair bir bilgiye rastlamadık. Osmanlı dârü'l hadis medreselerinde görevli müderrislerin aynı zamanda genel öğretim yapan medreselerde de müderrislik yapmış olduklarına⁵ bakarak dârü'l hadisler gibi ihtisas medreselerinde müderrislik yap-

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 45, 56; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 24.

2) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 14.

3) Şevketi, Medâris-i İslâmiye, s. 4; Bilge, İlk Osmanlı, s. 19. Ayrıca bu konuda Şakâik-i Nûmâniye ve Mevzûâtü'l Ulûm müellifi Ahmet İsâmuddin Efendi'nin (v. 1561) müderrisliği sırasında okuttuğu derslere bakılabilir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 40-43; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 36-42.

4) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 35; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 612-616.

5) Bk. Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 583- 606.

bilmek için mutlaka bu medreselerden mezun olmak şartının aranmamış olduğunu söyleyebiliriz.

Medreselerin parlak dönemlerinde müderrislik görevine gelebilmek için usûl gereği pekçok aşamalardan geçildiği ve ehliyetehriâyete özellikle dikkat edildiği halde son dönemlerde bu kuralların ihlâl edildiği görülmektedir¹. Bu durumun sonucu olarak medreselerdeki ilmi faaliyetler de zamanla duraklayarak, yetersiz müderris yetersiz talebe yetiştirmiş, daha sonra da bu talebe, müderrisinin yerini alarak gerileme ve bozulmayı daha da hızlandırmıştır. Hattâ son yıllarda medrese kapıcılığından müderrisliğe geçip okuma yazması olmayanlar dahi görülmüştür². Medreselerdeki bozukluğun düzeltilmesi amacı ile değişik dönemlerde hazırlanan emir ve fermanlarda, müderrislerin görev alma esasları üzerinde durularak bu hususta mevcut kurallara uyulması istenmiştir³. Ancak bütün gayretlere rağmen bu konudaki yanlış uygulamalar son dönemlere kadar uzanmıştır.

Esâsen kaliteli bir eğitim-öğretim faaliyetinin icrâ edilebilmesi için başta gelen şartlardan birisi de kaliteli öğretim e-

1) Nitekim Koçi Bey XVII. asırda pâdişaha sunduğu risâlesinde, medreseden mezun olan talebelere verilmesi gereken mülâzemet kadrolarının Voyvoda, Subaşı ve avamdan ilmiye ile alâkası olmayanlara, medrese tahsili görmedikleri halde para ile satıldığını ve bunların müderrislik, kadılık gibi görevlere getirilip, ilim sâhâsının câhillerle doldurulduğundan bahsederik şikâyet etmektedir. Bk. Koçi Bey Risâlesi, s. 50-56; Mehmet Emin, Târihçe-i Tarîk-i Tedris, (Sebilürreşad), s. 209.

2) Müftizâde, İstanbul Medreseleri II, (Sebilürreşad), s. 174.

3) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 241-260.

lemanı yetiştirmek ve istihdâm etmek olduğu halde, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı üzerinde yapılan tartışmalar-da bu konuya gereken önemin verilmediği görülmektedir. Medreselerdeki tedrisâtı yürütecek müderrislerin yetiştirilmesi konusunda kısmen de olsa ayrıntılı fikirler ileri süren Şevketî'nin dışında, Gökalp'in Medresetü'l Müderrisîn'in kurulmasına dâir düşüncesini görüyoruz¹. Ancak Gökalp, bu fikrini sadece böyle bir medresenin kurulması gerektiğini belirterek bırakmış, ayrıntıya girmemiştir. Bunların dışında konuya az çok temas edenler genellikle, medreselerde öğretimin mevcut müderrislerle, bunların yetersiz kaldıkları durumlarda ise dışarıdan temin edilecek olanlar ile yürütülmesi fikrinde birleşmekte², diğer bir kısmı ise konuya hiç temas etmemektedirler³.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde yapılması düşünülen ıslahât çerçevesinde ders programlarına ilâve edilen yeni derslerin öğretimi, medrese dışında yetişmiş elemanlardan istifâde edilmesi hattâ zarûretini de berâberinde getirmiştir. Ancak aynı dönemde Maârif'e bağlı mekteplerde de öğretmene olan ihtiyâcın fazla oluşu⁴, medrese ders programına konulduğu halde bazı derslerin okutulamaması durumunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim Şevketî bu konuda " Sâir fenlerin de erbâbı yetişinceye kadar hâriçten bulunur, bulunamazsa okutulmayıverir⁵" demektedir. Ancak bu durum

1) Bk. Ergin, Türk Maârif III-IV, s. 1349.

2) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 204.

3) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 200-204;
Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 324-336.

4) Akyüz, Türk Eğitim, s. 311.

5) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 54

sadece matematik, fen ve sosyal bilimler için geçerlidir. Yoksa bunların dışında medreselerde geleneksel programa dâhil derslerin öğretimi, yine medreselerden yetişmiş müderrisler tarafından yerine getirilecektir.

Medreselerde görevlendirilecek müderris ihtiyacının karşılanması hususunda ayrıntılı fikirler ileri sürdüğünü belirttiğimiz Şevketî, medreselerdeki öğretim elemanlarının yine medreselerden yetiştirilmesi fikrini esas almaktadır. Bununla birlikte programa alınan bütün bilimlerin eski usûl medreselerden mezun olanlar tarafından okutulamayacağı gerçeğini de göz ardı etmeyen Şevketî, geçici olarak dışarıdan öğretim elemanı temin edilmesi gerektiğini belirtmektedir¹. Diğer taraftan o, her bilim dalında ehliyet sahibi müderrislerin yetiştirilmesi amacı ile bazı öneriler de getirmektedir. Meselâ mevcut müderrislerin devam edebileceği, medreselere yeni konulan fen ve sosyal bilimlerle ilgili kursların açılabilirliğini belirten Şevketî, yine bu derslerin tedrisinde gerekli öğretim elemanlarını bulmakta yardımcı ve teşvik edici olması amacı ile maaşlarına zam yapılabileceğini , diğer taraftan Avrupa'ya fen bilimleri alanında tahsil yapmak üzere medrese talebesi de gönderilebileceğini belirtmektedir. Ancak o, yurtdışına gönderilecek elemanların sadece tahsil görecekle talebelerle sınırlı tutulmasını, bunların yanısıra derse devam etmekte olan müderrislerin de zaman zaman bilgi ve görgülerinin artırılması amacı ile yurtdışına gönderilmelerini istemektedir².

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 56.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 44, 56.

Medreselerde görevlendirilecek müderrislerin yetiştirilmele-ri konusunda Şevketî, bu elemanların mutlaka İlm-i Terbiye-i Et-fâl (Pedagoji) görmüş olmalarını ve atanmadan önce de tecrübeli bir müderrisin yanında, geleneksel mülâzemet usûlüne benzer ola-rak staj yapmalarını gerekli görmektedir¹. Nitekim bu durum günü-müzde de geçerli bir esas olarak kabul edilip uygulanmaktadır.

Şevketî, hazırlamış olduğu programın uygulanması hâlinde ka-liteli din görevlilerinin yanısıra, medrese tedrisât sisteminin sağlıklı bir şekilde yürümesini sağlayacak, değişik bilim dallarında ehliyetli öğretim elemanı ve bilim adamlarının da zamanla yetişeceğini belirtmektedir. Hâlen kitap telif etmek bir yana, yayınlanan eserleri dahi tâkip edemeyen müderrislerin, bu progra-mın uygulanması hâlinde sağlanacak şartlar sâyesinde, yeni bilgi-ler ışığında bilhassa dîni alanda yeni eserler ortaya koyma imkânına sahip olacakları kanaatindedir².

Şu halde, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konu-sunda fikir ileri sürenlerin müderris yetiştirilmesi husûsuna ye-terince ehemmiyet vermedikleri görülmektedir. Kanaatinizce hem ıslahatın bekleneni vermesi hem de medrese öğretiminden beklenen kalitenin elde edilebilmesi için bu konu üzerinde özellikle dur-mak gerekmektedir. Ancak beliren düşüncelerde gösterilen çözüm yollarının haklılık ve gerçeklik payları olmakla birlikte, mevcut sıkıntıyı ne derecede ve ne kadar zamanda çözebileceği açık değil-dir. Bununla birlikte aynı problemin mektepler için de sözkonusu olduğu dikkate alındığında gösterilen çâreleri en iyi şekilde uy-

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 42.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 66.

ise en son aldıkları akçe üzerinden ücret almaktadırlar¹. Müderrislerin emeklilik yolu ile görevlerinin sona ermesi yanında bazan azledilmeleri de sözkonusu olabilmektedir. Ancak bu durum müderrisin, görevini ihmâl ve suistimâl etmesi hâlinde gerçekleşmektedir².

Osmanlı Devleti'nin bilhassa XVIII. asırdan itibaren siyâsî ve askerî bakımlardan hızlı bir gerileme içine girmesi, bu sıralarda zaten bozulma dönemine girmiş bulunan medrese sisteminin gerilemesini daha da hızlandırmıştır. Zîrâ, özellikle toprak kayıpları devletin ekonomisini derinden sarsmış ve medreseler de bundan nasiplerini almışlardır. Vakıfları bozulan ve maddî yönden zayıf kalan medreseler harap ve bakımsız hâle düşmüş, müderris ve talebeleri de mağdur olmuştur³. Bununla birlikte işgâle uğramayan bölgelerdeki medreselerin de aynı duruma düştükleri görülmektedir⁴. Yine vakıfları çeşitli şekillerde bozulan ve maddî sıkıntıya düşen medreselerin bu durumunu, devletin düştüğü ekonomik sıkıntılar içerisinde değerlendirmek gerekir. Zîrâ ekonomisi büyük ölçüde toprağa dayalı olan Osmanlı Devleti'nin bu düzeninin bozulması toplumun büyük çoğunluğunun da maddî sıkıntıya düşmesine neden olmuştur.

Bilhassa son dönemlerde müderris sayısının artması, tâyinler konusunda bazı aksaklıkları beraberinde getirmiştir. Özellikle

1) Bk. Baltacı, XV.XVI. Asırlarda, s. 30.

2) Bk. Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 31.

3) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Medreselerimiz, (Beyânü'l Hak), s. 1019.

4) Mustafa Safvet, Medreselerimiz, (Sebilürreşad), s. 53; Ahmet Hamdi, Birgi Medreseleri, (Sebilürreşad), s. 221.

yüksek dereceli medreselerde kadrolar sınırlı olmasına rağmen artan yığılmanın giderilmesi için bu kadroların zaman zaman artırılması yoluna gidilmiştir¹. Diğer taraftan yanmış veya ders okutulmayacak kadar harap olan medreselere tâyinler yapılmış², bu müderrisler ders okutmadıkları gibi sıraları gelince terffileri de yapılmıştır. Hatta sırası geldiği halde, bir üst dereceli medresede kadro bulunmadığı için müderrisin eski medresesinde bırakılarak, medresenin derecesinin yükseltildiği de olmuştur³.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda yapılan tartışmalarda, müderrislerin göreve atanma ve görevden alınmaları, emeklilikleri ve ekonomik durumları gibi hususlara da yer verilmiştir. Esâsen bu konularda eskiden beri görülen aksaklık ve yanlışlıkların benzer şekilde devam ettiği, hatta arttığı görülmektedir. Meselâ II. Meşrûtiyet`ten çok önceleri tayin edilen bazı müderrislerin, medreselerinin nerede olduğundan bile haberdâr olmadıklarından bahsedilirken⁴, II. Meşrûtiyet döneminde de mâkul olmayan bu tür durumların olduğunu öğrenmekteyiz⁵.

II. Meşrûtiyet döneminde müderrislerin tâyin, terff ve maaşları konusunda ortaya atılan çok değişik veya yeni bir düşünceye rastlamıyoruz. Bu konudaki tartışmalarda üzerinde birleşilen düşünce, bütün bu işlemlerin ciddi ve herkesin uyduğu belirli esaslara göre yapılması isteğidir. Nitekim yapılan değişik talepler

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 59.

2) Bk. Yalçınkaya, Tanzimattan Evvel, s. 465; Emin Bey, Târihçe-i Tarîk-i Tedris, s. 649.

3) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 262.

4) Emin Bey, Târihçe-i Tarîk-i Tedris, s. 649.

5) Müftizâde, İstanbul Medreseleri II, (Sebilürreşad), s. 174.

bu esasların belirlenmesine yardımcı olmak amacını taşımaktadır. Müderrislerin hak ve sorumlulukları ile ilgili konuların ciddi mânâda ele alınıp belirlendiği bir nizamnamenin hazırlanmasınının gereği de vurgulanmıştır¹.

Daha önce de medreselerin ıslâhı hakkında değişik fikirlerinden bahsettiğimiz Gökalp, medreselerde okutulan her ders için ayrı mütehassıs bir müderrisin tâyin edilmesini, müderris maaşlarının artırılmasını ancak derse devamsızlığı görülenlerin maaşlarından kesinti (kıste`l yevm) yapılmasını istemektedir². Şevketî ise müderrislerin tâyini konusunda geleneksel usûlün devamını isteyerek, mezun olan talebenin mülâzemet aşamasından geçtikten sonra, açılacak müderrislik kadrolarına liyâkat ve kıdem sırası gözetilerek atanmalarını istemektedir³. Yine Şevketî, müderrislerin sadece tedrisâtla meşgul olmaları gerektiğini belirterek, hiç olmazsa orta halli geçinecek kadar maaş verilmesini, şevk ve gayretlerinin artması için mevkîlerinin terfi ettirilerek, maaşlarına gerektiğinde zam yapılmasını, ayrıca ilmi seyahat ve kitap masraflarının da karşılanmasını istemektedir⁴. Gürünlü Hilmi de aynı konulara temas ederek, müderrislerin ve programa yeni ilâve edilen derslerin okutulmasında ihtiyaç duyulacak muallimlerin atanmaları hakkında düşüncelerini belirtmiştir. O, müderrislerin " Ders Vekîlinin" reisliğinde toplanan bir kurul huzûrunda her senenin şaban ayında yapılacak imtihanın sonunda tâyin edilmelerini, muallimlerin ise

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 45.

2) Gökalp, Medreseler, s. 81.

3) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 43.

4) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 45.

doğrudan atanmalarını istemektedir. Buna göre müderris ve muallim arasındaki farka dikkat çeken Gürünlü Hilmi, müderrislerin asıl kadroya atanmalarını istediği halde muallimlerin ihtiyaç durumunda müderris kadrolarına geçici olarak atanmalarını öngörmektedir. Terfi konusunda ise, eski medrese sistemindekine benzer bir usûl tavsiye etmektedir. Buna göre eski usûlde, ilk tâyinlerin aşağı dereceli medreselerden yapılmaya başlanması gibi, yeni usûlde medreselerin yerini sınıfların almasını ve ilk tâyinin en küçük sınıflara yapılmasını öngörmektedir¹.

Müderrislerin maaşları konusuna da temas eden Gürünlü Hilmi, İstanbul dışında görev yapan müderrislere 500 kuruştan fazla maaş verilmemesini, emekli olan bir müderrise ise 1000 kuruştan fazla maaş verilmemesini istemektedir. Verilen bu bilgilerden İstanbul'da görev yapan bir müderrisin maaşının asgarî 500 kuruş olarak tesbit edildiği anlaşılmaktadır. Gökalp gibi Gürünlü Hilmi de derse devamsızlığı görülen müderris ve muallimlerin maaşlarından kesinti yapılmasını istemektedir. Yine o, özürsüz olarak derslerini terkedilen müderrisin ilişığının kesilmesini öngörmektedir².

Bu durumda müderrislerin atanma, terfi ve ekonomik durumlarının iyileştirilmeleri hususunda bazı düzenlemelerin getirilmesine çalışıldığı görülmektedir. Bu konudaki başlıca hedefin yıllardır süren bozuklukların giderilerek müderrislerin tâyin ve terfi işlemlerinin belli bir esâsa bağlanması olduğu söylenebilir. Müderrislerin ekonomik durumlarının ise içinde bulunulan mâlî sıkıntıdan dolayı düzeltilmesi şimdilik mümkün görünmemektedir.

1) Gürünlü Hilmi, *Islahât-ı Medâris*, (Sırât-ı Müstakim), s. 204, (mad. 52-53).

2) Gürünlü Hilmi, *Islahât-ı Medâris*, (Sırât-ı Müstakim), s. 204, (mad. 54-58).

3) Yenilik Teşebbüsleri Karşısında Müderrislerin Tutumları

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde yapılması düşünülen yeniliklerin başarıya ulaşıp ulaşmaması konusunda, müderrislerin tutumları, hareketin neticesi açısından önem taşımaktadır. Bu dönemde konu ile ilgili tartışmalar bize, yeniliğe karşı olan müderrislerin yanısıra, artık medreselerin bütün yönleri ile çağın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi gereğine inanan müderrislerin de bulunduğunu göstermektedir. Hattâ bu düşünceye sahip olanlar arasında, değişiklik ve yeniliğin ne sûrette yapılması gerektiği husûsunda fikirlerini örnek programlar hazırlayarak açık şekilde koyanlar da bulunmaktadır. Nitekim bunlara müderrislerden Şevketî, Gürünlü Hilmi ve Ahmet Zâid gibi fikir adamlarını örnek olarak verebiliriz. Bunlar arasında bilhassa Şevketî'nin hazırladığı program, kapsam ve gösterilen çözümler açısından oldukça dikkat çekicidir. Ancak, medreselerin islâhı meselesine müsbet bakan bu gibi müderrislerin yanısıra menfi tavır takınanlar da bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı cehâlet ve taassuba bağlı kalırken bir kısmı da asırlardan beri süregelen bir sistemi değiştirmeye kalkışmanın verdiği tereddüd, şüphe ve alışkanlıklardan kurtulamamak gibi nedenlerden dolayı böyle bir teşebbüs karşısında soğuk ve çekingen kalmaktadırlar. Esâsen bu tür büyük değişimler karşısında az veya çok muhalif ve mütereddid¹ çevrelerin oluştuğu dâimâ görülmüştür.

1913 yılında Beyazıt Medresesi müderrislerinden 10 kişilik bir grubun Sebilürreşad Dergisi'nde yayınlanan ortak beyânâtı²

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 64.

2) İtiraf ve İshad, (Sebilürreşad), s. 429-430.

ve burada ortaya konulan fikirlerin daha sonra medreselerin ıslâhı ile ilgilenenlerce tartışılması, kanaatimizce müderrislerin belirli bir kısmının konuya bakış açısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Genel olarak bakıldığında medreselerin mevcut bozukluğu ve ıslah edilmeleri gereğinden, bunun yanısıra aralarında bu ıslahâtın gerekli olmasından habersiz olanları bulunmakla beraber esâsen çoğunlukla müderrislerin bu hususta beklenti içinde olduklarından ve böyle bir fikre katıldıkları halde yetkili mercilerin yenilik ve ıslahat konusunda ciddi çalışmalar ortaya koyamamasından bahsedilen bu beyânât, aynı zamanda devrin müderrislerinin öz-eleştirisini niteliği taşımaktadır. Bahsedilen beyânâttaki şu sözlerle medreselerdeki bozuk hususlara dikkat çekilmektedir : " İtirâf ediyoruz ki tâkibine mecbur tutulduğumuz kurûn-ı vustâ mahsûlü usullerle hiçbir vakit müfessirîn-i izâm, fukahâ-i kirâm ve sair ulemâ-i a'lâmın derecelerine yetişemeyeceğiz¹", " Şu husûsada işhâd ediyoruz ki : Şimdiki program mücibince biraz Sarf ve Nahiv okumakla lisan öğrenmek, biraz metin ve şerh görmekle âlî derecede Ulûm-ı İslâm tahsil etmek ve ne de yedi ay ve haftada bir gün okunmak üzere Ulûm-ı Riyâziye ve Tabiiye ve sair velev mebâdi` derecesinde vukuf peydâ etmek, sonra da bunların hepsini on-oniki seneye sıkıştırmak dünyanın hiçbir tarafında görülmedik gü-lünç işlerdir²". Medrese öğretim sistemini tenkid eden ve bahsedilen bu yanlışlıklar düzeltilmeden verimli bir neticenin alınmasının sözkonusu olmadığı belirtilen beyânâtta müderrisler, işle-rinde medrese sisteminde inkılâp yapılarak gelecek için hayat hak-

1) İtiraf ve İşhad, (Sebilürreşad), s. 429.

2) İtiraf ve İşhad, (Sebilürreşad), s. 430.

kı istemeyi " kıyamet gibi bir felâket " olarak gören bir grubun varlığına rağmen, bütün ilmiye mensuplarının bu yanlış fikre sahipmiş gibi görülmesinin de yanlış olacağını özellikle belirtmektedirler¹. Buna rağmen medreselerin çağın ihtiyaçlarına göre ıslah edilememesini " Her türlü selâhiyetin fikr-i teceddüd ve rûh-i teşebbüsten âzâde uhdelere tefviz edilmesinde²" gören müderrisler, bu sözleri ile esâsen ilmiye sınıfının yetkili mercileri olan "Meşihat ve " Ders Vekâleti" makamlarını medreselerin bir türlü istenilen seviyede ıslah edilememesinde tek sorumlu olarak görmektedirler. Şâyet beklenen ıslahat gerçekleştirilirse, bu hareketin başarısı için sonuna kadar gayretlerini esirgemeyeceklerini de vâdetmektedirler : " Biz düştüğümüz gidâb-ı akâmetten şu kurûn-ı vustâ programını tâkipten bir kere kurtarılalım, o vakit milletin kalbinin en derin köşelerinde ne kadar arzûy-i dindârâne ne kadar a`mâl-i terakkîperverâne varsa hepsinin istihsâline Kudret-i Samdâniye`nin bize bahsettiği kuvvetin müsâit olduğu hudûdun son derecesine kadar çalışırız³".

Beyazıt müderrislerinin bu beyânâtı daha önce görüşlerinden bahsettiğimiz Halim Sâbit ve Mehmet Şemseddin tarafından aynı derginin sonraki sayılarında ele alınarak, ileri sürülen fikirler ve ifade edilen sözler tenkit edilmiştir⁴. Öncelikle müderrislerin böyle bir beyânâta bulunmasını takdirle karşılayan Mehmet Şemsedd-

1) İtiraf ve İshad, (Sebilürreşad), s. 429.

2) İtiraf ve İshad, (Sebilürreşad), s. 430.

3) İtiraf ve İshad, (Sebilürreşad), s. 430.

4) M. Şemseddin, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s.447-450; M. Şemseddin, Medreselerin Islâhı Hakkında, (Sebilürreşad), s. 64-66; Halim Sâbit, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 23-25.

din, son asırlarda milletin felâketi ve cehâletinden sorumlu olanların " Ne yapalım efendim, yapılmak istenilen her yenilik ulemânın engellemesi ile karşılaşılıyor " gibi sözlerle kendilerini mâzur göstermek istediklerini belirterek, bu beyânâtın haksız ithamları reddederek ulemânın yeniliklere metin adımlarla ilerlemek azminde olduğunu göstermesi bakımından önemine temas etmiştir¹. Aynı konuya dikkat çeken Halim Sâbit de beyânâtın son zamanlarda ilmiye mensuplarının mutaassıp ve câhil kimseler olarak beliren görüntülerini sildiğini belirtmektedir². Müderrislerin eski usûl tedrisattan şikâyet ederek, bundan artık ne medrese mensuplarına ne de millete fayda gelmeyeceğini söylemelerini takdirle karşılayan M. Şemseddin, bu takdirde meselenin en önemli kısmının halledilmiş olduğunu ifade etmektedir³. Esâsen bu tartışma müderrislerin, medreselerin ıslah edilmesini istediklerini göstermesi yanında, devletin diğer alanlarda başlattığı yenilik hareketlerine ulemânın bakışı hakkında yerleşmiş kanaatleri ortaya koyması açısından da önemlidir.

Beyânâtta ifâdeler bu yönleri ile takdir gördüğü halde, bilhassa beklenen ıslahatın gerçekleştirilememesinden yetkili mercilerin sorumlu tutulması ve bu konuda çalışmaların bu makamlardan beklenilmesi gibi fikirler ise aksine bir tavırla karşılaşmıştır. Müderrislerin bu düşüncesini yanlış bulan M. Şemseddin şunları söylemektedir : " Mesûliyetin büyük bir kısmının selâhiyete ait olması müderris efendileri tamâmen kurtarır mı? Müderris efendiler müttehiden ihtiyâcât-ı hâzıraya göre bir

1) M. Şemseddin, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 449.

2) Halim Sâbit, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 24.

3) M. Şemseddin, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 448.

program tertib ve icâbeden kitapları intihâbederek tedrisâta başladılar da rûh-ı teşebbüsten âzâde selâhiyetdâr makâmâtta mûmâneât mı gördüler? Her hususta millete rehber olmaları icâbeden müderrisîn-i kirâm acaba niçin el birliği ile medârisin ıslâhı esaslarını ve ders programlarını karaklaştırarak esbâb-ı mûcibeli bir lâyhaya leffen Ders Vekâletine takdim ve tatbikini talep etmediler ve etmiyorlar¹". Yine o, başka bir makalesinde de aynı husûsa dikkat çekerek müderrislerin " Ne yapalım onlar yapmıyor, yapmak isteyenleri de dinlemiyorlar" demelerinin, sorumluluklarını kaldırmayacağını belirterek, kendilerine düşen vazifenin bir araya gelecek program, kitaplar ve diğer hususları belirleyerek bir an önce harekete geçmek olduğunu vurgulamaktadır².

M. Şemseddin'in belirttiği bu husus esâsen içlerinde müderrislerin de bulunduğu bir grubun ortak kanaatini yansıtmaktadır. Nitekim Halim Sâbit'in yanısıra aynı zamanda birer müderris olan Şevketî ve Gürünlü Hilmi de aynı düşünceye katılmaktadır. Halim Sâbit bu konudaki fikirlerini şu sözlerle ifâde etmektedir : " Kurtarılalım diyorsunuz, acaba sizi bu düştüğünüz girdâb-ı akâmetten kim kurtaracak? Ümid ediyor musunuz ki bu hususta makâmât-ı resmiyenin yardımı olacak, yâhut meselâ Meşihat'in, Ders Vekâleti'nin faydaları dokunacak. Heyhât. Ben saf ve hâlis bir mü'min sıfatıyla mutmainâne derim ki : "Kurtarılalımı" bırakınız; yerine " Kurtulalım" deyiniz. Kendimiz çalışalım, başkasından beklemeyelim³". Görüşlerinden daha önce de bahsettiğimiz Şevketî, Gürünlü Hilmi ve Ahmet

1) M. Şemseddin, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 450.

2) M. Şemseddin, Medreselerin İslâhı, (Sebilürreşad), s. 66.

3) Halim Sâbit, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 25.

Zâid'in yanısıra Mehmet Hilmi¹ gibi aynı zamanda müderris olan şahsiyetler ise temelde, medreselerin ıslâhında esas görevin müderrislere düştüğünü, böyle bir teşebbüsün yapılamaması hâlinde sorumluluğun kendilerine ait olacağını kabul etmekle birlikte, ıslahatın hangi hususlarda yapılacağını tesbit ve icrâsının Meşihat, Ders Vekâleti ve müderrislerin ortak katılımı ve çalışmalarını ile ortaya konulabileceğini belirtmektedirler². Kanaatimizce bu düşüncenin, ıslahatın başarısı açısından mutlaka gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir.

Buraya kadar ortaya koymaya çalıştığımız konu ile ilgili tartışma ve düşünceler sonunda zihinlerde şöyle bir soru oluşmaktadır : Islahatı gerçekten taraftar olduklarını ifade eden müderrisler bu hususta acaba gerek ferdi ve gerekse toplu olarak ne gibi gayret sarfettiler? Böyle bir soruya, tesbit edebildiğimiz kadarı ile en azından belli bir dönemden sonrası için menfi cevap verilebilmesi mümkün görülmemektedir. Zirâ Tanzimat döneminden itibaren bu yönde yapılmış birtakım çalışmaların varlığı bilinmektedir. Meselâ 1867 yılında gayr-ı resmî olarak toplanan ve 15 müderristen oluşan bir ilmi heyetin hazırladığı program ve derslerin okutulması sırasında dikkat edilmesi gerekli hususlara dâir

1) Sebilürreşad Dergisi'nde medreselerin ıslâhı konusunda yayınlanan bir makalesinden tanıdığımız ve Urfa'lı olan Mehmet Hilmi, o dönemin Beyazıt Medresesi dersiâmlarındandır. Bk. Mehmet Hilmi, Medâris Meselesi, (Sebilürreşad), s. 279.

2) Bk. Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 200; Şevketi, Medâris-i İslâmiye, s. 59; Mehmet Hilmi, Medâris Meselesi, (Sebilürreşad), s. 279; Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 391.

bir çalışmayı görmekteyiz¹. Yine 1896 tarihini taşıyan ve Şeyh Ali Zâde Muhyiddin tarafından kaleme alınan bir kitapçıkta, medreselerde ıslâhın gerekliliği belirtildiği gibi bunun ne şekilde yapılması gerektiği hakkında da görüşler ileri sürülmüş, hattâ örnek bir program dahi hazırlanmıştır². Diğer taraftan Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, II. Abdülhamit döneminde medreselerin ıslâhı konusunda girişimin olduğu, ancak başarı sağlanamadığı belirtilmektedir³. Nihayet II. Meşrûtiyet döneminde, başta Şevketî olmak üzere birçok müderrisin medreselerin ıslâhı konusunda fikirlerini ortaya koyduklarını, ayrıntılı programlar hazırladıklarını görmekteyiz. Bütün bu faaliyetler çeşitli açılardan her ne kadar tenkit edilebilir olsalar da müderrislerin bir gayret ve çözüm arayışı içinde olduklarını göstermektedir. Ancak buna rağmen ortada bir gerçek daha vardır ki bu da ıslahatın gereğine inanan müderrislerin yanısıra, böyle bir teşebbüse muhalif veya birtakım sebeplerden dolayı çekingen bir tavır takınan müderrislerin de var oluşudur. Bununla birlikte sahip oldukları mevkinin ifâde ettiği anlamı bilmeyen ve günlük sıradan işlerle vakit geçiren müderrislerin de var olduğunu görüyoruz. Bütün bunların bir araya gelmesi ise bütün gayretlere rağmen medreselerin ıslâhının en azından gecikmesine ve istenilen seviyede

1) Bk. Tedrisât-ı Medârisin, (Beyânü'l Hak), s. 322-324.

2) Bk. Şeyh Ali Zâde Muhyiddin, Medreselerin Islâhı. 11 Şubat 1896 tarihli bu kitapçığın II. Abdülhamit'e arz edildiği belirtilmekte, ancak basım yeri ve yılı hakkında bilgi verilmemektedir. Eserin belirtilen tarihte İstanbul'da basıldığını tahmin ediyoruz.

3) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Medreselerimiz, (Beyânü'l Hak), s. 1079.

gerçekleşmemesine neden olmaktadır.

Mehmet Şemseddin ıslahata karşı olan müderrisler hakkında şunları söylemektedir : " Bâhusus ki müderrisinden bir kısmının ıslahâta taraftar olmadığı rivâyeti de te`yid ediliyor. Hatta ıslâh-ı medâris teşebbüsâtının akim kalmasına da sebep, kurûn-ı vus-tâ usulleri arasında yuvarlanmaktan zevkyâb olan bu gibi adamlar olduğu söyleniyor¹". Yazarın rivâyet olarak naklettiği bu sözle-rin esâsen gerçek olduğunu söylemeliyiz. Zirâ, bir medrese talebe-sinin sözleri bu durumu doğrulamaktadır. Ayasofya Câmii`nde yeni-lik taraftarlarını küfürle itham eden vâizler gördüğünü ifâde e-den bu talebe sözlerine şöyle devam etmektedir : " Meslek-i ilmi-ye içerisinde müzmin bir mikrop hâlinde tufeyflilikle yaşayan bu gibi ehliyetsizleri artık içimizden taretmeliyiz. Gerçi aralarında erbâb-ı kemâlât yok değil, fakat onlar tarafından parlatılan birkaç lem`a-i fazilet bu vasi zulmet-i cehâlet ve taassubu tenvif-re kâfi gelmiyor²". Sırât-ı Müstakim Dergisi`nde yayınlanan bir yazıda da 1909 yılında yapılan resmi ıslahat girişimine ulemânın ilgi göstermediğini ve yardımcı olmadıklarını belirtmektedir³. Yi-ne bir medrese talebesi olan Osman Niyazi, her nedense müderrisle-rinin yeni usûl ta`lim olunmasına cevâz vermediklerini ifâde et-mektedir⁴. Islahatı desteklemeyen ve taraftar olmayanların yanısı-ra, görevini ihmâl eden ve sahip olduğu mevkinin gereğini yerine getirmeyen müderrislerin de var olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda

1) M. Şemseddin, Medreselerin Islâhı, (Sebilürreşad), s. 66.

2) Sâdullah, Ulemâ-i Kirâm, (Sebilürreşad), s. 121.

3) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Medreseler Kongresi, (Sırât-ı Müstakim), s. 326.

4) Osman Niyazi, Gölge Etmeyin, (Sebilürreşad), s. 215.

kendisi de bir müderris olan Ahmet Necati¹, bazı arkadaşlarının politika ile uğraşmalarını tenkit ederek şunları söylemektedir: " Ulemânın partizanlık sâikasıyla şer`ve kanunu ayaklar altına alarak, mensup oldukları fırka nâmına propaganda ve Âyât-ı Kur`âniye ve Ehâdis-i Şerifeyi fırkaları lehine tefsir ve Ahkâm-ı Şer`iyeyi tahrif ederek, efkâr-ı âmme üzerinde icrâ-i tesir etmek istediklerini maateessüf müşâhede ettik²". Görevlerini ihmâl eden müderrisler hakkında ise, Osman Niyazi sert tenkitlerde bulunmaktadır : " Üzerlerine farz-ı ayın olan borcu ifâya kendi şeref, namus ve hayatları için koşacaklarken hâlâ bir gün evvel ders kesmek, bir sene evvel icâzet vermek, yükten kurtulmak, kahve peykelerinde enfiyeler teatisi ile lâf ü güzâf ile evkâtkezâr olmak. İşte muhterem üstadlarımızın bir kısmının halleri. Mütefennin ve mütehassis olanları ise gözlerini dışarıya dikmiş, bir an önce icâzet verip medreselerle, derslerle kat-ı alâka edip mekteplerde, Fetvâhâne³ vesâir resmî dâirelerde muellimliklerle, memûriyetlerle ikbâl olmak. İşte bu zevât-ı fâzıla içinde en büyük emel, en baş düşünce⁴". Esâsen bu sözlerin, medreselerin

1) Beyânü'l Hak Dergisi`nde yayınlanan bir makalasından tanıdığımız ve Alaşehirli olan Ahmet Necati, Fâtih Medresesi dersîâm-larındandır. Bk. Ahmet Necati, Ulemâ-i Kirâmdan Bir Rica, (Beyânü'l Hak), s. 3009.

2) Ahmet Necati, Ulemâ-i Kirâmdan Bir Rica, (Beyânü'l Hak), s. 3009.

3) Fetvâhâne : Meşihat`a bağlı olarak Tanzimat`tan sonra kurulan bu dâirede, İslâm Hukuku âlimlerinden oluşan bir heyet tarafından çeşitli dâvâlara dâir dîni hükümler (Fetvâ) hazırlanmaktadır. Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 197.

4) Osman Niyazi, Zavallıyız, (Sebilürreşad), s. 161.

içine düştükleri durum dikkate alındığında haklılık payının olduğu kanaatindeyiz.

Bütün bu bilgiler ışığında müderrislerin medrese ıslahatı karşısındaki durumları hakkında birtakım sonuçlara ulaşmak mümkün görünmektedir. Öncelikle, içlerinde muhalif bir zümre bulunmasına rağmen ilmiye mensupları medrese ıslahatına genel olarak sıcak bakmaktadırlar. Bu konuda ferdi olarak müderrislerin, resmi olarak da Meşihat ve Ders Vekâleti makamlarının imkânlar dâhilinde bir gayret, hattâ işbirliği içinde oldukları söylenebilir, II. Meşrutiyet döneminde çeşitli dergilerde konu ile ilgili yayınlanan makaleler tenkit edici mâhiyette bile olsalar, probleme ciddi olarak çözüm arandığını göstermektedir. Diğer taraftan bu tartışma, çözüm tarzının olgunlaşmasına da yardımcı olmuştur. Nitekim resmi olarak yapılan 1909 ve 1914 ıslahatı karşılaştırılırsa aralarında büyük bir farklılığın olduğu, 1914 yılında yapılan ıslahatın öncesine nazaran çok daha geniş olduğu ve yenilikler içerdiği görülmektedir. Biz bu gelişmede müderrislerin görüşlerinin de katkısı olduğu inancındayız. Zîrâ, 1914 yılında hazırlanan ve uygulanmaya başlanılan medrese ıslahat programının, Şevketî'nin tavsiye mâhiyetinde hazırladığı programdan büyük ölçüde etkilendiği, sanki örnek teşkil ettiği görülmektedir. Yine II. Meşrutiyet gibi kısa bir dönemde, medreselerin ıslâhı konusunda üç ciddi girişimin yapılması, meselenin ilmiye mensuplarınca kararlılıkla ele alındığını göstermektedir. Ne va ki bütün bu gayretlere rağmen müsbet ve beklenen neticenin alındığını söylemek de güçtür. Ancak bu sonucun ortaya çıkmasında, Osmanlı medrese sisteminin asırlık problemlerinin birikmişliğinin olduğu kadar, ülke-

nin bütününün içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve askeri şartların da tesiri olduğu kanaatindeyiz.

IV. Öğrencinin Durumu

1) Medreseye Kayıt ve Öğrenci Sayısı

Osmanlı medreselerinin, Hâşiye-i Tecrid adı verilen ilk basamağına, bugünkü anlamda ilkokul olarak kabul edilebilecek¹ sıbyan mektebi ve dârü'l-huffâzlardan mezun olanlar veya evlerinde husûsî olarak okuma-yazma ve temel dîni bilgileri öğrenenler kabul edilmektedir². F. Reşit Unat, medreselere hiç okuma yazma bilmeyenlerin de kabûlüne bir engel olmadığını belirtiyorsa³ da, Hâşiye-i Tecrid medreselerinde Sarf, Nahiv, Hesap ve Hendese gibi derslerin yanısıra⁴ Belâgat, Fıkıh ve Fıkıh`a dâir eserlerin de okutulduğu⁵ bilindiğine göre, bu medreselere kabul edilecek talebelerde en azından üst seviyede okuma-yazma bilme şartının aranması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak bu durum, medreselerde bozulmanın başladığı ve kalitenin düştüğü dönemlerde sözkonusu olabilir. Nitekim Beyânü'l Hak Dergisi`nde yayınlanan bir yazıda, talebelerin medreselere kabul edilmeleri için öncelikle Kur`an`ı tecvid üzere okuyabilmeleri yanısıra okuma-yazma öğrenmiş olmaları şartının aranması gerektiği belirtilmektedir⁶. Medreselerdeki talebe sayısı ise XVI. asırda, en büyüklerinde bile 20`ye ulaşmamakta i-

1) Bk. Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 8.

2) Akyüz, Türk Eğitim, s.78; Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 4; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s.32.

3) Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 4.

4) Uzunçarşılı, İlmiye, s. 26.

5) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 37.

6) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Tedris, (Beyânü'l Hak), s. 275.

ken¹, bu asrın ortalarından itibaren sosyal ve ekonomik sebepler yüzünden medreselere, okumaktan çok geçim kapısı temin etmek amacı ile oluşan rağbet yüzünden, talebe sayısı hızla artmıştır². Nitekim XIX. asrın ikinci yarısında İstanbul'daki 166 medresede 5369 talebe öğrenim görmektedir³. Bu medreselerden bazılarında üç-altı arası talebe tahsil görürken, toplam 16 medreseden oluşan Fâtihi Medreselerinde 52, yedi medreseden oluşan Süleymaniye Medreselerinde ise ortalama 70 öğrenci tahsil görmektedir. Diğer taraftan meselâ bu sayı Ayasofya-i Kebîr Medresesinde 198'e çıkmaktadır⁴. II. Abdülhamit devrinde İstanbul'daki medrese talebesi 8000'i aşmış ancak Balkan ve I. Cihan Harplarına ihtiyat zâbiti ve er olarak katılanlardan birçoğunun şehit olmaları sonucu bu sayı 700-800 e kadar düşmüştür ki bunların da üçte ikisi hazırlık ve iptidâî hâriç (Orta öğrenim birinci basamak) talebesidir⁵. II. Abdülhamit döneminde medrese talebelerinin sayılarının artmasına askerlikten muaf tutulmalarının yanısıra, medreselere kaydolmak isteyenlere gösterilen kolaylığın da tesirinin olduğu görülmektedir. Nitekim kayıt için nüfus tezkiresi ile herhangi bir müderrisin onayladığı ilmühaber yeterli görülmektedir⁶.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda fikirler ileri sürenler, bu kurumlara kabul edilecek talebelerin sahip olmaları gereken şartlar konusuna da temas etmişlerdir. Esâsen bu

1) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 45.

2) Akdağ, Türk Halkının, s. 20, 153, v.d.

3) Kütükoğlu, 1869'da Faal, s. 8.

4) Kütükoğlu, 1869'da Faal, s. 15.

5) Müftizâde, İstanbul Medreseleri I, (Sebilürreşad), s. 161.

6) Müftizâde, İstanbul Medreseleri II, (Sebilürreşad), s. 174.

konu, medrese düzeninin bozulmasında yetersiz ve kapasitenin üzerinde talebenin kabul edilmesinin olumsuz etkileri gözönüne alındığında, üzerinde önemle durulması gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak medreselerin ıslâhı konusunda yapılan tavsiyelerde kayıt için bazı düzenlemeler getirilirken, alınacak talebe sayısı hakkında yeterli bilgi verilmemektedir. Kayıtları yapılacak talebeler husûsunda ise genellikle aynı fikirler paylaşılmıştır. Buna göre orta ve yüksek dereceli medreselere girmek isteyen talebelerin, bir önceki derecede tahsil gördüklerini belgelemeleri veya bu seviyede bilgiye sahip olduklarını ispat için, yapılacak imtihanda başarılı olmaları, bunun dışında nüfus tezkiresi ve aşî kağıdı gibi bazı evrâkı hazırlamaları istenmektedir.

Gürünlü Hilmi, medreseye yeni kaydolacakların iptidâfiye ve rüşdiye derecesinde tahsil görmelerini, yüksek dereceli medreseye kayıt için de orta dereceli medreselerden mezun olmalarını veya bu seviyelerde yapılacak imtihanlarda başarılı olmaları şartının aranmasını öngörmektedir. Bunların dışında Tezkire-i Osmâniye¹ ve aşî şehâdetnâmesi gibi evrâkın hazırlanmasını da isteyen Gürünlü Hilmi, ilk defa kayıt olacaklarda yaş sınırlaması da getirerek, medreselere 12 yaşından küçüklerin kayıt edilmemesini istemektedir².

Ahmet Zâid ise konuya oldukça sathî olarak temas ederek, medreseye ilk kayıтта iptidâfi tahsilin bitirilmiş olmasını, sonraki devrelerden alınacak icâzetlerin de bir üst devredeki medreseye

1) Tezkire-i Osmâniye : Bugünkü nüfus cüzdanı yerine kullanılan bir tâbirdir. Bk. Pakalın, Osmanlı Tarih III, s. 492.

2) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 202.

kayıtta geçerli olmasını istemektedir¹.

Medreselere ilk defa kaydolacak talebelerde Kur`anı okuyabilme, muhtasar derecede ilmi hâle vâkıf olma ve okuma yazmayı bilme şartlarını arayan Şevketî, Gürünlü Hilmi gibi yaş sınırı getirilmesi taraftarıdır. Orta dereceli medreselere 12 yaşından küçük ve 15 yaşından büyük talebelerin alınmamasını isteyen Şevketî ayrıca ilk kayıttan önce talebelerin tıbbî kontrolden geçirilmesini de öngörmektedir. O, orta dereceli medreselerden mezun olan talebenin dilerse yüksek dereceli medreselerde istediği bir şübeyle devam edebileceğini belirtmektedir. Medreselerde sınıf sisteminin uygulanmasını isteyen Şevketî, bir sınıftaki öğrenci sayısının âzami 30`u geçmemesini istemektedir².

Ömer Fevzi³ ise talebelerin medreselere kayıtlarından önce bir imtihana alınmalarını istemekte, ancak bu konuda ayrıntıya girmemektedir⁴.

Görüldüğü gibi ıslahat konusunda fikirlerini belirtenler medreselere kabul edilecek öğrencilerde birtakım şartların aranması taraftarıdır. Esâsen bu durum, medreselerin öğretim kalitelerinin yükseltilmesi açısından gerekli olduğu kadar son dönemlerde içinde buldukları " Boş gezen işsizler için birer geçim kapısı ve asker kaçaklarının sığındığı birer melce⁵" olmak gibi

1) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 391.

2) Şevketî, Medâris-i Islâmiye, s. 31, 35.

3) Ömer Fevzi : İlk dönem Meclis-i Mebusan`da görev almış ve Hüdâvendigâr (Bursa) Vilâyeti mebusu olmuştur. Bk. Öztuna, Büyük Türkiye IX, s. 238.

4) Ömer Fevzi, Islâh-ı Medâris, (Beyânü`l Hak), s. 325.

5) Hemdâni-zâde, Softalar, s. 4.

olumsuz durumlardan kurtulabilmeleri için de fevkalâde büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

2) Ekonomik Durumları ve İâşeleri

Medrese öğrencilerinin gıda, yiyecek ve kitap ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli masraflar, büyük ölçüde medreseye tahsi edilen vakıfların gelirleri ile karşılanmaktadır¹. Bunun yanı sıra talebelerin " Cerr " ² adı verilen bir usûl ile de maddî ihtiyaçlarının bir kısmını sağladıkları bilinmektedir. Bu usûlün talebe ile halkın yakınlaşması ve talebenin öğrendiklerini uygulama fırsatı bulması gibi faydalı özelliklerinden bahsedilmekle birlikte³, bilhassa son dönemlerde bu özelliklerin kaybolarak, âdeta bir tür dilencilik hâlini aldığı görülmektedir. Ne var ki vakıfların düzenini kaybetmesi ve gelirlerinin azalarak yetersiz hâle gelmeleri karşısında talebe, cerre daha fazla yönelmek ve bağlanmak zorunda kalmıştır. Bu konuya ileride daha geniş olarak temas edeceğiz.

II. Meşrûtiyet dönemine gelindiğinde medrese talebelerine maaş veya bugünkü ifâdesi ile burs sağlanmasının sözkonusu olma-

1) Yedi yıldız, Vakıf Müessesesinin, s. 7; Ateş, Vakıflarda Eğitim Hizmetleri, s. 32-42; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s.26; Akyüz, Türk Eğitim, s. 78; Bilge, İlk Osmanlı, s. 38.

2) Cerr : Medrese talebelerinin Şuhûr-ı Selâse denilen Recep, Şaban ve Ramazan aylarında ülkenin çeşitli bölgelerine dağılarak verdikleri vaaz, imamlık gibi dîni hizmetlerin karşılığında, yine halktan para, yiyecek ve giyecek almaları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bk. Pakalın, Osmanlı Tarih I, s.279; Ergin, Türk Maârif I-II, s. 554.

3) Akyüz, Türk Eğitim, s. 86; Muallim Cevdet, Mektep, s. 39.

dığını görmekteyiz. Nitekim Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, devletin mekteplere her türlü yardımı gösterdiği halde ulûm-ı şer'îye tahsil edilen medreselere ve buradaki talebelere hiçbir yardımın yapılmadığından şikâyet edilmektedir¹. Bununla birlikte medrese talebeleri masrafları vakıflardan karşılanan imâretlerde yemek yiyebilmekte, medrese odalarında barınmakta, diğer taraftan kendilerine verilen bir belge ile ücretsiz seyahat edebilmektedir². Ancak bütün bunlar yetersiz kaldığı gibi bilhassa beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması da fevkalâde olumsuz şartlar altında gerçekleşmektedir.

II. Meşrûtiyet döneminde bu konuda fikir ile sürenler, öncelikle haklı olarak " Cerr " usûlünün kaldırılması veya bir düzene sokulmasını, talebelere öğrenimlerini tamamlayıncaya kadar burs temin edilmesini, bunların yanısıra barınma ve beslenme ihtiyaçlarının da yeterli ve düzenli şekilde karşılanmasını istemekte, bu konuda çözüm yolları göstermektedir. Bütün bunların yapılabilmesi için mâlî kaynaklar olarak, vakıf gelirleri ve toplanan bağışlar gözönüne alınmakta, bilhassa vakıfların bir düzene bağlanması talep edilmektedir.

Belirtilen bu hususlar üzerinde en fazla durulana " Cerr " meselesidir. Ahmet Vasfi, talebelerin maddî birtakım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla cerre çıkmalarını, onları herkese boyun büken, avuç açan bir dilenci durumuna düşürerek şansiyet ve gururlarını rencide ettiğini belirtmektedir. Bu olumsuz etkinin talebelerin sonraki hayatlarında da hissedildiğini ifade eden Ahmet

1) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 251.

2) Bk. Taşra Müftüleri, (Beyânü'l Hak), s. 876.

Vasfi, bu insanların ezik, korkak, inandıklarını savunamaz kişiler olarak yetiştiğini üzümlere belirtmektedir¹. Aynı zamanda bir medrese talebesi olan Ethem Ruhi de talebelerin önemli sıkıntılarında birisi olarak cerr görmektir. Bu usûlün talebede izzet-i nefis bırakmadığını, asalak yaşamaya ve karşısındakine dâima boyun bükerek hâle getirdiğini belirtmekte, medrese talebelerinde görülen uyusukluğun ve sefâletin sebebinin de cerr olduğunu ifade etmektedir². Konu ile ilgili yazısında cerr çıkan talebelerin durumunu oldukça dramatik bir tarzda tasvir eden Ethem Ruhi, medreselerin ıslâhı konusunda icâbeden en mükemmel çalışmalar yapılsa bile cerr usûlü kaldırılmadıkça, medreselerden seciyesiz insanların yetişmeye devam edeceğini, bu sebeple talebelerin maddî ihtiyaçlarının karşılanarak başkalarına avuç açmaktan kurtarılmalarını istemektedir³. Gürünlü Hilmi de aynı görüşlere katılarak, gelir kaynağı hâline gelen ve artık bir nevi dilencilik hâlini alan cerr sefâletinden talebelerin kurtarılmaları gereğine temas etmektedir⁴.

Bu durumda, cerr usûlünün son dönemlerde aldığı şekil ile talebe ve halka faydalı olmak amacından uzaklaşarak, talebenin henüz oturmamış şahsiyetini zedeleyip yaraladığı onun silik, başkalarına karşı inandığını savunamayan ve teşebbüs gücünden mahrum bir hâle gelmesi sonucunu doğurduğu görülmektedir. Nitekim daha önce de medrese ıslahatı konusunda müderrislerin, bu hareketin başkaları tarafından yapılmasını beklemelerinin tenkit edildiğini birkaç istisnâsı dışında medrese mensuplarının bu kurumların is-

1) Ahmet Vasfi, Medâris-i İlmiye, (Sebilürreşad), s. 96.

2) Ethem Ruhi, Dertlerimiz-Cercilik, (Sebilürreşad), s. 232.

3) Ethem Ruhi, Dertlerimiz-Cercilik, (Sebilürreşad), s. 231.

4) Gürünlü Hilmi, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 201.

lâhı konusunda ciddi gayrek sarfetmediklerine¹ temas etmiştik. Yapılan bu tenkitler ve cerr usûlünün doğurduğu sonuçlar karşılaştırıldığında, medrese mensuplarının içinde buldukları bu durumda cerr usûlünün de payının olduğunu söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Cerr konusunda farklı bir görüş taşıyan Şevketî ise diğerlerinin aksine, bu usûlün talebeler ve halka sağladığı faydaları gözönüne alarak icrâsı, belirli esaslara bağlanmak şartıyla devamını istemektedir. O'nun düşündüğü modele göre cerre çıkacak talebeler ve nerelere gönderilecekleri, Meşihat tarafından tesbit edilecek her türlü masrafları devlet tarafından karşılanacaktır. Öğrencilerin kendileri için para toplamalarına karşı çıkan Şevketî, medreseler ve talebelere sarfedilmek için resmî makamlara teslim edilmek üzere makbuz karşılığı bağışların kabul edilebileceğini belirtmektedir². Ancak biz, Şevketî'nin talebelerin resmî makamlar adına da olsa, bağış kabul etmeleri ve para toplamaları fikrinin uygun olduğu kanaatinde değiliz. Zîrâ bu konuda yer verdiğimiz önceki fikirlerde tenkit edilen, başkalarına avuç açma ve yardım bekleme olayının, bu fikrin uygulanması sonucu gerçekleşebileceği söylenebilir. Bu takdirde talebe yine, kendi adına olmasa bile başkalarının adına para toplayan veya verdiği hizmetin karşılığını bekleyen bir kişi durumuna düşecek ve yukarıda tenkit edilen sakıncalar dolaylı olarak yine ortaya çıkacaktır. Öğrencinin tedris hayatı süresince yemek yapma ve çamaşır yıkama külfetinden kurtarılarak, gayretinin tamamını derse vermesinin sağlanmasını isteyen Şev-

1) Bk. M. Şemseddin, Medreselerin Islâhı, (Sebilürreşad), s. 66;
Halim Sâbit, İtiraf ve İshad Makalesi, (Sebilürreşad), s. 25.

2) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 40.

ketf, uygun mahallere yemekhâne ve çamaşırhânelerin yapılabileceğini veya başka lokantalardan faydalanmak üzere aylık bilet verilebileceğini belirtmektedir. Bu konuda giderlerin ise vakıflardan ve yapılacak bağışlardan karşılanabileceğini ifade eden Şevketî, talebelerâ burs ödenmesi konusuna ise temas etmemektedir¹. Kanaatimizce Şevketî, talebelere burs ödenmesi yerine, bunun karşılığında belirttiğimiz hizmetlerin verilmesi fikrini taşımaktadır.

Gürünlü Hilmi ise bu hususta Şevketî'den farklı bir görüş ortaya koyarak talebelere yemek verilmemesini, bunun yerine diğer masraflarını da kendisi karşılamak üzere burs ödenmesini istemektedir. Zira o, imâretlerden talebelere verilen yemeğin kalitesini tenkit ederek, vakıfların gelirlerinden öğrencilere tahsis edilen miktarın önemli bir yekûn tuttuğu halde bunun " Köpeklerin bile yiyemeyeceği birkaç kaşık çorba ile birkaç fodla² mukabilinde kaybolup gittiğini" belirtmektedir. Derse devam etmeyenlerin burslarından kesinti yapılmasını isteyen Gürünlü Hilmi, aynı zamanda imamlık gibi vazifesi bulunan talebelere burs verilmemesini talep etmektedir³.

Gökalp ve Ömer Fevzi de talebelerin maddî ihtiyaçlarının karşılanması konusunda belirttiğimiz fikirleri paylaşmaktadırlar. Gökalp, yatılı mekteplerde olduğu gibi medrese talebelerine de yemek ve elbise verilmesini isterken Ömer Fevzi, öğrencilerin geçim endişesinden kurtarılmasını, medrese vakıflarının düzene sokularak yö-

1) Şevketî, Medâris-i İslâmiye, s. 38-39.

2) Fodla, yassı pide şeklinde yapılan bir nevf ekmeğe verilen isimdir. Bk. Pakalın, Osmanlı Tarih I, s. 635.

3) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 201-202.

netimlerinin ilmiye teşkilâtına verilmesini istemektedir¹.

Esâsen talebeleri cerre çıkmaya sevkeden en önemli nedenin maddî ihtiyaçlarını karşılamak olduğu dikkate alındığında bu görüşlerin uygulanmasının, problemi kısmen de olsa çözebileceği kanaatindeyiz.

Şu halde, II. Meşrûtiyet döneminde talebelerin öğrenimlerini sürdürebilmeleri için gerekli ihtiyaçlarının karşılanması hususunda fikir birliğinin olduğu görülmektedir. Esâsen medrese talebelerine öğrenimleri süresince belirli bir miktar burs verilmesi ve yemek ihtiyaçlarının karşılanması yeni değildir. Nitekim bu duruma medrese vakfiyelerinde temas edilmiştir. Ancak, zamanla talebe sayısının artması yanısıra vakıfların bozulması talebeleri geçim sıkıntısı ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde yapılmak istenilen ise öncelikle vakıfların düzene sokularak gelirlerinden bir kısmının talebelere yansıtılması, yetersiz gelmesi hâlinde de devlet eli ile talebelere yemek ve burs gibi imkânların sağlanmasıdır.

3) Öğrencinin Kontrolü ve Disiplinin Sağlanması

Osmanlı medreselerinde, medrese ve dersten tek ve yegâne sorumlu olan müderrisler, aynı zamanda talebe arasında disiplinin sağlanmasını da temin etmektedirler². Bu hususta kendilerine mu-

1) Gökalp, Medreseler, s. 116:, Ömer Fevzi, Islâh-ı Medâris, (Be-yânü'l Hak), s. 325.

2) Bilge, İlk Osmanlı, s. 26

idlerin¹ de yardımcı oldukları görülmektedir². Fatih, II. Beyazıt, ve Kânûnî dönemlerinde medrese talebelerinin durumları, müderris ve görevlilere karşı vazifeleri hakkında kânunnâmeler tanzim edilmiştir³. Bununla birlikte XVI. asrın ikinci yarısından itibaren iktisâdî ve idâri alanlardaki boşluklara paralel olarak talebe sayısının aşırı artması ve medrese düzeninin bozulmasının sonucu, talebelerin karışıklıklara sebep oldukları ve kendilerinden beklenmeyen ahlâk dışı davranışlara kalkıştıkları bilinmektedir⁴. XVIII. asrın sonlarına ait bir belgeden, Bursa medreselerindeki bazı talebelerin, görevleri ile bağdaşmayan davranışlarından dolayı cezalandırıldıkları görülmektedir⁵. Aynı belgeden, medreselerde butür davranışları görülen talebelerin tesbit edilerek cezalandırılmak üzere İstanbul'a gönderilmelerine dâir daha önce taşraya

-
- 1) Muid, Medreselerde, müderrisin verdiği dersi tekrar eden ve ona yardımcı olan, bugünkü anlamda asistanlara verilen isimdir. XI. asırdan itibaren medreselerde görülen muidler, Osmanlı medreselerinde müderris namzedi olarak görev yapmışlar ve gerekli ilmi ehliyeti kazandıktan sonra kendilerine müderrislik görevi verilmiştir. Bk. Pakalın, Osmanlı Tarih II, s. 573; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 8, 24; Bilge, İlk Osmanlı, s. 34-38; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 33-34.
 - 2) Uzunçarşılı, İlmîye, s. 8; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 33.
 - 3) Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 23.
 - 4) Akdağ, Türk Halkının, s. 153-281; Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 138-143.
 - 5) Cevdet, Maârif, No: 72. Bu belge Akyüz tarafından incelenerek yayınlanmıştır. Bk. Akyüz, III. Selim Döneminde Bursa Medreselerinde, s. 761-765.

gönderilen bir emirnâmeden bahsedilmektedir ki bundan İstanbul`da olduğu gibi taşra medreselerinde de disiplinin sağlanması için bazı girişimlerin varlığı anlaşılmaktadır.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda fikirlerini ileri sürenlerin bu husûsa gereken önemi vermedikleri ve medreselerde disiplinin sağlanması konusuna pek temas etmedikleri görülmektedir. Bu mesele üzerinde sadece Gürünlü Hilmi görüşlerini ortaya koyarken, aynı zamanda talebe olan birkaç yazar da arkadaşlarının disiplinsiz davranışlarından bahsederek bu konudaki şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Bahsedilen bu davranışlar, daha çok medreselerdeki otorite boşluğu ve gevşekliğinden kaynaklanmaktadır. Meselâ Salih Zeki¹, medrese talebelerinin pekçoğunun kahvehânelerde boşa vakit harcamayı âdet hâline getirdiğinden bahsederek disiplinin sağlanması husûsunda müfettişlerin görevlerini ihmâl ettiklerinden bahsetmektedir². Yine aynı konuya temas eden Mehmet Şükrü, küçük yaşlarda tahsil amacıyla geldikleri İstanbul`da birçok talebenin başıboş kaldıklarını ve bu boşluktan istifâde ederek tiyatro ve kahvehânelerde boşa vakit geçirdiklerini belirtmektedir³.

Öğrencilerin disiplin ve kontrollerinin sağlanması konusuna temas eden Gürünlü Hilmi, öğrenciler açısından suç teşkil eden davranışları belirterek, bunların vukûu hâlinde cezalandırılmalarını

1) Beyânü`l Hak Dergisi`ndeki bir makalesinden tanıdığımız Salih Zeki, Usturumca`lı bir medrese talebesidir. Bk. Salih Zeki, Talebe Kardeşlerime, (Beyânü`l Hak), s. 2113.

2) Salih Zeki, Talebe Kardeşlerime, (Beyânü`l Hak), s.2113.

3) Mehmet Şükrü, İlmeye Acımak Lâzımdır, (Beyânü`l Hak), s.2144.

öngörmektedir. Onun tesbit ettiği ve cezayı gerektiren davranışlar şunlardır:

1. Sefahate mahsus yerlerde, edebî ve ilmi olmayan tiyatro ve topluluklarda bulunmak.
2. Dinen yasak oyunları oynamayı alışkanlık hâlini getirmek.
3. Dini görevlerini ihmâl etmek.
4. Uyarılara rağmen gereksiz yere resmî dâirelerde, siyâsî toplantı ve mitinglerde, askerî bölgelerde bulunmak.
5. Meşihat`in emir ve yasaklarına uymamak.
6. Sebep göstermeden medreseyi terketmek.

Bu fiilleri işleyenler hakkında uygulanacak cezalar konusuna temas eden Gürünlü Hilmi, bir sene hapis cezası alan, talebelikle bağdaşmayan kötü fiilli işlediği sâbit olan ve sebepsiz yere medreseyi terkedince kayıtlarının silinmesini, yasak yerlerde bulunanlarla, Meşihat`ın emir ve tâlimatlarına uymayanlar hakkında da memur ceza kânununun uygulanmasını istemektedir¹.

Diğer taraftan medrese talebelerinin birtakım tahriklere mâruz kaldıkları da görülmektedir. Böyle bir olaydan bahseden Mustafa Asım², bir medrese kapısına, talebeleri tahkir ve tehdit eder mâhiyette bir yazının asılmış olduğunu ifâde etmektedir. Yazar, talebeleri teskin ederek, kendilerinin türlü zorluklara katlanarak ilim öğrenmeye çalıştıklarını, gâyelerinin dine, vatana

1) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 201-203.

2) Beyânü`l Hak Dergisi`nde medreselerde yapılması gereken ıslahâta dâir bir yazısına rastladığımız Mustafa Asım, Sarışaban`lı bir Medresetü`l Kuzât talebesidir. Bk. Mustafa Asım, Talebe-i Ulûm, (Beyânü`l Hak), s. 2596.

ve millete hizmet etmek olduğunu belirtmekte, bu sebeple tahrik ve hakâretlere aldırmayarak sadece dersleri ile meşgul olmalarını tavsiye etmektedir¹.

II. Meşrûtiyet döneminde, disiplinsizlik olarak belirtilen hususlara baktığımızda, öğrenciler arasında büyük boyutlarda bir intizamsızlığın olmadığı görülmektedir. Belirtilen hususlar ise kanaatimizce, medresenin bütünü ile içinde bulunduğu kötü durumun, başıboşluk ve belirsizliğin tabii bir sonucudur. Düzenli ve kapsamlı bir ıslahat ile sağlanacak düzenli bir ortamda bu gibi hâdiselerin asgariye inerek münferid olarak görüleceği düşüncesindeyiz.

4) Mezuniyet Sonrası Haklar ve İstihdam

Osmanlı medreselerinde öğrenimini tamamlayan ve icâzet alan talebe, usûlü gereğince dîni, idâri, hukûkî ve ilmi hizmet alanlarında görev alabilmektedir². Bunların dışında toplumun ihtiyaç duyduğu hekim gibi elemanların da medreselerden yetiştikleri görülmektedir³. Ancak, medrese programlarında Matematik ve Tabii bilimlerin ağırlığını kaybederek, öğretimin büyük ölçüde dîni bilimlere inhisar etmesi sonucu, bu alanlarda eleman yetiştirecek yeni öğretim kurumlarının açılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Diğer taraftan bilhassa Tanzimat döneminden itibaren, değişen hukûkî ve idâri sistemin devamını sağlayacak elemanların yetiştirilmesi

1) Mustafa Asım, Talebe-i Ulûm, (Beyânü'l Hak), s. 2596.

2) Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s.4; Akyüz, Türk Eğitim, s. 83-85; Uzunçarşılı, İlmiye, s. 55, 57, 83, 151; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 56-58.

3) Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 57.

amacı ile yeni mekteplerin kurulduğu görülmektedir¹. Neticede medrese mezunlarının istihdam alanları büyük oranda imam-hatiplik, müftülük, vâizlik, müderrislik, şer'î mahkemelerde kadılık ile bu görevlerin idârecisi mevkiinde olan Şeyhulislâmlık, Ders Vekilliği ve bunların bünyelerindeki memuriyetlerden ibâret kalmıştır.

Medrese öğretiminin ikinci planda kalmasına paralel olarak mezunlarının istihdam alanlarının daralması, talebelerin bu kurumlara rağbetinin azalmasına da sebep olmuştur. Bu durum zamanla artık medreselere olan ihtiyacın kalmaması ve varlıklarını kaybetmeleri sonucunu doğuracağından² endişe eden II. Meşrûtiyet döneminde konu ile ilgilenen yazarlar, böyle bir duruma engel olmak amacıyla medrese mezunlarının sahip oldukları mezuniyet belgelerinin, dengi diğer mektep mezunlarınıninkilerle eşit kabul edilmesini ve yüksek dereceli mekteplere girebilme hakkının verilmesini istemektedirler. Bununla birlikte bu hakların verilebilmesi için medreselerin öğretim kalitesi bakımından mekteplerle denk hâle gelmesinin gerektiği konusuna da temas edilmektedir³. Yine aynı dönemde medrese talebelerinin, ıslahatın bir an önce yapılmasına dâir yoğun istekleri olduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce bu yoğun isteklerin ardındaki sebeplerden birisi de talebelerin mezuniyet sonrası haklar

1) Yeni kurulan bu mektepler hakkında geniş bilgi için, Bk. Ergin, Türk Maârif I, s. 315-353, 594-619, 649-654, II, s. 1085, 1151; Koçer, Türkiye'de Modern, s. 25,28, 77-78; Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 58-75; Akyüz, Türk Eğitim, s. 188-191.

2) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 200; Salih Vecdi, Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından, (Sebilürreşad), s. 287.

3) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 200.

husûsunda diğ er mektep mezunları ile eş it sayılma arzuları ve istikbâl endişeleridir¹.

Beyânü`l Hak Dergisi`nde yayınlanan bir makalede, medreselerden mezun olan talebelerin yüksek dereceli bütün mekteplerde öğrenimlerine devam etme hakkına olduğu gibi hem din hizmetleri hem de mülkî ve idârf hizmetlerdeki memuriyetlere imtihansız girebilme haklarına da sahip olmaları istenmektedir². Ahmet Zâid ise her bir medrese devresinden mezun olan talebenin bir üst devreye devam edebileceğ i gibi dilerse tahsili ile denk bir memuriyete de atanabilmesini istemektedir³.

Gürünlü Hilmi, medreselerin orta dereceli kısmından mezun olan talebelere verilen icâzetin, Dârü`l Muallimîn-i Rüşdf`nin ş ehâdetnâmesi ile denk sayılmasını isterken⁴, açıkça söylemese bile yüksek dereceli mekteplere girebilme husûsunda orta dereceli medrese mezunlarının, aynı dereceli bir mektepten mezun olan talebe ile eş it haklara sahip olmasını arzuladığ ını da ortaya koymaktadır. Aynı şekilde o, bu fikri ile orta dereceli medrese mezunlarına, rüşdiye mekteplerinde muallimlik vazifesi de verilmesi gerektiğ ini ileri sürmektedir. Diğ er taraftan Gürünlü Hilmi, yüksek dereceli medreselerin çeş itli bölümlerinden mezun olan talebelerin

-
- 1) Bk. İsmail Hakkı, Talebe-i Ulûm, (Sebilürreş ad), s. 134-135; M. Faik, Mektep-Medrese, (Beyânü`l Hak), s. 2708-2709; Ethem Ruhi, Talebe-i Ulûmun Feryatları, (Sebilürreş ad), s. 200-201; Hasan Feyzi, Medreselerin Ahvâli, (Sebilürreş ad), s. 89-90. Bu hususta Sebilürreş ad ve Beyânü`l Hak Dergilerinde medrese talebelerinin yayınladıkları pekçok yazı bulmak mümkündür.
 - 2) Yazarı belirtilmeyen bu makale için, Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü`l Hak), s. 251.
 - 3) Ahmet Zâid, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 391.
 - 4) Gürünlü Hilmi, Islahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 204.

Dârü'l Fünûn'un ilgili bölümlerinden ve Hukuk Mektebinden mezun olanlarla denkliğini öngörmektedir. Buna göre o, yüksek dereceli medreselerin Dârü'n Nas ve Dârü'l Kelâm bölümleri mezunları ile Dârü'l Fünûn'un Ulûm-ı Âliye ve Riyâziye ve Tabiiye şûbelerinin mezunlarının, yine medreselerin Fıkıh şûbesi ile Mekteb-i Hukuk mezunlarının aynı haklara sahip olmalarını istemektedir¹.

Şevketî ise orta dereceli medreselerden mezun olanların istihdam alanları içinde imam-hatiplik, vâizlik, müezzinlik gibi din görevliliklerini sayarken, bunlara ilâveten iptidâî ve rüşdî mektep muallimlikleri ile Meşihat Dâiresi ve şer'î mahkemelerdeki kâtiplik gibi memuriyetleri de zikretmiştir. Yine o, medreselerden mezun olanların bütün yüksek dereceli mekteplere girebilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Yüksek dereceli medreselerden mezun olanlar için ise müfessir, muhaddis, mütekellim, fâkih, vâiz, müverrih ve ediplik olmak üzere yedi alan belirleyen Şevketî, bu alanlardan her birine girmek isteyenlerin hangi ilimleri tahsil etmeleri gerektiğini de belirtmiştir². Buna göre Şevketî'nin medreselerden mezun olanlar için çoğunlukla dîni alanda meslekler tesbit ettiği görülmektedir.

Şu halde, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda fikir ileri sürenler, bu kurumların mezunlarının istihdam alanı olarak öncelikle din görevliliğini görmektedirler. Bununla birlikte, medreselerden mezun olanlara öğrenim derecelerine göre diğer mekteplerden mezun olanlarla aynı hakların verilmesi istenmektedir. Bu talebin ardındaki önemli sebeplerden birisi olarak

1) Gürünlü Hilmi, İslahât-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 204.

2) Şevketî, Medâris-i İlmiye, s. 32-35.

gerek sahip olunan haklar ve gerekse istihdâm alanlarındaki azlık sebebi ile talebelerin medreselerden uzaklaşmalarının önlenmesi görülmektedir.

C. Resmî Alanda Yapılan Islahat Çalışmaları

I. Islahat Nizamnâmeleri

1) Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı hareketi çerçevesinde hazırlanan nizamnâmelerde, kuruluş sisteminden ders programlarına kadar medreselerde birçok köklü yeniliklerin getirilmesi öngörülmektedir. Esâsen XVI. asırdan itibaren medreselerde görülmeye başlayan bozuklukların giderek artması ve ortaya çıkan yeni gelişmeler sonucu medreselerin bilhassa program bakımından yetersiz kalmaları, böyle bir yeniliğin gerçekleştirilmesini zarûrî hâle getirmiştir. Nitekim daha XVI. asırdan itibaren, medreselerdeki bozuklukları gidermek amacı ile hazırlanan emir ve fermanların olduğunu ancak, yeterli ve köklü çözümün getirilemediği görülmektedir¹. Beraberindeki yetersizlik ve bozukluklarla XIX. asra kadar gelen medreseler, aynı dönemde başlatılan Batılılaştırma hareketi karşısında bir kenara bırakılarak², siyâsî ve hukûkî alanlarda o döneme kadar medresenin icrâ ettiği fonksiyonu yerine getirecek Mülkiye ve Hukuk Mektepleri açılmıştır³. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin idâri ve hukûkî sisteminin işleminde önemli yeri olan medrese, bu sistemin devamını sağlayacak elemanları yetiştirme görevini bahsettiğimiz kurumlara devrederek, belki de

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 241-261; Tekindağ, Cumhuriyetin 50. Yılında, s. 29-33.

2) Karal, Osmanlı Tarihi V, s. 67.

3) Açılan bu yeni mektepler için, Bk. Ergin, Türk Maârif III-IV, s. 1085-1116; Koçer, Türkiye'de Modern, s. 135-137.

en önemli fonksiyonunu kaybetmiş olmaktadır. Ancak devletin III. Selim döneminden itibaren başlattığı Batılılaşma hareketleri doğrultusunda siyâsî ve hukûkî alanlarda benimsenen yeni değerler böyle bir durumu da zarûrî kılmaktadır¹. Netice olarak bu gelişmeler karşısında medreselerin fonksiyonları daralarak sadece din görevlilerinin yetiştirilmesine münhasır kalmıştır. Ancak ortaya çıkan bu durumu kavramakta geciken medreselilerin kendilerinden beklenen görevi yerine getirmek husûsunda da ortaya ciddi bir çalışma koyamadıkları görülmektedir. Bu durumda medreseler asırlar öncesine ait programlarını tatbik ederek din görevlisi yetiştirmeye çalışmışlardır.

II. Meşrûtiyet yıllarına kadar devam eden bu duruma son verebilmek, yeni kurulan mektepler de örnek alınarak medreselerin yeni bir düzene sokabilmek için bu dönemde yoğun çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Esâsen bu çalışmalar bize medreselerin varlıklarını devam ettirebilmek için kendilerinden beklenen görevi yerine getirebilecek hâle gelmeleri gereğinin anlaşıldığını göstermektedir. Zirâ Dârül`Fünûn bünyesinde açılan Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi`nin, medreselerin ellerinde kalan son görevlerini de alacak durumda olması², mensuplarını daha ciddi bir çalışmaya sevk etmiştir. Nitekim bu dönemde birbiri ardınca yapılan çalışmalarda medreselerin öncelikle kuruluş sistemlerinin değiştirilerek mekteplerde olduğu gibi orta ve yüksek derecelere ayrılması, bunların yanısıra ihtisas medreselerinin de açılması öngörülmüştür. Diğer taraftan medreselerin her bir derecesi için ayrı programlar

1) Bu alanlarda yapılan yenilikler hakkında, Bk. Karal, Osmanlı Tarihi V, s. 61, 70, 173-174, VI, s. 149-156.

2) Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 80.

hazırlanarak , sosyal, fen ve matematik bilimleri yanısıra Farsça, Batı dilleri gibi derslere de yer verilmiştir. Ancak yapılan bu düzenlemelerin aşamalar hâlinde gerçekleştirildiği ve zaman içerisinde edinilen tecrübeler doğrultusunda yeniden ele alındığı görülmektedir. Bütün bu çalışmalardan elde edilmek istenilen gâyenin ise genel olarak, dîni bilimler yanısıra bunları daha iyi kavrama, yorumlama ve aktarmaya yardımcı olacak sosyal, matematik ve fen bilimleri alanında bilgilere sahip aydın, meselelere dar açıdan bakmayan din görevlilerinin yetiştirilmesi olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim bu amacın gerçekleştirilmesinde önemli yere sahip olan programlar incelendiğinde, orta dereceli medreselerde dîni bilimler ile birlikte yukarıda belirttiğimiz ve kültür dersleri olarak nitelendirebileceğimiz derslere de yer verildiği görülmektedir. Yüksek dereceli ve ihtisas medreselerinde ise ağırlık, büyük ölçüde din bilimlerine verilerek bu alanda uzmanların yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

Netice olarak, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda hazırlanan nizamnâmeler, bu kurumların son asırda beliren hukûkî ve idârî yeni gelişmeler karşısında ortaya çıkan ve ülkenin din görevlisi ihtiyacının karşılanması şeklinde ifade edilebilecek yeni fonksiyonlarını en iyi şekilde yerine getirebilmesi için gerekli olan esasları belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Yapılan bu çalışmalarda medreselerin asıl amaçlarının din görevlisi yetiştirmek olduğu benimsenmiş ve bu amacın gerçekleştirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması öngörülmüştür. Nitekim yapılan çalışmalarla medreselerin geleneksel kuruluş yapısının terkedilmesinin yanısıra ders programları da yeniden ele alınarak

düzenlenmiştir. Bu konudaki ilk çalışma ise Medâris-i İlmiye Nizamnamesidir.

Şeyhulislâm Hüseyin Hüsnü Efendi¹ zamanında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi 16 Safer 1328 yani 27 Şubat 1910 tarihinde² yayınlanmıştır³. II. Meşrûtiyet döneminde başlatılan medreselerin ıslâhı hareketinin ilk müşahhas sonucu olan bu nizamname üç ana bölümden oluşmaktadır. Medreselerin idâresi konusunun ele alındığı birinci bölümün birinci kısmında, medreselerin idâresi ve müderrislerin vazifeleri üzerinde durularak, medreselerde Ders Vekâletince onaylanmış talebe kütük defterlerinin tutulması, odaların taksimindeki ve görevlendirilecek müderrislerin vasıfları hakkındaki esaslar tesbit edilmiştir⁴. İkinci kısımda ise talebelerin medreseye kayıtları ve uymaları gerekli kurallar belirtilerek, medreseye kabul edilecek talebeler hakkında yaş sınırı ve sahip olmaları gerekli asgarî tahsil seviyeleri belirtilmiş, böylece medre-

-
- 1) Hüseyin Hüsnü Efendi (1849-1911) : Osmanlı Devleti'nin 120. Şeyhulislâmı olan Hüseyin Hüsnü Efendi, tahsilini doğum yeri olan İstanbul'da tamamlamıştır. Uzun yıllar Evkaf Nezâreti'ndeki memuruiyeti yanısıra Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'de muallimlik görevinde bulunan Hüseyin Hüsnü Efendi 12. 1. 1910 tarihinde atandığı Şeyhulislâmlık görevinden 12. 7. 1910 tarihinde istifa ederek ayrılmış bir yıl sonra da vefat etmiştir. Bk. Altınsu, Osmanlı Şeyhulislâmları, s. 230-232.
 - 2) Çalışmamızda yer alan belgelerdeki Hicrî tarihlerin bugünkü tarihe çevrilmesinde F. Reşit Unat'ın Hicrî Tarihleri Mîlâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu adlı eseri esas alınmıştır.
 - 3) Nizamnamenin metni için, Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, Düstur II, s. 127-138; Beyânü'l Hak, s. 1285-1288 ve s. 1301-1309.
 - 4) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, Düstur II, s. 127-130, (mad. 1-13).

selere talebe kaydı konusunda esaslar getirilmiştir¹. Medreselerdeki eğitim-öğretim konusunun ele alındığı ikinci bölümün ilk kısmında, uygulanması öngörülen programda yer alan dersler sınıflara göre düzenlenmiş, ancak derslerin haftada kaç saat tedris edileceği belirtilmemiştir². İkinci kısımda ise talebelerin öğretim süresi boyunca tâbi tutulacakları imtihanların ne şekilde yapılacağı hakkında bilgi verilmekte, ayrıca mezunların çeşitli görevlere başlamadan önceki imtihanları hakkında da bilgi verilerek talebelerin istihdâm alanlarına da temas edilmektedir³. Üçüncü bölümde ise dersiâmlığa tâyin edilecekler ve huzur dersleri⁴ verecek olanların tesbiti gibi konular ele alınmaktadır. Bu bölümde, nizamnâmede getirilen esasların her birisinin ilerideki tecrübelere göre değiştirilebileceği esası da getirilmiştir⁵. Ayrıca nizamnâmenin son kısmında Meşihat ile Harbiye Nezâreti arasında talebelerin askerliği husûsunda karaklaştırılan esaslara da yer verilmiştir⁶.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesinin yayınlanmasından sonra bu ni-

-
- 1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 130-133, (mad. 14-28).
 - 2) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 133-135, (mad. 29-31).
 - 3) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 135-136, (mad. 32-42).
 - 4) Huzur Dersleri : Devrin ileri gelen uleması tarafından padişahın huzurunda Ramazan aylarında yapılan derse verilen isimdir. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 215-222.
 - 5) Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 136-137, (mad. 43-46).
 - 6) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 137, (mad. 47-48).

zamnâme ile getirilen esaslar çerçevesinde, taşra medreselerinin de ele alındığı diğer bir nizamnamenin yayınlandığını görmekteyiz¹. Taşra medreselerinin ıslâhı için mahallî encümenlerin kurulmasının öngörüldüğü bu nizamnamede ayrıca medrese binalarının ve gelirlerinin tamir ve esasa bağlanması, müderris ihtiyacının karşılanması gibi konulara temas edilerek, bu medreselerde de Medâris-i İlmiye Nizamnamesinde hazırlanan programın uygulanacağı ifade edilmektedir. Genel olarak ıslahat hususunda Medâris-i İlmiye nizamnamesinin esas alındığı taşra medreseleri ile ilgili bu nizamname, medrese ıslahat hareketinin İstanbul ve taşra medreseleri için bütün olarak ele alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

Diğer taraftan nizamnamenin yayınlandığı tarihten önce medreselerin ıslâhı konusunda hazırlıkların başlamış olduğunu görmekteyiz. Meselâ, 1909 yılında Şeyhulislâmın başkanlığında bir Islâh-ı Medâris Encümeni kurularak yüksek dereceli medreselerin birtakım kısımlara ayrılması tasarlanmış hatta ders programları dahi hazırlanmış, ancak bunlar gerçekleştirilemeden encümen dağılmıştır². İstanbul dışında bazı merkezlerde de medreselerin ıslâhı konusunda çalışmalar olduğunu görmekteyiz. Meselâ 1909 yılında Selânik Cemiyet-i İlmiyesi bir program hazırlayarak uygulanması için vilâyetten bir " Dârü't tedris " açılmasını talep etmiştir³. Benzer bir girişimin de Konya'da başlatılarak Konya Islâh-ı Medâris Cemiyet-i Hayriyesinin kurulduğunu⁴ ve başarılı çalışmalar yapıldığını

1) Medâris-i İlmiye Nizamnamesine Zeyl Olarak, s. 1-6.

2) Bk. Medresetü'l Vâizîn, (Sebilürreşad), s. 194.

3) Bk. Medreselerimiz, (Beyânü'l Hak), s. 1078-1079.

4) Ergün, II. Meşrûtiyet Döneminde, s. 77.

öğrenmekteyiz¹. Dar kapsamlı ve mahallî girişimler olarak nitelendirilebilecek bu hareketler, medreselerin ıslâhı konusundaki isteği göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesinin yayınlanmasından kısa bir süre önce bu nizamnâmedeki programın uygulanacağı örnek medrese olarak seçilen Fâtih'deki Tabhâne Medresesi'nde Sadrâzam, Şeyhulislâm, Maarif Nâzırı ve ileri gelenlerin katıldığı bir tören yapılmıştır². Nizamnâmenin yayınlanmasından sonra uygulanmasına ilk etapta İstanbul'daki 11 medresede başlanmıştır. Ancak bu girişim, müderrisler için ödenek ayrılmaması³ ve programa yeni ilâve edilen derslerin tedrisinde gerekli alt yapıdan yoksun olunması gibi sebeplerle beklenen neticeyi veremedi⁴. Bununla birlikte ıslahat için başlangıç ve ileriye doğru atılmış bir adım olarak kabul edilebilir⁵.

Netice olarak, II. Meşrûtiyet döneminin ilk yıllarında hazırlanan bu nizamnâme genel olarak ele alındığında, getirilen yenilik ve düzenlemeler arasında en önemlisinin medreselerin ders programlarına ilâve edilen fen, matematik ve sosyal bilimlerin olduğu görülmektedir. Bunun dışında talebelerin medreselere kabûlü ve öğrenimleri sırasında bazı imtihanlara tâbi tutulmaları konusunda da yeniliklerin getirildiği dikkati çekmektedir. Ancak medreselerin kuruluş yapıları ve idârî teşkilâtı husûsunda belirgin bir yenilik görülmemektedir. Diğer taraftan hazırlanan program konusunda, uygu-

1) Bk. Konya'da Müntezir, (Beyânü'l Hak), s. 1901.

2) Bk. Hayât-ı İlmiye, (Beyânü'l Hak), s. 11; Ergin, Türk Maârif I-II, s. 121-122.

3) Ergün, II. Meşrûtiyet Döneminde, s. 80-81.

4) Bk. Ergin, Türk Maârif I-II, s. 122.

5) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 324; Ergin, Türk Maârif I-II, s. 122.

lanma imkânı ve uygulansa bile ne derece fayda sağlayacağı hususları tartışılabilir özelliktedir. Bütün bunlara rağmen yapılan bu teşebbüs ile hiçbir ilerlemenin sağlanamamış olduğunu da söylemek kanaatimizce doğru olmaz. Zîrâ bu teşebbüs, yetersiz ve beklenen seviyede olmasa bile sonraki çalışmalara bir başlangıç teşkil ederek eksikliklerin zamanla giderilmesine ve daha iyiye doğru gidişe zemin hazırlamıştır.

2) Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi

Şeyhulislâm Mustafa Hayri Efendi¹ zamanında hazırlanan bu nizamnâme² 10 Zilkâde 1332 yani 30 Eylül 1914 tarihini taşımaktadır, 24 maddeden oluşan bu nizamnâmenin ilk kısmında medreselerin kuruluş yapısı konusunda getirilen yeni esaslar belirlenmiştir. Buna göre öncelikle İstanbul medreseleri ele alınarak " Dârü'l Hilâfe-

1) Mustafa Hayri Efendi(1867-1921) : Ürgüp`de doğan ve öğrenimini İstanbul`da tamamlayan Hayri Efendi, Dârü`l fünûn Hukuk Şûbesi ve Medresetü`l Kuzât`ta muallimlik görevlerinde bulunmuş, aynı zamanda siyâsetle de uğraşmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti`ne giren Hayri Efendi, II. Meşrûtiyet boyunca mebusluk, Adliye ve Evkâf Nâzırlığı, Meclis-i Mebusân Birinci Reis Muavinliği ve Şûrâ-i Devlet (Danıştay) Reislîği gibi pekçok görevlerde bulunmuştur. Evkâf Nâzırı iken 12 Mart 1914 tarihinde aynı zamanda Şeyhulislâmlık görevine atanan Hayri Efendi, İstanbul`un işgâlinde sonra Malta`ya sürgüne gönderilmiş, yurda dönüşünde memleketi olan Ürgüp`e yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Bk. İlmiye Salnâmesi, s. 636-641; Altınsu, Osmanlı Şeyhulislâmları, s. 243-249.

2) Nizamnâmenin metni için, Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325-1330; İlmiye Salnâmesi, s. 657-660; Ceride-i İlmiye, Islâh-ı Medâris Nüsha-i Fevkalâdesi, s.249-252.

ti'l Âliye" adı ile tek medrese olarak orta ve yüksek derecelere ayrılmıştır¹. İkinci kısımda ise görevlendirilecek müderrisler ve muallimlerin atanmaları ve kendilerine tahsis edilecek maaşlar hakkında getirilen esaslara yer verilmiştir². Üçüncü kısımda, mevcut medreselerde okuyan talebelerin yeniden düzenlenen medreselere intibâkı, ilk defa medreseye kabul edilecek olanların kabul şartları talebeye tahsis edilecek burslar, mezunlara verilecek belgeler gibi hususlara yer verilerek, medreselere ilk tahsilini bitirmiş olanların kabul edilmesi, talebin fazla olması hâlinde müsâbaka imtihanı yapılması gibi esaslar getirilmiştir³. Son kısımda ise medreselerin idâresi, İstanbul ve taşrada yeni kurulacak medreseler konularına temas edilerek, medreselerin idârî esasları ve taşra medreselerinin düzenlenmesi hakkında tâlîmatnâmelerin hazırlanacağı belirtilmiş, ayrıca İstanbul'da " Medresetü'l Mütéhassisin " adı ile bir ihtisas medresesinin açılması öngörülmüştür⁴. Nizamnâmede, medreselerin çeşitli derecelerinde uygulanacak programlara yer verilmemiş, ancak okutulması kararlaştırılan derslerin sâdece isimleri belirtilmiştir. Yapılan düzenlemelere bakıldığında bu nizamnâmenin 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinin daha geliştirilmiş şekli olduğu söylenebilir. Nitekim 1910 nizamnâmesinde, alınan kararların edinilen tecrübeler çerçevesinde değiş-

1) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325, (mad. 1-7).

2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1326, (mad. 8-9).

3) Bk. Islâh-ı Madâris Nizamnâmesi, Düstûr VI, s. 1326-1327, (mad. 10-13).

4) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327-1328, (mad. 14-24).

tirilebileceği ifade edilmektedir¹.

1914 yılında Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi yayınlanmadan önce medreselerin ıslâhı konusunda bazı faaliyetlerin yapıldığı görülmektedir. Nizamnâmenin yayınlanmasından yedi ay önce Sebilürreşad Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, medreselerin ıslâhı konusunda yapılan çalışmalar çerçevesinde bir ihtisas medresesinin (Medresetü'l Mütchassisîn) kurulmak istendiği ve bu husustaki faaliyetlerin son aşamaya geldiği belirtilmektedir². Nitekim aynı derginin 8 Mart 1914 tarihli bir sonraki sayısında, bu medresenin nizamnâmesi yayınlanmıştır³. Sadece bir ihtisas medresesi kurulması amacını taşıyan bu girişimin daha sonra geliştirilerek Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile diğer medreseleri de kapsamına alan bir şekle dönüştüğü görülmektedir. Kanaatimizce, 12 Mart 1914 tarihinde Şeyhulislamlık görevine atanan⁴ Hayri Efendi'nin bu değişiklikte önemli katkıları olmuştur. Diğer taraftan bu nizamnâmenin hazırlanması ve medreselerin ıslâhı fikrinin dönemin ileri gelen devlet adamları tarafından da desteklendiği görülmektedir⁵.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile karşılaştırıldığında, ders programları yanısıra medreselerin kuruluş yapıları konusunda önemli yenilikle-

-
- 1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 137, (mad. 46).
 - 2) Bk. Ders Vekâlet-i Celîlesinin Mühim Bir Teşebbüsü, (Sebilürreşad), s. 418-420.
 - 3) Bk. Ders Vekâlet-i Celîlesinin Faaliyeti, (Sebilürreşad), s. 11-12.
 - 4) Mustafa Hayrâ Efendi'nin Şeyhulislamlığa atandığına dâir Pâdişah Mehmet Reşad'ın ferman sûreti için, Bk. Cerîde-i İlmiye, 1. Sene, Aded 1, (Mayıs 1914), s. 3.
 - 5) Müftizâde, İstanbul Medreseleri II, (Sebilürreşad), s. 176.

rin getirildiği görülmektedir. Buna göre medreseler, mekteplere benzer olarak¹ çeşitli derecelere ayrılmış, diğer taraftan dîni bilimler alanında mütehassıs âlim ve müderrisler yetiştirmek amacı ile Medresitü`l Mütehassısın`ın kurulması kararlaştırılmıştır. Oluşturulan derecelerin idâresi, medreselere talebe kabul edilmesi ve müderrislerle ilgili hükümler getirilmiş, ayrıca bu hükümlerin uygulanmasına açıklık getirmek amacı ile daha sonra bir de tâlîmatnâme hazırlanmıştır². Diğer taraftan medreselerde uygulanmak üzere hazırlanan programın oldukça ayrıntılı ve düzenli olduğu, her dersin her sınıfta haftada kaç saat okutulacağına belirtildiği görülmektedir. Yine programda dersler kitap adları ile değil bizzat ihtiva ettiği bilimlerin adları ile verilmiştir. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi bu özellikleri ile geleneksel medrese kuruluş yapısı ve ders programları konusunda köklü ve düzenli yenilikler getirmiştir. Nitekim yeni getirilen bu usûl bazı küçük değişikliklerle medreselerin kaldırılmalarına kadar devam etmiş, hatta kanaatimizce Cumhuriyet döneminde kurulan İmam-Hatip Okulları ve İlâhiyat Fakültelerinin programlarına da örnek teşkil etmiştir³. Bununla birlikte getirilen yeniliklerin uygulanmasına öncelikle Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi adı ile birleştirilerek tek medrese olarak düzenlenen İstanbul medreselerinden başlanması öngörülmektedir. Ancak sonraki çalışmalarda, getirilen yenilikle-

1) 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile mekteplerin ilk, orta ve yüksek derecelere ayrılması esası getirilmiştir. Bk. Koçer, Türkiye`de Modern, s. 82.

2) Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamnâme, Ders Cetveli, s. 24-35.

3) Bu konuda, Bk. Cicioğlu, Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim, s. 297-299.

rin imkânlar ölçüsünde taşrada da uygulandığı görülmektedir¹.

Şu halde 1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile medreselere, yıllardır düşünülen yeniliklerin getirilmesinde önemli bir adım atıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, medreselerinin içinde buldukları problemlerin tamamı ile çözüldüğünü söylemek de güçtür. Ancak kanaatimizce devrin şartları da dikkate alındığında, yapılabilecek en iyi çalışmanın ortaya konulabilmesi için ciddi bir gayretin sarfedildiği söylenebilir. Çalışmanın bu seviyeye ulaşmasında, fikirlerinden daha önce bahsettiğimiz şahısların önemli katkılarının olduğu da bir gerçektir. Nitekim tavsiye edilenlerle gerçekleştirilenler karşılaştırıldığında bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

3) Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnâmesi

16 Zilhicce 1335 yani 3 Ekim 1917 tarihli bu nizamnâme, Şeyhulislâmlık görevine ikinci kez atanan Musa Kâzım Efendi zamanında yayınlanmıştır². 1917 yılında medreselerin ıslâhı konusunda yapılan çalışmaların birkaç aşamada gerçekleştiği, nizamnâmeden önce 30 Cemâziyelâhir 1335 yani 23 Nisan 1917 tarihinde Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun'un yayınlandığı görülmektedir³. Bu durumda hazırlanan kanun ile getirilmesi düşünülen yenilikler tesbit edilmiş,

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 2. Sene, Aded 17, (Eylül 1915), s. 216-217.

2) Nizamnâmenin metni için, Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 745-753; Ceride-i İlmiye, 3. Sene, Aded 33, (Eylül 1917), s. 936-943.

3) Kanununun metni için, Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Düstur IX, s. 598-600; Ceride-i İlmiye, 3. Sene, Aded 31, (Şubat 1917), s. 877-880.

daha sonra da yayınlanan nizamnâme ile bu hususlara açıklık getirilmiştir. Yedi bölümden oluşan nizamnâmenin ilk bölümünde müderrislerin durumu ile medreselerin idâresi ve kuruluşu ele alınarak önceki nizamnâme ile medreselerin derecelerine verilen isimler değiştirilmiş, ayrıca ismi Medrese-i Süleymâniye olarak değiştirilen ihtisas medresesinin idâresinde, müderrislerden kurulu bir meclise de yetki verilmesi öngörülmüştür¹. İkinci bölümde ise taşrada Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi tarzında medreselerin kurulması kararlaştırılmıştır². İstanbul ve taşra medreselerinde hazırlık sınıflarının açılmasının öngörüldüğü üçüncü bölümden³ sonra, medreselere kabul edilecek öğrencilerin taşımaları gereken şartlar ele alınarak, bulaşıcı hastalıklı ve sabıkalı olanların medreselere kabul edilmemeleri kararlaştırılmıştır⁴. Beşinci bölümde ise medreselerde tefrisi kararlaştırılan dersler tesbit edilerek sadece isimleri belirtilmiştir⁵. Mezun olacak talebelere verilecek belgelerin tesbit edildiği altıncı bölümde, orta ve yüksek dereceli medreselerden mezun olanlara ehliyetnâme, Medrese-i Süleymâniye mezunlarına icâzetnâme, yine bu medresedeki dersleri

-
- 1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 745-747, (mad. 1-5).
 - 2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 747, (mad. 16-19).
 - 3) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 748, (mad. 20).
 - 4) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 748, (mad. 21-26).
 - 5) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 749-751, (mad. 27).

dinleyenlere ise vesfika verilmesi kararlaştırılmıştır¹. Son bölümde ise medreselerden mezun olanların istihdâm alanlarına temas edilerek mezunların müderrislik, medreselerde idârecilik ve din görevliliği gibi alanlarda istihdâmı öngörülmüştür².

Çalışmamızın sonraki kısımlarında görüleceği üzere medreselerin ıslâhı konusunda hazırlanan her nizamnâme, bir öncekinin daha geliştirilmiş ve düzeltilmiş bir şeklidir. Nitekim 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinde olduğu gibi, 1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesinde de getirilen hükümlerin zaman içerisinde edinilen tecrübelerle değiştirilebileceği belirtilmiştir³. Bu sebeple 1917 yılındaki çalışmaları ve getirilen yenilikleri 1914 nizamnâmesinin uygulanmasından elde edilen tecrübelerin bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir.

1917 yılında hazırlanan kanun ve nizamnâme ile getirilen yeniliklere bakıldığında bir kısmının tamamen şekle yönelik olduğu, bununla birlikte önemli sayılabilecek yeniliklerin de yapıldığı görülmektedir. Meselâ, medreselerin çeşitli derecelerine verilen isimlerin değiştirilmesi esâsen şekilde yapılan değişiklikten başka birşey değildir. Bu çalışmalarda medreselerin kuruluşu konusunda getirilen yenilik, medrese öğretiminin ilk aşamasına hazırlık sınıflarının konulmasının hükme bağlanmasıdır. Diğer taraftan 1917 yılında medreselerin idâresi hususunda önemli bir yeniliğin yapılarak, ülkede yeni medreseler açma hakkının ve bütün medreselerin

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 752, (mad. 28-32).

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 753, (mad. 33-36).

3) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325, (mad.7).

idâresinin tamamen Meşihat Makamı'na ait olduğu hükmü getirilmiş, böylece medreselerde idâri yönden birliğin sağlanması hususunda önemli bir adım atılmıştır. Diğer taraftan öğretim sürelerinde ve programlarda yapılan değişiklikleri, 1914 Islâh-ı Medâris Nizamnamesinin uygulanmasından elde edilen tecrübelerin sonucu olarak değerlendirebiliriz. 1917 yılında yapılan çalışmalarla getirilen diğer bir yenilik de ihtisas medresesi olan Medrese-i Süleymâniye'nin idâresinde, bu medresede görevli müderrislerden oluşan bir meclise söz hakkının verilmiş olmasıdır. Bir çeşit özerklik olarak düşünülebilecek bu uygulamayı da önemli bir gelişme olarak kabul etmeliyiz. Diğer taraftan 1917 yılındaki bu çalışmalar bütün Osmanlı Devleti döneminde medreseler konusunda yapılan son köklü düzenlemeler olması açısından da önem taşımaktadır.

II. Medreselerin İdâri ve İlmî Teşkilatlandırılması

1) Medreselerin Kuruluş Sistemi

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan ıslahat teşebbüsleri çerçevesinde medreselerin kuruluş yapılarının büyük ölçüde değiştirilerek ilk, orta ve yüksek derecelere ayrılan mekteplerin kuruluş yapılarına benzer bir statüye kavuşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Medreselerin orta ve yüksek dereceli öğretim yapan kurumlar olarak düzenlenmesi olarak ifade edilebilecek bu statünün sağlanması ise birkaç aşamada gerçekleşmiştir.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinde medreselerin kuruluş yapısı hususunda herhangi bir derecelendirme sözkonusu değildir. Nizamnâmeye göre medreseler öğretim süresi 12 yıl olan kurumlar olarak düzenlenmiştir¹. Bu nizamnâmeye ek olarak taşra medreseleri ile ilgili hususların açıklığa kavuşturulması amacı ile hazırlanan nizamnâmede bu konu ile ilgili yeni bir hükmün bulunmadığına dayanarak, öngörülen sistemin İstanbul medreseleri ile birlikte ülkedeki bütün medreseleri de kapsadığını söyleyebiliriz.

1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesinde, medreselerin derecelendirilerek yeni bir statüye kavuşturulması yolund önemli bir adım atılmıştır. Öyle ki, getirilen yeni esaslar küçük bazı değişikliklerle medreselerin kapatılmalarına kadar devam etmiştir. Bu nizamnâme ile önceki nizamnâmeden farklı olarak öncelikle İstanbul medreseleri ele alınmıştır. Buna göre İstanbul

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 133-135, (mad. 31).

daki medreselerden, öğretime müsâit durumda olanları tesbit edilerek¹ düzenlenmiş ve "Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi" adı ile tek bir medrese olarak kabul edilmişlerdir². Kurulan bu yeni medrese, orta öğretim birinci basamak(tâlf kısm-ı evvel), orta öğretim ikinci basamak(tâlf kısm-ı sânf) ve yüksek öğretim(âlf) olmak üzere üç kısma ayrılarak derecelendirilmiş, ayrıca her kısım dört sınıfa, her sınıf da dört şûbeye ayrılmıştır³. Ancak bu nizamnâme ile medrese kuruluş yapısına getirilen esas önemli yenilik, yüksek dereceli medresenin üzerinde dîni bilimler alanında ihtisas öğretimi yapan özel bir medresenin (Medresetü'l Mütihassisîn) açılmış olmasıdır. Esâsen medreselerin parlak dönemlerinde belirli alanlarda öğretim yapan ihtisas medreselerinin varlığı bilinmekle birlikte, son dönemlerde bu medreselerin ve ihtisas öğretiminin ihmal edildiği de bir gerçektir. 1914 yılındaki bu teşebbüs, ihtisaslaşmanın gereğinin anlaşılması ve bunun uygulamaya konulması açısından önemli ve olumlu bir gelişmedir. Esâsen böyle bir medresenin kurulması fikrinin II. Meşrûtiyât döneminde, 1914 nizamnâmesinin yayınlanmasından daha önce de var olduğunu görmekteyiz. Nitekim 5 Cemâziyelevvel 1329 yani 11 Mayıs 1911 tarihli bir belgeden⁴, Priştine`de⁵ yeni tarz bir medresenin açılmasının düşünüldüğünü öğrenmekteyiz. Öğretim süresi yedi yıl olarak tasarlanan bu medre-

1) Kütükoğlu, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 29-192.

2) Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325, (mad. 1).

3) Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325, (mad. 2).

4) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 292277.

5) Bugünkü Makedonya sınırları içinde kalan Priştine, II. Murad zamanında 1439 yılında Osmanlı topraklarına katılmış, beş asır Türk hâkimiyetinde kaldıktan sonra Balkan Harbi sonunda Sırpplara bırakılmıştır. Bk. Priştine, Türk Ans. s. 199-200.

senin son iki yılında talebelerin, beş ayrı şûbeye ayrılan dîni bilimlerden birisinde ihtisas öğrenimi görmeleri öngörülmektedir. Ancak bu medresenin kurulup kurulmadığı hakkında bilginiz bulunmamaktadır. Diğer taraftan 1914 nizamnâmesinin yayınlanmasından yaklaşık yedi ay önce Sebilürreşad Dergisinde yayınlanan bir yazıda¹, Ders Vekâleti tarafından Medresetü'l Mütahassisîn'in kurulmasına teşebbüs edildiği ve çalışmaların son aşamaya geldiği bildirilerek kurulacak medresenin nizamnâmesi esbâb-ı mûcibe lâ-yihası² ile birlikte yayınlanmıştır³. Bu nizamnâme ile daha sonraları orta ve yüksek derecelere ayrılacak medreselerin de belirli din bilimleri dallarında öğretim yapacak şekilde düzenlenmeleri öngörülmektedir. Yine bu nizamnâme ile medresenin Sarf-Nahiv, Mantık-Meâni, Fıkıh-Usûl-i Fıkıh, Kelâm-Hikmet, Tefsir-Hadis olarak beş şûbeye ayrılması ve talebelerin imtihanla kabul edilmesi, mezun olanların müderrisliğe atanmadan önce de imtihana alınması esasları getirilmiştir⁴. Bu nizamnâmede öngörülen şekilde bir ihtisas medresesinin kuruluşu başarıya ulaşamamış⁵, ancak konu 1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi içerisinde tekrar ele alınarak bu medresenin kuruluşu karara bağlanmış⁶ ve nihayet 1915 yılında da açıl-

1) Bk. Ders Vekâlet-i Celîlesinin, (Sebilürreşad), s. 418.

2) Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası: Nizamnâmenin baş tarafında bulunan ve yapılan düzenlemenin gerekçesinin belirtildiği kısımdır.

3) Bk. Ders Vekâlet-i Celîlesinin, (Sebilürreşad), s. 418-420; Ders Vekâlet-i Celîlesinin Faaliyeti, (Sebilürreşad), s. 11-12.

4) Bk. Ders Vekâlet-i Celîlesinin Faaliyeti, (Sebilürreşad), s. 11-12.

5) Bk. Ergin, Türk Maârif I-II, s. 127.

6) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 19-21).

larak öğretime başlamıştır¹.

1914 nizamnâmesi ile öncelikle İstanbul medreselerinin düzenlenmesi konusu ele alınmakla birlikte, taşra medreseleri ile ilgili çalışmaların yapılacağı da belirtilmektedir². Nitekim 1915 yılında Bursa, Eskişehir, Uşak, Manisa, Tire, Ödemiş, Konya, Kayseri, Karahisar-ı Sâhib, Amasya, Maraş, Harput, Kastomonu ve Edirne`de orta dereceli ve öğretim süresi beş yıl olan medreselerin kurulması kararlaştırılmıştır. Daha sonraki yıllarda bunlara yenileri de eklenmiştir³.

1917 yılında medreselerin ıslâhı konusunda yapılan çalışmalar çerçevesinde yayınlanan kanun ile mevcut derecelendirme aynen devam ettirilmiş, ancak isimleri değiştirilmiştir. Medreselerin geleneksel derecelendirilmesinden etkilenilerek yapılan bu değişikliğe göre orta öğretim birinci basamağa iptidâ-i hâriç, ikinci basamağa iptidâ-i dâhil, yüksek öğretime sahn ve ihtisas öğretimine de Medrese-i Süleymâniye şeklinde yeni isimler verilmiştir⁴. Aynı tarihte, kanunun uygulanma şekli hakkında açıklamalar getirmek üzere yayınlanan nizamnâmede ise orta dereceli medreselerden önceki aşamada iki yıllık bir hazırlık sınıfının kurulması öngörülmektedir⁵. 1917 yılındaki bu ıslahat girişimi ile daha önce öğretim süreleri dört yıl olan orta ve yüksek dereceli medreselerdeki bu süre

1) Bk. Cerîde-i İlmiye, 2. Sene, Aded 17, (Eylül 1915), s. 216.

2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 18).

3) Bk. Cerîde-i İlmiye, 2. Sene, Aded 17, (Eylül 1915), s. 216; Cerîde-i İlmiye, 3. Sene, Aded 32, (Temmuz 1917), s. 915.

4) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerîde-i İlmiye, s. 877, (mad. 3).

5) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 748, (mad. 20).

üç yıla indirilmiş, ihtisasmedresesinde ise iki yıldan üç yıla çıkartılmıştır¹. Yine bu dönemde taşra medreselerinin de İstanbul medreseleri gibi teşkilatlandırılması konusunda bir teşebbüsün varlığını görmekteyiz. Ancak bu durum şimdilik Meşihat'ın tâyin edeceği belli merkezler için sözkonusudur². 1917 yılına kadar İstanbul medreselerinin teşkilatından ayrı olarak orta dereceli medreseler hâlinde düzenlenen taşra medreseleri konusundaki bu girişim, esâsen ülkedeki bütün medreselerin aynı teşkilata kavuşturularak birliğinin sağlanması yolunda atılan önemli bir adımdır.

Diğer taraftan II. Meşrûtiyet döneminde din görevlisi yetiştirmek amacı ile başka medreseler de açılmıştır. Biz ileride bu medreseleri ayrıca ele alacağız. Yine bu dönemde medreselerde istihdam edilecek öğretim elemanlarının yetiştirilmesi konusuna da tema edildiğini görmekteyiz. Nitekim 14 Şevval 1328 yani 19 Ekim 1910 tarihli bir belgede " İstenilen derecede mütefennin ve muktedir zevât yetiştirilmek üzere Menşe-i Muallimîn adı ile " bir kurumun tesis edilmesi fikrinden bahsedilmektedir³ ki bu düşünce sonraki yıllarda aynı adla adla olmasa da mMedresetü'l Mütahassîsîn'in kuruluşu ile gerçekleşmiştir.

Şu halde, medreselerin kuruluşu konusunda bu dönemde önemli ve köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak gerek medreselerin gerekse ülkenin içinde bulunduğu kötü şartların tesiri ile öngörülen teşkilatın, İstanbul ve belirli merkezler ile

1) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Ceride-i İlmiye, s. 877, (mad. 4-7).

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 747, (mad. 17).

3) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 286070.

sınırlı kaldığı, ancak bunun imkânlar ölçüsünde aşamalar hâlinde yaygınlaştırılmaya çalışıldığı da bir gerçektir. Diğer taraftan ortaya konulan bu çalışmalarda, kanaatimizce daha önce fikirlerine yer verdiğimiz kişilerin düşüncelerinin büyük tesiri olmuştur. Nitekim bu düşüncelerle gerçekleştirilenler arasındaki benzerlikler kanaatimizi güçlendirmektedir.

2) İdâri Teşkilât

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusunda yapılan çalışmalarda, kuruluş sistemindeki değişikliklerle birlikte idâri teşkilâtta da bazı değişiklikler yapılmıştır. Ancak bu değişikliklerin daha çok, yeni kurulan Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi'nde meydana getirilen derecelerin idâresinde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan yeni kurulan medreselerin idâresinde ikiliğin ortaya çıktığı da gözden kaçmamaktadır. Bunun dışında medreselerin idâresinde, merkezde Meşihat Makamı, taşrada müftü ve kadılar, müstakil olarak her medrese binasında ise müderrislerin görev almaları usûlü geçerliliğini büyük ölçüde korumuştur.

Medreselerin derecelendirilmesinin sözkonusu olmadığı 1910 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinde idâri olarak da bir yenilik görülmemektedir. Nizamnâmede getirilen hükümlerin hangi makam tarafından uygulanacağına dâir açık bir kayıt yoktur. Kanaatimizce bu tarihte, medreselerin merkez idâri teşkilâtında herhangi bir ikilik sözkonusu olmadığından böyle bir kayda gerek görülmemiştir. Bu durumda medreselerin gerek merkez ve gerekse taşradaki idâri teşkilâtında eskiye göre bir değişikliğin yapılmadığı söylenebilir.

1914 nizamnâmesi ile çeşitli derecelere ayrılan Dârü'l Hilâ-

feti`l Âliye Medresesinin her bir derece, sınıf ve şûbelerinin idâresi için yeni görevliler tâyin edilmiştir. Yine bu nizamnâmede belirlenen hükümlerin uygulanmasına Şeyhulislâm ile birlikte Evkâf Nâzırı'nın da memur edildiği belirtilmiştir¹. Ancak bu sırada Şeyhulislâmlık görevinde bulunan Hayri Efendi'nin aynı zamanda Evkâf Nâzırlığı görevini de yürüttüğünden dolayı bu hükmün getirilmiş olduğu düşünülmemekte ise de esâsen medreselerin idâresinde Evkâf-Meşihat ikiliğinin mevcut olduğu bir gerçektir. Zirâ Hayri Efendi'nin aynı zamanda Şeyhulislâmlık görevine getirilmesinden önce kurulan Medresetü'l Vâizin'in² Evkâf'a bağlı olduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce bu ikilik, Medresetü'l Vâizin'in kurulduğu 1913 yılından itibaren ortaya çıkmaktadır.

Bu nizamnâme ile yeni kurulan medresenin idâri esasları da ortaya konmaktadır. Buna göre medresenin derecelerine tekâbül eden her bir kısmına müdür-i umûmler, sınıf ve şûbelerine ise müdürlükler tâyin edilmekte, şûbe müdürlükleri sınıf müdürlüklerine, sınıf müdürlükleri müdür-i umûmlere, bunlar da Meşihat'ın medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetinden sorumlu birimi Ders Vekâleti'ne bağlanmaktadır³. Nitekim bu kararın ardından ilgili birimlere yeni atamalar yapılmıştır⁴. Nizamnâmenin uygulanmasına açıklık getirmek üzere yayınlanan tâlimatnâmede ise bu görevlilerin sorumlulukları belirtilmiştir. Buna göre idâreciler, medreselerde eğitim öğretimin düzenli olarak yürütülmesi, demirbaş eşyanın korunması,

1) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 24).

2) Bk. Medresetü'l Vâizin Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 212-215.

3) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325, (mad. 5).

4) Bk. Ceride-i İlmiye, Islâh-ı Medâris Nüsha-i Fevkalâdesi, (Ey-lül 1914), s. 369.

müdürris ve diğer görevlilerin teftişi gibi yükümlülükleri taşımaktadır¹. Diğer taraftan başlatılan ıslahat hareketinin başarıya ulaşması için de bazı girişimlerin varlığını görmekteyiz. Bu amaçla medresenin idârf ve eğitim-öğretim işlerinin yürütülmesini kontrol için doğrudan Meşihat Makamı'na bağlı müfettişlerin tâyin edilmesi kararlaştırılmıştır². Aynı şekilde medresenin gerek idârf gerekse eğitim-öğretimle ilgili meselelerinin de Meclis-i Mesâlih-i Talebe³ tarafından görüşülüp karara bağlanması öngörülmektedir⁴. Ders Vekili'nin başkanlığında toplanacak bu meclisin üyeleri, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Müdür-i Umûmîleri ve Evkâf Nezâreti Müessesât-ı İlmiye Müdürü'nden oluşmaktadır. Nizamnâme, taşra medreselerinin idârf durumu hakkında geniş bilgi verilmemekle birlikte, bu husûsun ayrı bir tâlimâtnâme ile ele alınacağı ifâde edilmektedir⁵.

1917 yılında yapılan medrese ıslahat çalışmalarında idârf bakımından önemli kararlar alınarak medreselerin yönetimindeki ikiliğin giderilmesi öngörülmüştür. Hazırlanan kanun ile getirilen hükme göre ülkedeki bütün medreselerin yönetimi Meşihat'a bağlandığı

-
- 1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 24-27.
 - 2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327, (mad. 16). Daha sonra bu hususta bir tâlimâtnâme de hazırlanmıştır. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Heyet-i Teftişiyesine, Cerfede-i İlmiye, s. 713-716.
 - 3) Meclis-i Mesâlih-i Talebe : Talebe işleri dâiresi olan bu kurum, Meşihat Makamı teşkilâtı içinde bulunmaktadır. Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 199-200.
 - 4) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327, (mad. 14).
 - 5) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 18).

gibi yeni medreselerin açılması ve taşra medreselerinin İstanbul medreseleri şeklinde teşkilatlandırılması faaliyetleri de tamamen Meşihat'a bırakılmaktadır¹. Daha sonra yayınlanan nizamnâmede de bu durum teyid edilerek medreselere tâyin edilecek idârecilerin ve taşrada kurulacak yeni usûldeki medreselerin nerelerde kurulacaklarına dâir kararın verilmesi yetkisinin Meşihat Makamı'na ait olduğu belirtilmektedir². Bu kararların ardından gerçekleştirilen uygulamalara bakıldığında, medreselerin idâri olarak tek bir makama bağlanmaları konusunda ilerleme sağlandığı görülmektedir. Nitekim 1913 yılında Evkâf'a bağlı olarak kurulan Medresetü'l Vâizin ve Medresetü'l Hutebâ ve'l Eimme 1919 yılında Medresetü'l İrşâd adı altında birleştirilerek yönetimi Meşihat'a bağlı bir kurum olan Dârü'l Hikmeti'l İslâmiye'ye³ bırakılmıştır⁴.

Merkezî idârenin tek elden yapılması karara bağlanırken, diğer taraftan da bilhassa yüksek dereceli medreselerin idâresinde, müderrislere de söz hakkı verilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bir ihtisas medresesi olan Medrese-i Süleymâniye'nin yönetiminde, üyeleri medresede görevli müderrislerden oluşan bir meclise görev verilmektedir. Başkanı üyeler arasından seçilecek bu meclisin görevi, öncelikle medresedeki eğitim-öğretimin mükemmelleşt-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerfide-i İlmiye, s. 877, (mad. 1).

2) Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 745-747, (mad. 5, 17).

3) Dârü'l Hikmeti'l İslâmiye : İslâm'ın yaygınlaştırılması ve getirdiği kuralların insanlara öğretilmesi amacını taşıyan bu kurum, 25. 8. 1918 yılında kurulmuştur. Bk. Albayrak, Son Devrin İslâm, s. 7-191; Ergin, Türk Maârif I-II, s. 276-278.

4) Bk. Cerfide-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s. 1239.

rilmesini sağlamak ve bu konuda tedbirler almak olarak belirlenmiştir¹. Diğer taraftan aynı nizamname ile taşra medreselerinin idâri ve ilmi yönden ıslah edilmelerine yardımcı olmak ve eksikliklerin giderilmesi amacı ile her bölgede Encümen-i İlmîlerin kurulması da kararlaştırılmıştır². Müftülerin başkanlığında, Evkâf memurlarından iki kişi ve medrese müdürlerinden oluşan bu encümenlerin kurulması ile, medreselerin ıslâhı hareketinin taşrada daha hızlı bir şekilde yaygınlaştırılması hedeflenmektedir.

Istanbul'daki Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi'nin değişik derecelerinin idâresinde de birtakım farklılıklar getiren 1917 nizamnamesine göre sınıfların şubelerine müdür yerine müdür yardımcılarının, Medrese-i Süleymâniye'nin belirli bilim dalları esas alınarak kurulan her bir şubesinin idâresi için de müdürlerin atanması karara bağlanmıştır. Yine bu nizamname ile kurulan hazırlık sınıfları idâri bakımdan İstanbul'da İptidâ-i Hâriç Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne, taşrada ise bağlı oldukları medreselerin müdürlüklerine bağlanmıştır.

Şu halde, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin idâri teşkilâtında bazı değişikliklere gidildiği ve bu değişikliklerin yayınlanan her nizamname ile daha kapsamlı hâle geldiği görülmektedir. Bu dönemde yapılan çalışmalarda medreselerin idâri teşkilâtı husûsunda görüşlerini yukarıda belirttiğimiz Gökalp, Şevketi ve Gürünlü Hilmi gibi şahısların fikirlerinin tesirini de görmek mümkündür. Nitekim bütün medreselerin idâresinin Meşihat'a devredilmesi husû-

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 747-748, (mad. 14).

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 747, (mad. 18-19).

sunda Gökalp'in, bir ihtisas medresesi olan Medrese-i Süleymâniye'de müderrislerden oluşan bir meclise yönetimde söz hakkı verilmesinde Şevketî ve Gürünlü Hilmi'nin fikirlerinin etkili olduğu görülmektedir.

3) Medrese Binalarının Kapasitesi

Medreselerin ıslâhı konusunda gerek hazırlanan programın yeterli olarak uygulanabilmesi ve gerekse talebelere öğrenimleri sırasında elverişli ortamın sağlanabilmesi açısından medrese binalarının ayrı bir önem taşıdığı kanaatindeyiz. II. Meşrûtiyet döneminde hazırlanan ders programı ve getirilen kuruluş sistemi dikkate alındığında mevcut medrese binalarında bu yeniliklerin uygulanmasında bazı zorluklarla karşılaşıldığı görülmektedir. Öncelikle eski medrese kuruluş sisteminde sınıf esâsı olmadığı için medrese binalarında her bir öğretim derecesinin bütün sınıflarını teşkile edecek sayıda oda veya dersane bulunmamakta, bulunsa bile bunlardan bir kısmı talebenin barınmasına ayrıldığından kullanılamamakta aksi halde bu sefer de talebenin barınma problemi ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bir öğretim derecesinin meselâ, orta öğretimin birinci basamağını (tâlif kısm-ı Evvel) bütün sınıf ve şubeleri ile birlikte müstakil bir binada toplanması mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte programa yeni alınan fen derslerinin öğretiminde gerekli olan laboratuvar , yine beden eğitimi için gerekli salon veya alanlar medrese binalarında bulunmadığı gibi bu amaçla bir kısmın ayrılmasına da uygun bulunmamaktadır. Diğer taraftan medrese binalarının ve buralardaki dersanelerin sahip oldukları sağlık şartları bakımından öğretime ne derece müsâit oldukları meselesi de ayrı

bir problem teşkil etmektedir. Bu durumda karşılaşılan problemlerin çözümünde tabii olarak en köklü çare, gerekli şartları taşıyan yeni medrese binalarının inşâsıdır. Ancak içinde bulunulan bilhassa maddî şartlara bakıldığında, bu çözümün gerçekleştirilmesi mümkün görülmediğinden yetkililerin, problemleri mevcut imkânlar dâhilinde çözmek zorunda kaldıkları görülmektedir.

Medrese binaları konusunda II. Meşrûtiyet döneminde yapılan ıslahat çalışmalarına bakıldığında yeni medreselerin inşâsı meselesine yer verilmediği görülmektedir. Yapılan çalışmalar, yeni medreselerin inşâsından ziyâde mevcut olanların uygun hâle getirilerek kullanılmasının ön planda tutulduğunu göstermektedir.

1910 nizamnâmesi ile medreselerde sınıf sisteminin uygulanması bahis konusu olmadığından derslane problemi de bulunmamaktadır. Ancak bu ve taşra medreseleri için düzenlenen nizamnâmede medrese binaları meselesi ele alınarak, tamir ve bakıma muhtaç olanlarının onarılmaları karara bağlanmıştır¹. 1914 nizamnâmesinde ise ders programı ve medrese tahsili derece ve sınıflara göre düzenlendiğinden öncelikle bir derslane problemi ortaya çıkmıştır. Bu problemle birlikte medrese binalarının mevcut durumunu da dikkate alan yetkililer konuya eğilerek bazı tedbirler almışlardır. Buna göre, hazırlanan program uygulanmaya konulmadan önce bir komisyon kurularak İstanbul'da öğretime elverişli medreseler tesbit edilerek rapor hâlinde Ders Vekâletine sunulmuştur². Diğer taraftan benzer bir çalışmanın taşra medreseleri için yapılmaya çalışıldığı görülmekte-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 128, (mad. 2); Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 4, (mad. 5).

2) Bu rapor ve yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için, Bk. Kütükoğlu, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye, s. 1-212.

dir. Nitekim Meşihat, gönderdiği yazılarda müftülerden, bölgele-
rindeki medrese ve müderrisler ile ilgili ayrıntılı raporların
gönderilmesini istemektedir¹. İstanbul medreseleri için hazırlanan
raporda, öğretime elverişli olduğu tesbit edilenler belirli grup-
lara ayrılarak, her gruptaki medreseler sadece bir sınıf için tah-
sis edilmektedir. Meselâ, Şemsi Paşa, Ahmediye, Mihrümâh Sultan,
Atik Vâlide ve Çinili Medreselerden oluşan grup, orta öğretim bi-
rinci basamak birinci sınıf medreseleri olarak tesbit edilmiştir².
Bu durumda ıslahat kapsamına alınan İstanbul medreselerinin sayı-
sı 80' i bulmaktadır. Görüldüğü gibi bir medrese binası, öğretim
derecelerinden sadece birisi meselâ, orta öğretim birinci basamak
birinci sınıf için ayrılmış dahi olsa, medreselerdeki dersane sa-
yısı yeterli gelmeyeceğinden, birçok medrese binalarından oluşan
bir grubun sadece bir sınıf olarak düzenlenmesi şeklinde çözüm bu-
lunmuştur. Eski medrese binalarının yeni sınıf sistemine uyarlan-
ması bu şekilde halledildikten sonra, binaların sıhhi şartlarının
iyileştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve uygulanması
amacı ile çalışmalara da başlanmıştır³. 1917 yılında yapılan ça-
lışmalarda ise medrese binaları hakkında herhangi bir kayıt bulun-
mamaktadır.

Bunların dışında 1914 nizamnâmesinin yayınlanmasından önce a-
çılmasına teşebbüs edilen ancak başarılı olunamayan Medresetü'l
Mütehassisin'in nizamnâmesinde medrese binaları konusuna temas e-
dilerek, İstanbul ve taşrada uygun yerlere yeni medrese binaları-

1) Bk. Cerfide-i İlmiye, 1. Sene, Aded 3, (Temmuz 1914), s. 127.

2) Bk. Kütükoğlu, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye, s. 15.

3) Bk. Cerfide-i İlmiye, 1. Sene, Aded 6, (Ekim 1914), s. 418.

nın inşâ edilmeleri öngörülmektedir¹. Diğer taraftan 1914 yılında İstanbul medreseleri için hazırlanan raporda bazı medreselerin tamir ve bakıma muhtaç durumda oldukları, ancak diğer bazılarının ise yıkılıp yeniden inşâ edilmelerinin daha uygun olduğu belirtilmektedir².

Şu halde, girişilen ıslahat hareketleri içinde medrese binalarının durumu, hareketin başarıya ulaşması açısından çözülmesi gerekli önemli bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılması gereken, yeni programın tatbikine uygun inşâ edilmiş medrese binalarına bir an önce sahip olmak iken, eski medrese binalarının tamir edilerek yeni sisteme uyarlanmaya ve ihtiyaca cevap verir hâle getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak bu durumu, maddî imkânsızlıklar karşısında başvurulacak tek yol olarak değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Zîrâ bu dönemde yapılan bazı çalışmalar bize esâsen yeni medrese binalarının inşâsı fikrinin mevcut olduğunu göstermektedir.

4) Mâlf Kaynakların Durumu

Medreselerde yapılması öngörülen ıslahatın başarıya ulaşabilmesi için gerekli mâlf kaynağın sağlanması önemli bir problemi oluşturmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz medrese binalarının mevcut durumlarının iyileştirilmesi, ihtiyaç duyulan muallimlerin temini ve bunlara ödenecek maaşlar, talebelere tahsis edilen burslar veya sağlanacak diğer imkânlar gibi problemlerin çözülmesinin önemli ölçüde mâlf duruma bağlı olduğu görülmektedir. Bu dönemde yapı-

1) Ders Vekâlet-i Celflesinin Faaliyeti, (Sebilürreşad), s. 11.

2) Bk. Kütükoğlu, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye, s. 39, 44, 47, 60, 64-65, v. d.

lan çalışmalara ve elimizde bulunan bazı belgelere baktığımızda ihtiyaç duyulan mâlif kaynağın büyük ölçüde Mâliye ve Evkâf Nezâretleri tarafından karşılandığı görülmektedir. Bununla birlikte medreselerin eskiden beri büyük ölçüde maddî ihtiyaçlarının karşılandığı vakıfların düzenlenmesi, kullanılmayan medrese binalarının kiraya verilmesi, şayet bu mümkün değilse satılmaları konularına temas edilmiştir.

Medreselerin ıslâhı konusunda yayınlanan nizamnâme ve kanunlarda mâlif konulara pek yer verilmemiştir. Sadece 1910 yılında taşra medreseleri hakkında yayınlanan nizamnâmede, kurulacak komisyonlar tarafından, vakıfları ve malları başkalarının eline geçerek gelirleri ziyân edilen medreselerin tesbit edilmesi ve geri alınması öngörülmüştür¹. Esâsen yönetim ve düzenlenmeleri Evkâf Nezâreti'ne devredilen vakıflar için Meşihat'ın böyle bir girişiminin, bu nezâreti yardımcı olmak amacını taşıdığı düşünülebilir. Zirâ medreselerin gelir kaynaklarından birisi de Evkâf Nezâreti'nin vakıflardan elde ettiği gelirlerdir.

Diğer taraftan aynı dönemde, medreselerde başlatılan ıslahat hareketi içinde ihtiyaç duyulan meblağın karşılanması konusunda Meşihat ve Sadâret Makamları arasında bazı yazışmaların olduğunu görmekteyiz. Bu yazışmalar bize medreselerin giderlerinin büyük ölçüde Mâliye ve Evkâf Nezâretleri bütçelerinden karşılanmaya çalışıldığını, ancak giderlerin karşılanmasında bazı zorluklarla karşılaşıldığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Yine bu belgelerden Meşihat'ın ıslahat konusunda yaptığı faaliyetleri de görmemiz mümkün olmaktadır. Nitekim bu belgelerde bahsedilen meblağların , med-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 4.

reselere muallim ve idârf personel temini, araç-gereç alımı ve talebelere burs tahsisi gibi masraflar için talep edildiği görülmektedir. Meselâ 14 Şevval 1328 yani 19 Ekim 1910 tarihli bir belgede, Meşihat`ın Sadâret Makâmından 1910 yılı ilmiye bütçesine 40.000 kuruş ilâve edilmesini istediğini görmekteyiz¹. Belgede bu miktarın 30.000 kuruşunun muallim ve mubassır² maaşına 6250 kuruşunun da araç-gereç alımına tahsis edileceği belirtilmektedir. Meşihat`ın, bu talebini 20 Zilkâde 1328 yani 23 Kasım 1910 tarihli başka bir yazısı ile tekrarladığını görmekteyiz³. Diğer taraftan yine Meşihat tarafından Sadâret Makamına gönderilen 29 Zilhicce 1328 yani 31 Ocak 1910 tarihli başka bir yazıdan talebelere verilmesi kararlaştırılan burs için 2.100.000 kuruşa ihtiyaç olduğunu, bunun 1.500.000 kuruşunun Mâliye`den, kalan 756.432 kuruşun ise Evkâf`tan temin edilmesinin planlandığını öğrenmekteyiz⁴. Gelecek yıl ise aynı amaçla sarfedilecek miktarın 736.168 kuruş artırılarak toplam 2.992.500 kuruşa çıkacağına belirtildiği belgede, bu miktarın ve idârf personel için ihtiyaç duyulan 83.457 kuruşluk miktarın Evkâf tarafından ödenmesi talep edilmektedir. Ancak bu talebin talebeye burs verilmesi ile ilgili kısmının, şimdilik bir fayda sağlamayacağı gerekçesi ile, daha sonra ele alınmak üzere kabul edilmediğini görmekteyiz⁵. Aynı dönemde, 2 Rebfulevvel 1329 yani 3 Mart 1911 tarihli başka bir

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B.E.O. No: 286070.

2) Mubassır: Mekteplerde talebenin disiplininin sağlanması ile görevli memurlara verilen isimdir. Bk. Pakalın, Osmanlı Tarih II, s. 560.

3) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B.E.O. No: 287447.

4) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B.E.O. No: 289742.

5) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B.E.O. No: 289742.

belgeden, Mâliye Nezâreti'nin de benzer bir tavır aldığı öğrenmekteyiz. Bu belgede, Mâliye Nezâreti'nden 1911 yılı ilmiye bütçesine, programa yeni konulan fen derslerinin öğretiminde ihtiyaç duyulan muallimlerin temini için gerekli 40.000 kuruşluk bir ilâvenin yapılması isteğinin bu nezâretçe kabul edilmediği ifade edilmektedir¹.

Şu halde elimizdeki belgelerden, Meşihat'ın giriştiği medreselerin ıslâhı konusunda bazı ciddi faaliyetlerde bulunduğu, ancak hareketin sonuca ulaştırılması için gerekli olan mâlî imkân-lara yeterince sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum ise hareketin başarıya ulaşmasını zorlaştıracak, hatta sonuçsuz kalmasına neden olabilecek kadar ciddi bir problemi oluşturmaktadır. Nitekim gerekli araç gereç ve daha da önemlisi, muallimlerin temini konusunda ihtiyaç duyulan meblağın temininde karşılaşılan güçlükler bu gerçeği ortaya koymaktadır. Halbuki eğitim-öğretim faaliyetleri alanında istenilen başarının elde edilmesi araç-gereç, muallim ve bina temini gibi ihtiyaçların karşılanmasına, bunlar da büyük ölçüde mâlî imkânlarla bağlıdır. Bu sebeple medreselerde başlatılan ıslahat hareketinin başarısının, mâlî imkânlarla önemli bir ilişkisinin olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte II. Meşrûtiyet döneminde devletin, medreselerin beklenen seviyeye çıkarılmaları hususunda gerekli maddî desteği tam olarak verdiğini söyleyebilmek de oldukça zor görünmektedir. Ancak bu durumun ortaya çıkmasında , devletin eğitim-öğretim konusundaki politikasının olduğu kadar, içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların da önemli rolü olduğu kanaatindeyiz.

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B.E.O. No: 290948.

III. Medreselerde Eğitim ve Öğretim

1) Ders Programları

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı konusu çerçevesinde yapılan çalışmalarda üzerinde en fazla durulan hususlardan birisi de ders programlarıdır. Zirâ daha önce de bahsettiğimiz gibi, medreselerin en fazla tenkit edilen yönü, devrin gelişmeleri ve yenilikler karşısında ders programlarının yetersiz kalmalarıdır. Nitekim XVI. asırdan itibaren düşünceye ve araştırmaya dayalı felsefe, matematik ve fen bilimlerinin medrese ders programlarından kaldırılmaları veya sürekli eski bilgilerin tekrarı şeklinde öğretimi, bu alanlarda ilerlemeyi engellediği gibi gelişmelerden de uzak kalınması sonucunu doğurmuştur. Diğer taraftan din bilimlerinin tedrisinde de eskiye göre gerileme görülmüş Kelâm, Tefsir ve Hadis gibi dersler son yıllarda program dışında bırakılarak öğretimlerine gereken önem verilmemiştir. Bu durumda medrese tahsili Fıkıh ve Arapça öğretimine münhasır kalarak yetersiz ve verimsiz hâle gelmiştir.

II. Meşrûtiyet döneminde hazırlanan ders programlarında ise eksikliklerin giderilerek medreselerin amaçlarını gerçekleştirebilecek seviyede öğretimin yapılmasına imkân sağlayacak programların hazırlanması hedeflenmiştir. Bu hedefin belirlenmesinde en büyük etken ise medreselerin genel eğitim-öğretim alanında üstlendiği yeni rolü olmuştur. Nitekim son dönemlere kadar ülkede birçok alanlarda ihtiyaç duyulan elemanların yetişme kaynağı durumunda olan medreseler, bilhassa Tanzimat döneminden itibaren siyâsî, hu-

kûfi ve fen bilimleri alanlarında yeni mekteplerin açılması ile görevlerinden birçoğunu bu kurumlara devretmek durumunda kalmışlardır. Bu gelişmeler neticesi medreselerin fonksiyonu, ülkede ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetişmesine kaynaklık etmek olarak belirlenmiştir. Ancak, Tanzimat`tan itibaren gerek mensuplarının ortaya çıkan yeni tabloyu kavrayıp gerekli düzenlemeyi yapamamalarından, gerekse devletin yeterince ilgilenmemesi yüzünden medreseler, üzerlerine düşen bu görevi hakkı ile yapabilecek seviyeye gelememişlerdir. II. Meşrûtiyet`te hazırlanan programlara bakıldığında öncelikle medreselerin, toplumun din görevlisi ihtiyacını karşılayacak kaynak olarak ele alınıp, programlarının da bu amacı gerçekleştirebilmeye yönelik olarak düzenlendiği görülmektedir. Nitekim bu amaçla programlarda din bilimlerinin yanısıra hem bu bilimleri kavrama ve yorumlamaya yardımcı olacak hem de daha çok orta dereceli medreselerin öğretim kalitesini, mevcut diğer aynı dereceli mekteplerle eşit seviyeye getirecek sosyal, matematik ve fen bilimleri gibi derslere de yer verilmiştir. Yine aynı amaçla daha önce medrese programlarında yer almayan Batı Dilleri, Türkçe, Farsça, Beden Eğitimi, Resim gibi derslerin de programa alındığı görülmektedir. Yine hazırlanan programlarda, yüksek dereceli medreselerde Felsefe`nin yanısıra Arapça ve din bilimleri öğretimine ağırlık verildiği, orta dereceli medreselerde ise yüksek dereceli medreselere hazırlık mâhiyetinde din bilimlerinin yanısıra, genel kültür derslerine de önemli bir yer verildiği görülmektedir. Diğer taraftan hazırlanan programların, edinilen tecrübeler çerçevesinde sürekli geliştirilerek, giderek olgun bir hâle getirilmeye çalışıldığı da bir ger-

çektir. Nitekim bu gerçek programlar ele alındığında açıkça ortaya çıkmaktadır.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde tesbit edilen ders programında Arapça ve din bilimlerinin yanı sıra Farsça, Türkçe, Coğrafya, Tarih, Felsefe, Hesap, Hendese, Heyet, Cebir, Mevâlid (Hayvanat, Nebâtat, Mâdeniyat), Kimya, Kozmoğrafya gibi yeni derslere de yer verilmiştir¹. Nizamnâmede tesbit edilen program yıllara göre şu dersleri ihtivâ etmektedir :

Birinci Sene Dersleri :

İlm-i Sarf (Emsile, Bina, Maksut, Nüzhetü't Tarf Fi İlm-i Sarf), Tâlim-i Müteallim, Ta'lîm-i Kur'an ve Tecvid, Hat, İmlâ, Muhtasar Hesap, Sarf-ı Osmânî, Kavâid-i Fârisî.

İkinci Sene Dersleri :

İlm-i Nahiv (Avâmil ve İzhar Metinleri), Fıkıh'tan Merâğî'l Felah, Ta'lîm-i Kur'an, Kavâidü'l İ'rab, Şüzûrû'z Zeheb, Fârisî'den Gülistan, Hesap, İmlâ, Kavâid-i Osmânî.

Üçüncü Sene Dersleri :

Nahiv (Müğniyü'l Lebib veya Molla Câmî), Şâfiye, Fıkıh'tan Mültekâ, Vaz`, Hesap, Mebâdi-i Hendese, İnşâ.

Dördüncü Sene Dersleri :

Nahvi ikmal, Şâfiye, Mültekâ, Alâka, İsagoci, Muhtasar Coğrafya, Hendese, İnşâ, Cezerî.

Beşinci Sene Dersleri :

Fenâri, Meânî (Muhtasar), İlm-i Aruz ve'l Kavâfi, İlm-i Ferâiz, Coğrafya-i Umûmî, Cebir ve Kitâbet.

Altıncı Sene Dersleri :

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 134-135.

İlm-i Mantık (Şemsiye Mea'l Kutb), Meânî (Muhtasar ve Siyelkutf`nin evvelinden bir miktar), Kasîde-i Bürde, Bânet Suad, Muallakât, İlm-i Kırâe, Hikmet, Cebir, Kitâbet-i Arabiye ve Usûl-i Ter-ceme.

Yedinci Sene Dersleri :

Kutb (ve Isâm`dan bir miktar), Şerh-i Akâid-i Neseff, Usûl-i Fıkıh, Şerh-i Menâr ve Şerhi`l Veciz, Âdâb ve Münâzara, Makâmât-ı Harîrî, Hikmet-i Cedîde, Heyet, Kimya ve Mevâlid.

Sekizinci Sene Dersleri :

Şerh-i Akâid (Neseff Mea Hayâli), Meşârikü`l Envâr, Şerhi`l Menâr, Şerhi`l Veciz, Usûl-i Hadis, Makâmât-ı Harîrî, Usûl-i Sakk, Tarih-i İslâm, Kozmografya (Heyet), Mevâlid.

Dokuzuncu Sene Dersleri :

Hikmet-i Sa`diye, Meşârikü`l Envâr, Tefsîr-i Beyzâvî, Divân-ı Hamâse, Usûl-i Hadis, Siyer, Tarih-i Umûmî, Coğrafya-i Umûmî.

Onuncu Sene Dersleri :

Celâl Mea Gelinbevî, Milel ü Nihâl, Muhtasar Fasl, Tefsîr-i Beyzâvî, Tuhfe-i İsnâ Aşeriye, İzhârü`l Hak, Siyer, Tarih-i Umûmî, Coğrafya-i Umûmî.

Onbirinci ve Onikinci Sene Dersleri :

Hidâye ve Sahih-i Buhârî, veya Sahih-i Müslim ve Tefsîr-i Beyzâvî`nin ikmâli. Onbirinci senede, Mufassal Tarih-i Osmânî, Umûmî ve Mufassal Coğrafya-i Osmânî ve Umûmî.

Hazırlanan bu program yeni bazı dersleri de ihtivâ etmesi itibarı ile ders programları husûsunda atılan önemli bir adım sayılmakla birlikte, daha sonra hazırlanan programlarla karşılaştırıldığında bazı eksiklikleri de taşıdığı görülmektedir. Meselâ,

tesbit edilen derslerin haftada kaç saat okutulacakları belirtilmemektedir. Diğer taraftan bilhassa din bilimlerinde dersler, o alanda otorite olmuş kitapların adları ile anılmaktadır ki bu durum, daha önce de belirttiğimiz gibi önceki dönemlerden kalma bir gelenektir.

Benzer özellikleri, 1911 yılında Priştine`de kurulması düşünülen medrese için hazırlanan örnek programda da görmek mümkündür. Bu programda, bilhassa din bilimleri ile ilgili dersler belirli kitapların adları ile anılmakta ve derslerin sınıflara göre haftalık saatleri belirtilmemektedir¹(Bk. Tablo 6). Bu programda dik-kati çeken diğer bir husus da öğretim süresi yedi yıl olarak belirlenen medresede, son iki sınıfta ihtisas öğretiminin esas alınarak, din bilimleri ile ilgili beş şûbenin tesbit edilmiş olmasıdır. Ne var ki programda, bu şûbelerde okutulacak dersler hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

Medreselerin kuruluş ve idâreleri konularında önemli yeniliklerin gerçekleştirildiği 1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile ders programlarında da önemli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu tarihten, 1917 yılındaki düzenlemelerin yapıldığı tarihe kadarki zaman içerisinde her yıl, edinilen tecrübeler çerçevesinde programların yeniden ele alınarak düzenlendiği görülmektedir. Nitekim bu tarihler arasında hazırlanan dört ayrı programa sahip bulunuyoruz. Biz bu programları medreselerin derecelerine göre ayrı ayrı ele alıp değerlendirmeyi uygun görmekteyiz.

1914 yılında yapılan ıslahat hareketi çerçevesinde ilk program, nizamnâmenin yayınlanmasından hemen sonra hazırlanmıştır².

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No : 292277.

2) Cerîde-i İlmiye, Islâh-ı Medâris Nûsha-i Fevkalâdesi, s. 372.

TABLO 6 :Pristine`de kurulması düşünölen medrese için hazırlanan program.

D E R S L E R		S I N I F L A R					
		1	2	3	4	5	6,7
Ulûm-1 Dîniye	Terâcim-i Ahvâl	x					
	Fıkıh		x	x			
	Usûl-i Fıkıh						
	Tefsir-Hadis				x	x	
Lisân-1 Arabi	Sarf-Nahiv-İnşâ	x					
	Belâgat-Aruz-Kafiye		x				
	Belâgat-İnşâ			x			
Lisân-1 Fârisi	Kavâid	x					
	Müntehâbât-İnşâ		x	x	x	x	
Lisân-1 Türki	İnşâ-Belâgat-Hitâbet	x	x	x			
	Edebiyat-Hitâbet				x	x	
Riyâziye	Hendese-Cebir	x	x				
	Müsellesât			x			
	Kozmoğrafya				x		
Hikmet	Mantık-Münâzara			x			
	İlm-i Rûh-Ahlâk				x	x	
Mâlûmât-1 Medeniye					2	2	
Mâlûmât-1 Kânûniye ve İktisâdiye					2	2	
Tabiiyât	Beden-i İnsânî	x					
	Kimyâ ve Maâdin		x				
	Kimyâ-yı Uzvi			x			
	Hikmet-i Tabiîye				x	x	
Tarih	İslâm-Umûmî-Husûsî	x	x	x	x	x	
	Siyer			x	x	x	
Coğrafya	İslâm-Umûmî-Husûsî	x	x				
	Dînî			x			
Hat		1	1	1	1	1	

Bu sınıflar 5 şübeye ayrılmıştır:
 1-Tefsir 2-Hadis 3-Fıkıh 4-Hikmet ve Kelam 5-Ulûm-1 Dîniye

TABLO 7:D.H.A.Medresesi Tâlî Kısım-ı Evvel ve Sâni(orta öğretim 1. ve 2.kademe)için 1914 yılında hazırlanan ilk program.

D E R S L E R	Tali Kısım-1 Evvel				Tali Kısım-1 Sâni			
	1	2	3	4	5	6	7	8
Kur`ân-ı Kerim	2	2	1					
Hadis			1	1	2	2		
Tefsir							3	2
Fıkıh	Fıkıh	4						
	Akâid ve Fıkıh	4						
	Nikâh ve Talâk			4	4			
	Muâmelât					3	3	3
	Ukûbât							3
	Ferâiz							2
Usûl-i Fıkıh							4	4
Kelam							4	3
Felsefe	Felsefe						1	1
	Mantık				4	4		
	Âdâb					1		
	Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve İctimâiye		1					
Arapça	Sarf ve Lügat	4	4					
	Nahiv			4	4			
	Mükâleme-Tatbikat	1	1	1				
	Mükâleme-Kitâbet				1	1	1	1
	Belâgat					3	3	3
	Vaz`					3		
Türkçe	Tatbikat-Kitâbet			2	2			
	İmlâ-Kıraat	4	3					
	Edebiyat					2	2	
Farsça	Lügat-Kavâid	2						
	Müntehâbât-ı Sâire		2					

Bu programın orta öğretime ait olan kısmında Arapça ve din bilimleri gibi meslek dersleri yanısıra genel kültür dersleri olarak ele alınabilecek Matematik, Sosyal, Türkçe, Farsça ve Fen derslerine de yer verildiği görülmektedir (Bk. Tablo 7). Programda kültür dersleri ile meslek derslerinin haftalık saat olarak ağırlıklarına bakıldığında, orta öğretim birinci basamakta meslek derslerinin % 51, kültür derslerinin ise % 49`luk bir orana sahip oldukları görülmektedir. Ancak bu oran beşinci ve altıncı sınıflarda kültür dersleri lehine olarak % 63`e, son iki sınıfta ise meslek dersleri lehine olarak % 79`a ulaşmaktadır. Bu durumda hazırlanan programdan, talebelere yüksek dereceli medreselerde yapılacak mesleki öğretime geçmeden önceki ön bilgilerin yanısıra, genel kültüre ait bilgilerin verilmesinin de hedeflendiği ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, meslek derslerine verilen ağırlığın son sınıflarda daha da arttığı gözden kaçmamaktadır. Nizamnâmenin hazırlanmasından sonra düzenlenen bu programın daha sonra bazı küçük değişikliklerle yeniden ele alınarak 1914 yılında uygulandığını görmekteyiz¹. İlm-i İctimâ` (Sosyoloji) ve Terbiye derslerinin müstakil dersler olarak tesbit edildiği bu programda, bu düzenlemenin yanısıra ders saatleri konusunda da bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir (Bk. Tablo 8). Ancak bu programda da meslek ve kültür derslerinin haftalık ders saatleri içindeki ağırlıkları konusunda yukarıda belirttiğimiz hususlarda genel olarak önemli bir değişikliğin sözkonusu olmadığını belirtmeliyiz.

Hazırlanan programın 1914 yılında uygulanmasından sonra, edi-

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Aliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 14-15.

TABLO 8:D.H.A.Medresesi Tâli Kısım-1 Evvel ve Sâni(orta öğretim 1. ve 2.kademe) de 1914 yılında uygulanan program.

D E R S L E R	Tâli Kısım-1 Evvel				Tâli Kısım-1 Sâni			
	1	2	3	4	5	6	7	8
Kur`ân-ı Kerim	2	2	1					
Hadis			1	1	2	2		
Tefsir							3	2
Fıkıh	İbadet	4	4					
	Nikâh-Talâk			4				
	Nikâh-Talâk-Ferâiz				4			
	Muâmelât					3	3	3
	Ukûbât							3
	Ferâiz							2
Usûl-i Fıkıh							4	4
Kelam							4	3
Felsefe								2
Mantık						4		
Âdâb						1		
İlm-i İçtimâ`								1
İlm-i Terbiye								1
Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve İçtimâiye		1						
Arapça	Sarf-lügat	4	4					
	Mükâleme-Kitâbet				1	1	1	1
	Mükâleme-Tatbîkat	1	1	1				
	Nahiv			4	4	4		
	Belâgat					3	3	3
	Vaz`					1		
Türkçe	İmlâ-Kıraat-Kavâid	3	3					
	Tatbîkat-Kitâbet			2	2			
	Edebiyat					2	2	
Farsça	2	2						

nilen tecrübeler sonucu birtakım değişikliklerin yapılması ihtiyacı duyularak, 1915 yılında programın yeniden düzenlendiği görülmektedir¹. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi çerçevesinde yapılan bu üçüncü değişiklikte programdan Tefsir, Kelâm, İlm-i İçtimâ`, Terbiye, Mâlûmât-ı Kânûniye, Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve İçtimâiye, U-sûl-i Defterî ve Hitâbet gibi derslerin çıkartılarak Tefsir`in yerine Meâni-i Kur`an, Kelâm`ın yerine de İlm-i Tevhid dersi konulmuştur (Bk. Tablo 9). Ancak bu programın en önemli özelliği, Batı dillerinden (Elsine-i Ecnebiye) İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça`dan birinin seçmeli olarak öğretimine yer verilmiş olmasıdır. Yine bu düzenleme ile Beden Eğitimi (Terbiye-i Bedeniye) dersi de programa alınmıştır. Programın başka bir özelliği de sınıfların haftalık toplam ders saati 24 olarak bırakılırken, derslerin sayı ve çeşitlerinde azaltılmaya gidilmiş olmasıdır. Programa meslek ve kültür derslerine verilen ağırlık açısından bakıldığında, önceki programlara göre genel olarak meslek derslerine daha az yer verildiği görülmektedir. Meselâ 1914 yılında uygulanan programda meslek derslerinin ağırlığı ikinci sınıfta % 58, dördüncü sınıfta % 45, sekizinci sınıfta ise % 79 iken, bu programda aynı sınıflarda sırasıyla % 33, % 38, % 66 olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte sınıflar yükseldikçe meslek derslerinin ağırlığının artması özelliği ise her üç programda da görülmektedir. 1915 yılında programlar konusunda yapılan diğer bir çalışma da taşrada belli yerlerde açılması kararlaştırılan orta dereceli medrese-

1) Bk. Cerîde-i İlmiye, 2. Sene, Aded 14, (Haziran 1915), s. 88; İlmiye Salnâmesi, s. 664-665.

TABLO 9:D.H.A.Medresesi Tâlî Kısım-ı Evvel ve Sâni(orta öğretim 1. ve 2. kademe) için 1915 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	Tâlî Kısım-1 Evvel				Tâlî Kısım-1 Sâni			
	1	2	3	4	5	6	7	8
Tertîl-i Kur'ân-ı Kerim	Sabah, öğle, ikindi namazlarından sonra							
Meânî-i Kur'ân						3	3	4
Hadis							2	2
Fıkıh(Ferâiz)			4	4	3	3	3	3
Usûl-i Fıkıh							2	2
İlm-i Tevhid						2	2	2
Felsefe	Mantık-ı Sûrî					2	2	
	İlm-i Nefs							2
	İlm-i Terbiye							1
Arapça	Sarf-Nahiv - Mükâleme	6	5	5	5	5		
	Belâgat-Vaz						5	3
Türkçe	Sarf-Nahiv-Tatbikâtı	5	4	3				
	İnsâ-Edebiyat				2	2	2	2
Farsça		2	2					
Elsine-i Ecnebiye (İng.Fr.Alm.ve Rusça'dan birisi)		2	2	2	2	2	2	2
Tarih	Umûmî				2	3		
	İslâm	2	1	1	1	2		
	Osmanlı						1	2
Coğrafya	Umûmî	2	2					
	Osmanlı-İslâm			2				
Riyâziye	Hesap	3	4					
	Hendese		2	2				
	Cebir-Müsellesat			2	1			
	Mihanik					1		
	Heyet						2	
Tabiiyât	Hikmet-i Tabiiye			2	2	1		
	Kimya			1	2	1		
	Hayvanat				2	1		
	Nebâtat				1	1		
	Maâdin					2		
	Hıfz-ı Sıhha						2	
Mâlûmât-ı İktisâdiye ve Mâliye							1	1
Hüsn-i Hat	1	1						
Resm-i Hattî	1	1						
Terbiye-i Bedeniye	Her gün münâsip zamanlarda							
Toplam Saat	24	24	25	24	24	24	24	24

ler için yeni programın hazırlanmasıdır¹. Öğretim süreleri beş yıl olarak belirlenen bu medreseler için hazırlanan programda genel olarak, Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi orta kısmında okutulan dersler yer almakla birlikte farklı olarak Farsça, Batı Dilleri ve Beden Eğitimi gibi dersler bulunmamakta, buna karşılık Usûl-i Terbiye ve Ta'lim, İlâhî, El İşleri ve Ziraat gibi derslere yer verilmektedir (Bk. Tablo 10).

1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi çerçevesinde yapılan son program değişikliğinin 1916 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir². Orta dereceli medreseler için hazırlanan önceki programlardan farklı özellikler taşıyan bu programda öncelikle Felsefe, Tefsir veya bunun yerine konulan Meânî-i Kur'an ve Beden Eğitimi gibi derslerin çıkartılmış olması dikkati çekmektedir (Bk. Tablo 11). Diğer taraftan meslek derslerine verilen ağırlığın kültür derslerine oranla daha düşük olduğu ve diğer programların aksine sınıflar yükseldikçe bu oranın daha da düştüğü görülmektedir. Meselâ, orta öğretim birinci kademe meslek derslerinin haftalık toplam ders saati % 52 oranında iken, ikinci kademe % 38'e düşmektedir. Halbuki bu oranın diğer programlarda sınıflar yükseldikçe daha da arttığı görülmekte idi. Bu durumda hazırlanan bu programda, orta dereceli medrese tahsilinin mesleki öğretimden ziyâde genel kültür öğretimine doğru bir gelişme gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan 1916 yılında, orta dereceli medrese öğretiminden önce iki yıl süreli hazırlık sınıflarının kurulması kararlaştırıldı.

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 2. Sene, Aded 17, (Eylül 1915), s. 216-217; İlmiye Salnâmesi, s. 668.

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İhzârî Kısım-ı Evvel, s. 3-4.

TABLO 10 : Taşra medreselerinde uygulanmak üzere 1915 yılında hazırlanan program

D E R S L E R	S I N I F L A R				
	1	2	3	4	5
Kur'ân-ı Kerim	Sabah namazından sonra günde 1 saat				
Terbiye-i Bedeniye	Haftada 3 gün veya hergün yarım saat				
İlâhî					
Ahlâk-ı Kur'âniye	1	1	1	1	
Hadis				2	2
Fıkıh	2	2	3	3	2
Arapça	5	5			
Sarf-Lügat					
Nahiv-Mükâleme			5	4	2
Usûl-i Terbiye ve Talim				2	2
Tarih	1	1	1	1	1
İslâm					
Umûmî-Osmanlı	1	1	2	2	1
Ulûm-ı Tabiiye			3	3	2
Hesap	4	3			
Riyâziye					
Hendese		1	1	1	
Cebir			1		
Heyet					1
Tefsir				2	2
İlm-i Tevhid					2
Türkçe	5	5	4	3	2
Coğrafya	1	1	2		
Resm-i Hattî	1	1			
Mâlûmât-ı Kânûniye-İktisâdiye-Mâliye					3
Hutût	1	1			
Hıfz-ı's Sıhha					2
Ziraat	1	1	1		
El İşleri	1	1			
Toplam Saat	24	24	24	24	24

TABLO 11 : D.H.A. Medresesi Tâlif Kısım-ı Evvel ve Sâni (orta öğretim 1. ve 2. kademe) için 1916 yılında hazırlanan program

D E R S L E R	Tâlif Kısım-ı Evvel			Tâlif Kısım-ı Sâni			
	1	2	3	1	2	3	
	Tertîl-i Kur'ân-ı Kerim	3	3	3			
Arapça	Sarf	3	3				
	Nahiv		3	3			
	Lügat ve İstikak	3					
	Belâgat ve Nahiv				3	3	3
Ulûm-ı Dîniye			3				
Hadis				1	1	1	
Türkçe	İmlâ-Kıraat-Kavâid						
	Kitâbet	4	4	3			
	İnşâ-Edebiyat				2	2	2
Farsça	1	1	1				
Fıkıh				3	3	3	
Tarih	İslâm ve Osmanlı	1	1	2			
	İslâm Osmanlı ve				3	3	3
	Umûmî						
Mantık				1	1	1	
Riyâziye	Hesap-Hendese	2	2	2			
	Hendese-Cebir				3	3	3
	Heyet						
Kelâm				1	1	1	
Tabiiyat	Hikmet-i Tabiiye		1	1			
	Kimya						
	Hikmet-i Tabiiye-Kimya-Tarih-i Tabiiye				2	2	2
Coğrafya	2	1					
Hüsn-i Hat	1	1	1				
Mâlûmât-ı Medeniye-Sihhiye ve Hukûkiye	1	1	2				
Elsine-i Ecnebiye (İng. Fr. Alm. - Rusça'dan birisi)				2	2	2	
Toplam Saat	21	21	21	21	21	21	

larak programları hazırlanmıştır¹. Bu programda belirli meslek ve kültür derslerine yer verilerek talebelerin medrese tahsiline başlamadan önce temel bilgileri almaları hedeflenmiştir (Bk. Tablo 12). Bu sınıfların açılması bize, ilk tahsillerini tamamlayan talebelerin orta dereceli medrese tahsiline devam edebilecek seviyede olmadıklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

1914-1915 yılları arasında orta dereceli medreselerdeki program düzenlemelerinin yanısıra, aynı çalışmaların yüksek dereceli ve ihtisas medreseleri için de sözkonusu olduğu görülmektedir. 1914 yılında Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından hemen sonra medreselerin yüksek kısmı için hazırlanan programda² tesbit edilen derslerin Felsefe, Hukuk ve Kavânin dışında tamamının Arapça ve din bilimlerine ait olduğu dikkat çekmektedir (Bk. Tablo 13). Bu durum bize yüksek dereceli medreselerdeki tahsilde amacın, din bilimleri alanında iyi yetişmiş din görevlilerinin sağlanması olduğunu göstermektedir. Nitekim yüksek dereceli medrese için hazırlanan programlara bakıldığında genel olarak aynı özelliklerin muhafaza edildiği görülmektedir. 1914 yılında medreselerin yüksek kısmında uygulanan programa³, Usûl-i Hadis, ve Tarih-i İlm-i Kelâm gibi yeni meslek dersleri ilâve edilmiştir (Bk. Tablo 14). 1915 yılında aynı medrese için hazırlanan programa⁴ ise Ferâiz, İlm-i Terbiye ve Hikmet-i Teşri gibi derslerin

1) Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İhzârî Kısım-ı Evvel, s. 2

2) Bk. Ceride-i İlmiye, Islâh-ı Medâris Nüsha-i Fevkalâdesi, s. 380-383; İlmiye Salnâmesi, s. 666.

3) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 16.

4) Bk. Ceride-i İlmiye, 2. Sene, Aded 12, (Haziran 1915), s. 90.

TABLO 12 : D.H.A. Medresesi hazırlık sınıfları için 1916 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR	
	1	2
Kur`ân-ı Kerim	6	6
Ulûm-ı Dîniye (Amelî İbâdât)	3	2
Lûgat-ı Arabiye	3	2
Lûgat-ı Fârisiye		2
Türkçe (Kıraat-İmlâ-Kavâid)	5	5
Hesap	2	2
Hüsn-i Hat	2	2
Tarih-i Osmânî	1	1
Coğrafya	1	1
İlm-i Eşya	1	1
Toplam Saat	24	24

ilâve edilerek Usûl-i Hadis, Hilâfiyat ve Tarih-i İlm-i Kelâm gibi dersler çıkartılmıştır (Bk. Tablo 15). Mezunları müderrislik veya din görevliliği alanlarında istihdâm edilecek yüksek dereceli medreselerin programına İlm-i Terbiye dersinin ilâve edilmesi bu görevlerde başarılı olunması açısından kanaatimizce isâbetli olmuştur. Diğer taraftan aynı yıl, Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nde açılması öngörülen ihtisas medresesinin (Medresetü`l Mütahas-sisîn) kuruluşunun gerçekleştirilerek programının da hazırlandığı görülmektedir¹. Din bilimleri alanında mütehassis elemanlar yetiştirmek amacı ile kurulan bu medrese Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm-Tasavvuf-Felsefe şübelerini ihtivâ etmektedir. Her şûbe için ayrı olarak düzenlenen bu medresenin programında dersler, ilgili alanlara göre tesbit edilerek, din bilimleri alanında yüksek tahsil

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 2. Sene, Aded 14, (Haziran 1915), s. 91; İlmiye Salnâmesi, s. 667.

TABLO 13 : D.H.A. Medresesi Âlî (yüksek) kısım için 1914 yılında hazırlanan ilk program.

D E R S L E R	S I N I F L A R			
	1	2	3	4
Tefsir	4	4	4	4
Hadis	3	3	3	3
Fıkıh	3	4	4	4
Usûl-i Fıkıh	4	4	3	3
İlm-i Kelâm	3	3	3	4
Hilâfiyat			2	2
Edebiyât-ı Arabiye	3	3	3	2
Felsefe			2	2
Hukuk ve Kavânin	3	3		
Tarih-i İlm-i Fıkıh	1			
Toplam Saat	24	24	24	24

ile birlikte belirli alınlarda uzmanlaşmaya doğru gidilmesi hedeflenmiştir (Bk. Tablo 16). 1916 yılında tekrar düzenlenen yüksek dereceli medrese ders programında¹ bazı yeniliklerin yapılarak, Batı Dilleri, İlm-i İctimâ`, Mantık ve Edebiyât-ı Türki gibi derslere yer verildiği görülmektedir (Bk. Tablo 17). Esâsen bu durum, daha önce hazırlanan programlarla karşılaştırıldığında önemli bir farklılığı beraberinde getirmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi aynı dönemde orta dereceli medrese programında görülen kültür derslerine verilen ağırlık, yüksek dereceli medrese programında da

1) Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İnzâf Kısım-ı Evvel, s. 5.

TABLO 14 : D.H.A. Medresesi âlî (yüksek) kısım için 1914 yılında uygulanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR			
	1	2	3	4
Tefsir	4	4	4	4
Hadis	2	3	3	3
Usûl-i Hadis	1			
Fıkıh	3	4	4	4
Tarih-i İlm-i Fıkıh	1			
Usûl-i Fıkıh	4	4	3	3
Kelâm	2	2	3	4
Tarih-i İlm-i Kelâm	1	1		
Felsefe	1	2	1	1
Hukuk ve Kavânin	2	3	1	1
Edebiyât-ı Arabî	3	1	3	2
Hilâfiyat			2	2
Toplam Saat	24	24	24	24

görülmektedir. Nitekim daha önceleri hazırlanan yüksek dereceli medrese programlarında kültür derslerigenel program içinde öğretim süresi boyunca haftalık saat olarak 1914 yılında % 13, 1915 yılında % 17'lik bir orana sahip iken 1916 yılında bu oran % 36'ya çıkmaktadır. Bu durumda yüksek dereceli medrese programında kültür derslerine verilen ağırlık ilk bakışta meslek derslerine daha az önem verilmeye başlandığı şeklinde yorumlanabilirse de

TABLO 15 : D.H.A. Medresesi âlf (yüksek) kısım için 1915 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	S İ N İ F L A R			
	1	2	3	4
Tefsir	3	3	3	3
Hadis	3	3	3	3
Usûl-i Hadis	2			
Fıkıh	4	4	4	4
Ferâiz		2		
Usûl-i Fıkıh	4	4	4	4
İlm-i Kelâm	2	2	2	2
Felsefe	2	2	2	2
İlm-i Terbiye	2			
Hikmet-i Teşri`			2	2
Hukuk ve Kavânin		2	2	2
Edebiyât-ı Arabiye	2	2	2	2
Toplam Saat	24	24	24	24

esâsen, mezun olduklarında çoğunlukla din görevlisi olarak istihdâm edilecek talebelerin hem bu görevlerinden beklenen verimin elde edilebilmesi hem de toplumda saygın bir mevkiye sahip olabilmeleri için bu düzenlemenin faydalı, hatta gerekli olduğu kanaatindeyiz.

1917 yılında gerçekleştirilen medrese ıslahat hareketi çerçevesinde de ders programları konusunun ele alındığını görmekteyiz.

TABLO 16 : Medresetü'l Mütihassisin (ihtisas medresesi) için
1915 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R		SINIFLAR	
		1	2
Tefsir-Hadis Şubesi	İlm-i Nâsîh ve Mensuh	1	1
	İlm-i Esbâb-ı Tenzil	1	
	Usûl-i Tefsir	1	1
	Tefsir (Umûmi)	6	6
	Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirin	2	3
	Nakd-i Ricâl	2	2
	Hadis	6	6
	Mevzûât	2	2
Toplam Saat		21	21
Fıkıh Şubesi	Usûl-i Fıkıh	6	6
	Fıkıh-ı Hanefî	4	4
	Fıkıh-ı Mâlikî	2	2
	Fıkıh-ı Şâfiî	2	2
	Fıkıh-ı Hanbelî	2	2
	Hilâf ve Cedel	4	4
	Tarih-i Fıkıh	2	2
	Mukâyese-i Ahkâm	2	2
Toplam Saat		24	24
Kelâm-Tasavvuf-Felsefe Şubesi	İlm-i Kelâm	5	5
	İlm-i Tasavvuf	2	2
	İlm-i Nefs	4	
	Felsefe-i Ülâ		4
	Mantık-ı Cedid	2	2
	Felsefe-i İslâmiye Tarihi	3	3
	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	3	3
	Tarih-i Edyân ve Mezâhib	3	3
	İlm-i İçtimâ'	2	2
Toplam Saat		24	24

TABLO 17 : D.H.A. Medresesi âlî (yüksek) kısım için 1916 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR		
	1	2	3
Tefsir	2	2	2
Hadis	2	2	2
Usûl-i Fıkıh	3	3	3
Kelâm	2	2	2
Belâgat (Edebiyât-ı Arabiye)	2	2	2
Edebiyât-ı Türki	2	2	2
Mantık	2	2	2
Felsefe-i Cedîde	1	1	1
İlm-i İctimâ`	1	1	1
Elsine-i Ecnebiye	2	2	2
Fıkıh	3	3	3
Toplam Saat	22	22	22

Esâsen bu dönemde yapılan program düzenlemelerini, daha önce yapılanların bir devamı olarak değerlendirmek de mümkündür. 1917 yılında yayınlanan medreselerin yeniden düzenlenmeleri ile ilgili kanun ve nizamnâmeden sonra orta dereceli kısımlar için 1918 yılında hazırlanan ders programı¹, 1916 yılında aynı kısımlar için hazırlanan programla karşılaştırıldığında genel olarak benzer özellikler taşıdıkları görülmektedir. Ancak, farklı olarak 1918 yılındaki programa Terbiye-i Bedeniye dersinin alındığı, orta öğretim birinci basamak sınıflarına Batı Dilleri, ikinci basamak sınıflarına ise Kur`ân-ı Kerim derslerinin konulduğu göze çarpmaktadır. Bunların dışındaki derslerin genellikle aynı olduğu, ancak

1) Bk. Cerîde-i İlmîye, 4. Sene, Aded 37, (Ağustos 1918), s. 1120
1121.

TABLO 18 : D.H.A. Medresesi İptidâ-i Hâriç ve Dâhil (orta öğretim 1. ve 2. kademe) için 1918 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R		İptidâ-i Hâriç			İptidâ-i Dâhil		
		1	2	3	1	2	3
Tertîl-i Kur`ân-ı Kerim		3	3	2	1	1	1
Hadis					1	1	1
Fıkıh					3	3	3
Kelâm						1	1
Arapça	Arapça				4	4	4
	Sarf	3	4				
	Nahiv		3	4			
	Lügat ve İştikak	3					
Mantık					1	2	2
Türkçe		4	3	3	2	2	2
Tarih	İslâm	1	1	1	1	2	
	Osmanlı			1	2		
	Umûmî					1	1
Mâlûmât-ı Hukûkiye							1
Riyâziye	Hendese			1	1	2	
	Cebir				2	1	
	Heyet						3
	Hesap	2	2	1			
Tabiiyât	Kimya				2	1	
	Hikmet				2	1	
	Tarih-i Tabii						2
Hıfzı`s Sıhha							1
Elsine-i Ecnebiye		2	2	2	2	2	2
Ulûm-ı Dîniye				4			
Farsça		1	1	1			
Mâlûmât-ı Tabiiye ve Sıhhiye			1	1			
Coğrafya		2	1				
Hüsn-i Hat		1	1	1			
Mâlûmât-ı Medeniye ve Hukûkiye		1	1	1			
Terbiye-i Bedeniye		Ders saatleri dışında					
Toplam Saat		23	23	23	24	24	24

saatlerinde bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir (Bk. Tablo 18). Programdaki meslek dersleri ile kültür derslerinin haftalık toplam ders saatine oranla ağırlıkları karşılaştırıldığında, bütün sınıflarda kültür derslerinin oranının meslek derslerine göre daha fazla olduğu, meslek derslerinin ağırlığının % 53 ü geçmediği hatta % 38'e kadar düştüğü görülmektedir. Bu yüzden de 1918 yılındaki program 1916 yılındaki programla aynı özelliği taşımaktadır. Diğer taraftan 1918 yılında hazırlık sınıfları için de bir program hazırlanmıştır¹. Ders çeşitleri açısından 1916 yılındaki programın aynısı olan bu programda, derslerin saatlerinde bazı değişikliklerin yapıldığı görülmektedir (Bk. Tablo 19).

1917 yılında medreselerin ıslâhı konusunda yapılan çalışmalar çerçevesinde, elimizdeki belgelere göre, yapılan son program düzenlemesi 1922 yılında gerçekleştirilmiştir². Esâsen bu tarih, çalışmamızın sınırlarını aşmakta ise de yapılan bu düzenlemeyi II. Meşrûtiyet dönemindeki medrese ıslahat girişimlerinin devamı olması ve ulaşılan noktayı ortaya koyması açısından taşıdığı önemden dolayı ele almayı uygun gördük. Programın orta dereceli medreseler için hazırlanan kısmı, 1918 yılındaki ile karşılaştırıldığında Tabiiyât, Terbiye-i Bedeniye, Hüsn-i Hat, Coğrafya, Mâlûmât-ı Hukûkiye Medeniye ve Sıhhiye gibi derslerin kaldırılarak Ferâiz, Usûl-i Fıkıh, Siyer, Edebiyât-ı Türki, Âdâb-Münâzara ve İlm-i İçtimâ` derslerinin programa alındıklarını görmekteyiz (Bk. Tablo 20). Diğer taraftan meslek dersleri ile kültür dersle-

1) Bk. Cerfide-i İlmiye, 4. Sene, Aded 37, (Ağustos 1918), s. 1122.

2) Yapılan bu düzenleme için, Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 3-9.

TABLO 19 : D.H.A. Medresesi hazırlık sınıfları için 1918 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR	
	1	2
Kur`ân-ı Kerim	5	5
Ulûm-ı Diniye	3	3
Lügat-i Arabiye	3	4
Lügat-i Fârisî	2	2
Türkçe	4	3
Hesap	2	2
Hüsn-i Hat	2	2
Tarih-i Osmâni	1	1
Coğrafya	1	1
İlm-i Esya	1	1
Toplam Saat	24	24

rinin haftalık toplam saatlerinin ağırlığında da değişiklik yapılarak meslek derslerinin öğretimine, 1916 ve 1918 programlarına göre daha çok ağırlık verildiği dikkati çekmektedir. Mesele orta öğretim birinci basamak ilk sınıfta meslek dersleri, toplam ders saati içinde % 57`lik bir orana sahip iken bu rakam ikinci basamak son sınıfta % 62`ye kadar çıkmaktadır. Medreselerin amacı dikkate alındığında bu durum talebelerin mesleki öğrenimleri açısından müsbet bir gelişme olarak değerlendirmek mümkündür. Yine aynı dönemde hazırlık sınıfları için hazırlanan programda¹ da değişiklik yapılarak Ulûm-ı Dîniye, Farsça, İlm-i Esyâ derslerinin kaldırıldığı ve bunların yerine İlmihal ve Hendese derslerinin konulduğu, ayrıca daha önce iki yıl olan öğretim süresinin uzatılarak üç yıla çıkartıldığı görülmektedir (Bk. Tablo 21).

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi, s. 9.

TABLO 20 : D.H.A. Medresesi İptidâ-i Hâriç ve Dâhil (orta öğretim 1. ve 2. kademe) için 1922 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	İptidâ-i Hâriç			İptidâ-i Dâhil			
	1	2	3	1	2	3	
Kur`ân-ı Kerim	1	1	1				
Akâid						3	
Fıkıh	3	4	4	4	3		
Ferâiz ve İntikal Kanunu						2	
Usûl-i Fıkıh					2	3	
Arapça	Nahiv	2	2	6	6	5	
	Belâgat					2	5
	Vaz` ve Aruz					2	
	Sarf	4	4				
Mantık					2	1	
Türkçe	2	2	2				
Edebiyât-ı Türki				2			
Tarih-i Osmânî	2	1	1				
Siyer-i Nebî				2	1	1	
Âdâb ve Münâzara						1	
Riyâziye	Hendese	1	1	2			
	Hesap	2	2				
	Cebir			1	2		
	Müsellesât					2	
	Heyet						3
Farsça	2	2	2				
İlm-i İçtimâ`				2			
Elsine-i Ecnebiye	2	2	2	2	2	2	
Toplam Saat	21	21	21	20	21	21	

TABLO 21 : D.H.A. Medresesi hazırlık sınıfları için 1922 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR		
	1	2	3
Kur`ân-ı Kerim	4	4	4
İlmihal	3	3	2
Arapça	5	5	5
Türkçe	4	4	4
Hesap	2	2	2
Tarih-i İslâm	2	2	2
Coğrafya	2	2	2
Hendese			1
Hüsn-i Hat	1	1	1
Toplam Saat	23	23	23

1917 yılında yapılan medrese ıslahat hareketi sonrasında yüksek dereceli ve ihtisas medreselerinin ders programları konusunda da çalışmalar yapılmıştır. 1918 yılında yüksek dereceli medreseler için hazırlanan programın¹, ihtivâ ettiği dersler bakımından 1916 yılında hazırlanan programla aynı olduğu, ancak bazı derslerin haftalık ders saatlerinin yeniden ele alınarak düzenlendiği görülmektedir (Bk. Tablo 22). 1922 yılındaki program düzenlemesinde ise yüksek dereceli medrese programında² önceki yıllara göre önemli düzenlemeler yapılmıştır (Bk. Tablo 23). Meselâ, daha önce bu medresenin programında yer almayan Tabiiyât ve Hıfzı's Sıhha derslerine yer verilmiştir. Kanaatimizce bu durum, amacı din bilimleri alanında yüksek öğretim vermek olan yüksek dereceli medrese programına uygun düşmemektedir. Yine aynı dönemde

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 4.Sene, Aded 37, (Ağustos 1918), s. 1119.

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 6.

TABLO 22 : D.H.A. Medresesi âlf (yüksek) kısım için 1918 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR		
	1	2	3
Tefsir	2	2	2
Hadis	2	1	1
Usûl-i Fıkıh	3	3	3
Fıkıh-ı Hanefî	3	3	3
Kelâm	2	2	2
Belâgat ve Edebiyât-ı Arabiye	3	3	3
Edebiyât-ı Türki	2	2	2
Mantık	2	3	2
Felsefe	1	1	1
İlm-i İctimâ`	1	1	1
Mâlûmât-ı Hukûkiye	1	1	1
Elsine-i Ecnebiye	2	2	2
Toplam Saat	24	24	24

Medrese-i Süleymâniye (ihtisas medresesi) de uygulanacak program da yeniden düzenlenmiştir¹. Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh, Hikmet ve Kelâm şübelerine ayrılan bu medresenin programı, daha önce de olduğu gibi her şûbe için ayrı ayrı düzenlenerek dersler ilgili bilim alanlarına göre tesbit edilmiştir (Bk. Tablo 24).

Bütün bu verilen bilgiler ışığında II. Meşrûtiyet döneminde medrese ıslahat çalışmaları çerçevesinde yapılan program düzenlemeleri genel olarak ele alındığında, gerek medreselerin eğitim-öğretim bakımından kalitesinin yükseltilmesi ve gerekse buna bağlı olarak, kendisinden beklenen amaca ulaşabilecek vasıfta elemanların yetiştirilmesi konularında bir gayret ve arayışın olduğu orta-

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 5-6.

TABLO 23 : D.H.A. Medresesi âlî (yüksek) kısım için 1922 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R	SINIFLAR		
	1	2	3
Tefsir	2	2	2
Ehâdisü'l Ahkâm			3
Kelâm	3	3	3
Fıkıh			3
Usûl-i Fıkıh	3	3	
Belâgat-i Arabiye	4	2	6
Edebiyât-ı Arabiye		1	2
Mantık	3	4	
Hıfzı's Sıhha			2
Tabiiyât	Hikmet-i Tabiiye	2	1
	Kimya	1	2
	Mevâlid		2
Hikmet-i Atıka ve Cedide			2
Toplam Saat	18	18	25

ya çıkmaktadır. Bu dönemde orta dereceli medrese programları bütün olarak gözönüne alındığında ilk hazırlanan programla sonuncusu arasında bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Bunlardan ilk dikkati çeken husus, öğretimi esas alınan derslerin çeşitlerinin ilk programlarda oldukça yüksek sayılarda olmasına rağmen, giderek azaltılmış olmasıdır. Meselâ, 1914 yılında hazırlanan programlarda 51 çeşit derse yer verilmişken 1915 yılında bu sayı 36'ya, 1916 yılında 23'e indirilmiş, 1918 yılında tekrar artırılarak 30'a çıkartılmış, ancak 1922 yılındaki programda 23 olarak tesbit edilmiştir. Ancak burada hemen bir noktaya dikkat çekmeliyiz. Azaltılan dersler arasında, programa yeni alınan derslerin ge-

TABLO 24 : Medrese-i Süleymâniye (ihtisas medresesi) için 1922 yılında hazırlanan program.

D E R S L E R		SINIFLAR		
		1	2	3
	Tefsir	4	4	4
	Hadis	4	4	4
	Usûl-i Hadis ve Nakd-i Ricâl	2	2	2
	Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn	2	2	2
	Toplam Saat	12	12	12
	Fıkh-ı Haneffi	5	5	5
	Fıkh-ı Şâfiî	2	2	2
	Fıkh-ı Mâlikî	1	1	1
	Fıkh-ı Hanbelî	1	1	1
	Usûl-i Fıkh	5	5	5
	Hilâfiyât	2	2	2
	Tarih-i Fıkh	2	2	2
	Toplam Saat	18	18	18
	İlm-i Kelâm	4	4	4
	Tasavvuf	2	2	2
	Felsefe-i İslâmiye Tarihi	2	2	2
	Hikmet-i İlâhiye	2	2	2
	Mantık	2	2	2
	İlm-i Nefs ve Ahlâk	2	2	2
	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	2	2	2
	Tarih-i Edyân ve Dîn-i İslâm	2	2	2
	Toplam Saat	18	18	18

nel olarak bulunmadığını görmekteyiz. programdan çıkartılan dersler İktisat ve Mâliye, Usûl-i Defterî, Mâlûmât-ı Kânûniye gibi medrese tahsilinde ikinci derecede önemli dersler olmuş, diğer taraftan meselâ, Tarih, Fen ve Fıkıh gibi derslerin sayıları azaltılmıştır. Yine bu dönemde orta dereceli medrese programlarının amacı dikkate alındığında, kanaatimizce belirlenen ilk hedef din bilimlerinin yanısıra, yeni ve çeşitli bilgilere sahip din görevlileri yetiştirmektir. Nitekim daha önce de temas ettiğimiz gibi bu amaçla programlarda birçok matematik-fen ve sosyal bilimlere yer verilmiştir. Yine daha önce rakamlarla ifade ettiğimiz gibi kültür dersleri olarak adlandırdığımız bu derslerin haftalık toplam ders saatleri içindeki yeri bilhassa ilk sınıflarda meslek derslerinden fazla yer tutmakta, ancak bu oran sınıflar ilerledikçe genel olarak meslek dersleri lehine değişmektedir. Bu durumda medrese programlarının bir amacının daha olduğu kanaatindeyiz. Bu da tamamen din bilimlerinin tedrisinin yapıldığı yüksek dereceli medreselere gidecek talebelere bu alanda ön bilgilerin verilmesidir. Programlar, haftalık ders saatleri açısından ele alındığında, her sınıf için 1916 yılına kadar haftada 24 saatin, bu yıl 21 saatin, 1918 yılında birinci kademe sınıfları için 23, ikinci kademe sınıfları için 24 saatin, 1922 yılında ise ikinci kademe birinci sınıf için 20, diğerleri için ise 21 saatin tesbit edildiği görülmektedir. Buna göre haftalık ders saatlerinin azaltılması ile talebelere serbest çalışabilmeleri için yeterli sürenin bırakıldığı söylenebilir.

II. Meşrûtiyet dönemindeki medrese ıslahat çalışmaları çerçevesinde yüksek dereceli ve ihtisas medreseleri programlarına bakıl-

dığında ise bu medreselerde öncelikle din bilimleri alanında geniş bilgiye sahip din görevlilerinin yetiştirilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu amacın daha iyi gerçekleştirilmesi için açılan ihtisas medresesinde ders çeşitlerinin ilgili bölümlere göre az fakat muhtevâlı oldukları görülmektedir.

Netice olarak II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin çeşitli dereceleri için hazırlanan programların, bu kurumlardan beklenen amacın gerçekleştirilmesi yolunda önemli adımlar olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim programlarda yapılan değişiklikleri ve yeni düzenlemeleri en mükemmelere ulaşabilme çabaları olarak değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan hazırlanan programlar, medrese mensuplarının kendilerinden beklenen görevin, öncelikle ülkede ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirilmesi olduğunu iyi bir şekilde kavradıklarını göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Yapılan bu çalışmalarda, fikirlerinden daha önce bahsettiğimiz Şevketi ve Gürünlü Hilmi gibi kişilerin önemli tesirleri olduğu da bir gerçektir.

2) Öğretim Süresi

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan ıslahat çalışmalarında medreselerde uygulanması öngörülen toplam öğretim süreleri yanısıra yıllık, haftalık ve günlük öğretim süreleri de tesbit edilmiştir.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde toplam medrese tahsil süresi 12 yıl, yıllık öğretim süresi ise dokuz ay olarak belirlenmiştir¹. Ancak aynı nizamnâmede, Recep ayının başından Şevval'in 15'ine, Zilhicce'nin başından 20'sine ve hasat

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 133, (mad. 29).

mevsiminde de bir ay olmak üzere toplam yaklaşık beş aylık tatil süresi tesbit edildiği dikkate alındığında, yıllık öğretim süresinin yedi ay olduğu görülmektedir. Kanaatimizce, nizamnâme ile yıllık öğretim süresinin dokuz ay olması karara bağlanmış olmakla birlikte, şimdilik bu sürenin geleneksel usûl ile yedi ay üzerinden devamı uygun görülmüştür. Nitekim aynı nizamnâmede haftalık ve günlük öğretim süreleri konusunda da geleneksel usûlün devamına karar verilerek, cuma günü dışındaki günlerde üçer saat ders yapılması öngörülmüştür¹.

1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde ise orta ve yüksek derecelerin her bir basamağında toplam öğretim süresinin dörder, ihtisas medresesinde ise iki yıl olması kararlaştırılmıştır². Daha sonra hazırlanan tâlimâtnâmede ise yıllık öğretim süresinin Eylül'ün başından Mayıs'ın sonuna kadar olmak üzere dokuz ay, günlük öğretim süresinin ise dört veya beş saat olması öngörülmektedir. Bir ders süresinin bir saat olarak belirlendiği tâlimâtnâmede Temmuz, Ağustos ve Ramazan ayları da tatil süresi olarak belirlenmektedir³. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından sonra belirli merkezlerde, yeni programlar hazırlanarak taşra merkezlerindeki öğretim süresi ise beş yıl olarak tesbit edilmiştir⁴.

1917 yılında yapılan çalışmalarda ise medreselerin toplam öğ-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 133, (mad. 31).

2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325-1328, (mad. 2, 19).

3) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 31, (mad. 43-44).

4) Bk. Ceride-i İlmiye, 2. Sene, Aded 17, (Eylül 1915), s. 216.

retim süreleri konusunda yeni düzenlemelerin yapılması karara bağlanmıştır. Buna göre Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile öğretim süreleri dörder yıl olarak tesbit edilen orta ve yüksek dereceli medreselerde bu sürenin üçer yıla düşürüldüğü, iki yıl olarak tesbit edilen ihtisas medresesinin öğretim süresinin ise üç yıla çıkartıldığı görülmektedir¹. Esâsen bu yeni düzenlemenin, 1916 yılında hazırlanan programlarda gerçekleştirildiği, ancak uygulamanın hükme bağlanmasının 1917 yılında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır². Diğer taraftan bu dönemde kurulan iki yıl süreli hazırlık sınıflarının 1922 yılında üç yıla çıkartıldığı görülmektedir³.

Şu halde II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medrese ıslahat çalışmaları ile medreselerin öğretim süreleri belirlenerek kayıt altına alınmıştır. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile toplam 12 yıl olarak tesbit edilen medrese öğretim süresi, Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ile ihtisas medresesi de dâhil 14 yıla çıkartılmıştır. 1917 yılındaki çalışmalarla hazırlık sınıflarının da eklenmesine rağmen bu süre muhafaza edilmiş, ancak 1922 yılında hazırlık sınıflarına bir yıl daha ilâve edilerek, medrese öğretimi son defa 15 yıl olarak tesbit edilmiştir. Hazırlık sınıfları ve ihtisas öğretiminin de dâhil olduğu bu süre kanaatimizce, din bilimleri alanında yeterli seviyeye gelebilmek için fazla olmadığı gibi aynı zamanda gerekli bir zaman dilimini kapsamaktadır. Nitekim günümüzde de din bilimleri alanında tedrisat yapan kurumların yaklaşık olarak aynı süreli bir öğretim yaptıkları görülmektedir.

1) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerîde-i İlmiye, s. 878, (mad. 4-7).

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İhzârî Kısım-ı Evvel, s. 2-5.

3) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 9.

3) Öğretim Metodları

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreselerin ıslâhı çalışmaları sırasında, programa alınan derslerin öğretiminde takip edilecek usûl konusuna da kısmen temas edilmiştir. Daha önce de bahsettiğimiz 1915 ve 1916 yıllarında medreselerde çeşitli derslerde okutulacak kitapların belirlendiği iki ayrı kitapçıkta, kitaplar ve derslerin tadrîsi sırasında takip edilecek usûl hakkında da bilgi verilmiş¹, ancak 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde ise bu konuya temas edilmemiştir.

Hazırlanan bu kitapçıklar incelendiğinde, medreselerde öncelikle ezber usûlüne yer verildiği görülmektedir. Nitekim Farsça, Arapça, Batı dillerinin öğretiminde, çok kullanılan kelime ve cümlelerin yanısıra bilhassa Farsça'dan ders kitabı olarak okutulan Gülistan'daki seçme parçalardan bazılarının ezberletilmesi esas alınmıştır. Diğer taraftan Hitâbet dersinde de daha çok Hz. Peygamber ve ileri gelen ashâbın bazı örnek hutbelerinin ezberletilmesi öngörülmektedir. Aynı şekilde Mantık ve Kelâm derslerine ait İşagoci, Akâid-i Neseff ve Menâr Şerhi gibi kısa, fakat özlü metinlerin ezberletildiği de görülmektedir. Yine Kur`ân-ı Kerim derslerinde, tesbit edilen sûre ve duâların ezberletilmesi esas alınmıştır. Kanaatimizce ezber usûlüne dil, Kur`ân-ı Kerim hatta Hitâbet derslerinde yer verilmesi gerekli olan bir husustur ki bugün de bu derslerin öğretiminde aynı usûle yer verilmektedir. Ancak, Mantık ve Kelâm gibi derslerde ise ezberden çok muhakeme

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 17-23; Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 6-47.

ve tartışma usûllerine yer verilmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır.

Medrese öğretimi içerisinde ezberin yanısıra uygulama ve takrir usûllerine de yer verildiği görülmektedir. Nitekim Fıkıh, Hikmet-i Tabiiye (Fizik) ve Kimya derslerinin öğretiminde müderris veya muallimin açıklama ve izâhının ön plana alındığı belirtilmektedir. Belirtilen kitapçıklarda meselâ Tefsir, Hadis ve Kelâm gibi din bilimlerinin yanısıra diğer derslerde de bu usûlün, geleneksel medrese öğretim metodları arasında bulunmasına bakılarak, önemli bir yer tuttuğu kanaatindeyiz. Nitekim bu husûsa çalışmamızın önceki kısımlarında da temas etmiştik. Yini bu dönemde medreselerdeki öğretim sırasında bazı derslerde uygulama usûlüne de yer verildiği görülmektedir. Meselâ, Arapça ve Batı dillerinin öğretiminde kelimelerin ezberletilmesi yanısıra, karşılıklı konuşmaya ve kısa metinlerin yazdırılmasına da yer verilerek talebelerin nazarı olarak öğrendiği bilgilerin pekiştirilmesi amaçlanmaktadır. Yine Ulûm-ı Dîniye dersinde öğretilen abdest ve namazın, Hitâbet dersinde öğretilen teorik bilgilerin, Kur`ân-ı Kerim dersinde öğretilen Tecvid kurallarının uygulamalarla pekiştirilmesi, Türkçe dersinde ise kompozisyonlar yazdırılarak talebelerin değerlendirme ve yazılı ifade kâbiliyetlerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Coğrafya dersinde ise harita çizimlerinin yaptırılması yanısıra, derslerin harita ve resim gibi ders araçları ile tâkibi de öngörülmektedir¹.

1) Bahsettiğimiz kitapçıkta yabancı dil öğretimi konusunda "Berliç" (برليج) usûlünden bahsedilmektedir ki bu konuda açıklayıcı mâhiyette bilgiye rastlamadığımızı belirtelim. Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 13, 43.

Netice olarak, bu dönemde medreselerdeki derslerin öğretiminde, eskiden olduğu gibi genellikle ezber ve takrir usûllerine, bunların yanısıra kısmen uygulamaya da yer verildiği görülmektedir. Ancak, elimizdeki kaynaklarda, programa yeni konulan Fizik (Hikmet-i Tabiiye) ve Kimya gibi derslerin öğretiminde uygulamaya yer verildiğine dâir bilgiye rastlamadık. Esâsen bu derslerin uygulamalarının laboratuvar gibi özel mekânlara ihtiyaç duyduğu ve mevcut medrese binalarında bu mekânların bulunmadığı gibi kurulmasına da müsâit olmadıkları dikkate alındığında, belirttiğimiz derslerin öğretiminin teorik bilgiye dayandığını söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

4) Ders Kitapları

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreselerin ıslâhı çalışmaları içerisinde ders kitapları konusuna da yer verilmiştir. Programlarda yapılan yeniliklere paralel olarak yeni bazı ders kitaplarının da tesbit edilmesi gerekmiştir. Nitekim bu amaçla, yapılan çalışmalarda daha önce medreselerde okutulmayan birçok yeni kitabın ders kitabı olarak okutulmasının kararlaştırıldığı görülmektedir. Diğer taraftan medreselerde tedrisâtı öteden beri yapılagelen din bilimleri ve Arapça öğretiminde tâkip edilen kitaplarda, daha öncekilerle karşılaştırıldığında bazı değişikliklerin olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bu konuya ileride temas edeceğiz.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde ders kitabı olarak okutulması uygun görülen kitapların hangileri olduğunu, programlar veya ayrıca hazırlanan kitapçıklardan öğrenmekteyiz. 1910 yı-

linda hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde verilen programda, daha önce de belirttiğimiz gibi birçok dersin, okutulmasında esas alınan kitapların adları ile belirtilmesi, bize aynı zamanda medreselerde okutulan ders kitapları hakkında da bilgi vermektedir. Ancak, bu programda belirtilen kitapların neredeyse tamamının din bilimlerine ait olduğunu belirtmeliyiz.

1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yayınlanmasının ardından, 1915 ve 1916 yıllarında hazırlanan, daha önce de bahsettiğimiz iki kitapçıktan, medreselerde okutulması kararlaştırılan hem din ve hem de matematik, sosyal, fen bilimlerine ait kitapların isimlerini öğrenmekteyiz¹. Bu kitapçıklarda ders kitapları, ilgili alanlarına ve medreselerin derecelerine göre tesbit edilmişlerdir. 1917 yılında yapılan medreselerin islâhı çalışmaları sırasında ve daha sonraki dönemlerde ise ders kitapları konusunda yapılan herhangi bir düzenlemeye rastlamadık. Biz çalışmamızın bu bölümünde öncelikle 1910 yılındaki programda, daha sonra da 1915 ve 1916 yıllarında hazırlanan kitapçıklarda belirtilen ders kitaplarını, bilim dallarına göre ele alarak kısa bilgi vermeyi, ardından da konuyu genel olarak değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

1910 yılında hazırlanan programda belirtilen ders kitapları, ilgili alanlarına göre şunlardır :

Arapça : Emsile, Binâ, Maksut, Avâmil, İzhâr, Câmî² ,

-
- 1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 17-23; Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 6-47.
 - 2) İbn-i Hâcib'in (v. 1248) El-Kâfiye Fi'n Nahv adlı eserine Abdurrahman b. Ahmet'in (1414-1492) yaptığı El-Fevâidü'z Ziyâiye adlı şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1372.

Muğniyü'l Lebîb¹, Siyelkûti², Kasîde-i Bürde³, Bânet Suâd⁴, Mual-lakât⁵, Şüzûrû'z Zehab⁶, Kavâidü'l İ'râb⁷, Eş-Şâfiye⁸, Nüzhetü't Tarf Fî İlm-i Sarf⁹, İlm-i Arûz ve'l Kavâfi¹⁰, Divân-ı Hamâse¹¹, Makâmât-ı Harîri¹².

- 1) Tam adı Muğniyü'l Lebîb An Kütübi'l Eârîb olan bu eser, İbn-i Hâcib'e (v. 1360) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1751.
- 2) Abdurrahman b. Ahmet'in (1414-1492) El-Fevâidü'z Ziyâiye adlı eserine, Şemseddin Muhammed Siyelkûti'nin (v. 1656) yaptığı şerhtir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, Hediye-tü'l Ârifin I, s. 504.
- 3) Tam adı Kasîdetü'l Bürde El-Mesûmetü Bi'l Kevâkibi'd Diriyye Fî Medhi Hayri'l Beriyye olan bu eser, El-Busûrfi'ye (v. 1294) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1331.
- 4) Ashab'tan İbn-i Zuhayr'ın Hz. Peygamberi övmek için yazdığı şiirdir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1329.
- 5) Câhiliye dönemi Arap şâirlerinin şiirlerinden en meşhur yedisine verilen addır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1740.
- 6) Ebu'l Hasan Ali b. Musa El-Endülüsî'nin (v. 1597) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1029.
- 7) Tam adı El-İ'râb An Kavâidi'l İ'râb olan bu eser, İbn-i Hişâm'a aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn I, s. 124.
- 8) İbn-i Hâcib'in (v. 1248) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1020.
- 9) Ebu'l Fâzıl Ahmet b. Muhammed El-Meydâni'nin (v. 1124) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1943.
- 10) Ahmet b. Abbâd b. Şuayb'ın (v. 1454) eseridir. Bk. Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu'l Mekkûn II, s. 259.
- 11) Ebû Temmâm'a (788-845) aittir. Bk. Müncid, A'lâm, s. 14.
- 12) Ebû Muhammed Kasım b. Ali Harîri'nin (v. 1122) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1787.

Fıkıh : Merâgi`l Felâh¹, Mültekâ, Menâr Şerhi², Şerh-i Vecf³, Hidâye⁴.

Tefsir : Kadı Beyzâvi⁵.

Kelâm : Şerh-i Akâid-i Nesefiye.

Hadis : Meşâriku`l Envâr⁶.

Farsça : Gülistan⁷.

Mantık : İsağoci, Şemsiyye⁸, Celâl Mea Gelenbevi⁹, Fenâri.

-
- 1) Merâgi`l Felâh, Sürûnbülâlf`nin (1586-1658) Nûru`l İzâh adlı eserinin şerhidir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1582.
 - 2) Ebu`l Berekât Neseff`nin (v.1310) Menârü`l Envâr adlı eserine İbn-i Melek (v. 1394) tarafından yapılan şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1823-1825.
 - 3) Gazâlf`nin (v. 1111) El-Vecfz adlı eserine birçok şerh yapılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 2002. Ancak programda, bu şerhlerden hangisinin okutulduğu hakkında bilgi verilmemektedir.
 - 4) Tam adı El-Hidâye Fi Şerh-i Bidâyeti`l Mübtedi olan bu eser, Merginânf`nin (v. 1197) Bidâyetü`l Mübtedi adlı eserine kendisinin yazdığı şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 227.
 - 5) Nâsırüddin Ebî Said Abdullah b. Ömer El-Beyzâvi`ye (v. 1293), aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 186.
 - 6) Sâgânf`nin eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1688.
 - 7) Sâdf`nin (v. 1292) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1504.
 - 8) Kazvinf`nin (v. 1276) eseridir. Bk. Kâitp Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1063.
 - 9) Gelenbevi İsmail Efendi`nin (1730-1791) Mevâkıf adlı esere Devvânf`nin (v.1501) yazdığı şerhe yaptığı haşiyedir. Bk. Bingöl, Gelenbevi, s. 34.

1915 ve 1916 yıllarında hazırlanan kitapçıklarda belirtilen ders kitapları ise ilgili alanlarına ve medreselerin derecelerine göre şunlardır :

Hazırlık Sınıflarında :

Arapça : Ta`lîm-i Lügati`l Arabiye.

Türkçe : Vasfi Efendi`nin Sarf, Fâik Reşad`ın Müntehab Kıraat, Hüseyin Kâzım`ın Kıraat-ı İslâmiye adlı kitapları.

Tarih : Ahmet Reşit Bey`in Haritalı ve Resimli Ayineli Tarih-i Osmânî adlı kitabı.

Tâlif Kısımlarda :

Hadis : Ehâdis-i Erbaın¹, Usûl-i Hadis², Şemâil-i Şerif³, Meşârik.

Fıkıh : Sirâciye⁴, Vikâye Şerhi⁵, Menâr Şerhi , El-Âsâr⁶, Nû-

-
- 1) Muhyiddin b. Şeref En-Nevevf`nin (v. 1277) kırk hadisi derlediği eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 59.
 - 2) Birgivî`nin (1520-1573) bu eseri hakkında geniş bilgi için, Bk. Cihan, Muhammed b. Pir Ali, s. 55-76.
 - 3) Tam adı Eş-Şemâilü`n Nebeviye Ve`l Hasâinü`l Mustafaviye olan bu eser meşhur hadis âlimi Tirmizî`ye (1421-1487) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1059.
 - 4) Sirâceddin Muhammed b. Mahmud b. Abdürreşid Secâvendî`ye aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1247.
 - 5) Ubeydullah El-Mahbûdî El-Hanefî`nin (v.1274) Vikâye adlı eserine birçok şerh yapılmıştır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 2020. Ancak programda bu şerhlerden hangisinin okutulacağı belirtilmemiştir.
 - 6) Tam adı Kitâbü`l Âsâr olan bu eser, ünlü Hanefî Fıkıh âlimi İmam Muhammed`e (v. 804) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1384.

rü'l İzâh ve Merâgi'l Felâh, Şerh-i Vikâyeti'r Rivâye¹, Mültekâ'l Ebhûr.

Kelâm : Emâli², El-Müsâyere³, Kaside-i Nûniye Şerhi⁴, Akâid-i Nesefiye.

Sarf : Nüzhetü't Tarf Fî İlm-i Sarf⁵, Emsile, Binâ, Maksut, İzzî, Kâfiye.

Nahiv : Avâmil, İzhâr, Câmî, Evzahu'l Mesâlik⁶, Katru'n Nedâ⁷, Lübbü'l Kur'ân, Ecrûmiye⁸, Muğniyü'l Lebib.

-
- 1) Mahmut b. Sadrüşşeriatü'l Evvel'in, Vikâyetü'r Rivâye Fî Mesâili'l Hidâye adlı eserine, Ubeydullah b. Mesut El-Mehbûdî Sadrüşşeriatü'l Sâni'nin (v. 1344) yazdığı şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 2020-2021.
 - 2) Asıl adı Kaside-i Yegûlü'l Abd olan bu eser, Sirâcüddin Ali b. Osman El-Evşî'ye (v. 1179) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1350.
 - 3) Tam adı El-Müsâyere Fî Akâidi'l Münkiye Fî'l Ahire olan bu eser, İbn-i Hümâm'a (v. 1456) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1666.
 - 4) Hızır Bey'in (v. 1459) Kaside-i Nûniye adlı eserine, Ahmet b. Musa El-Hayâli'nin (v. 1456) yazdığı şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1348.
 - 5) Ahmet b. Muhammed El-Meydânî'nin (v. 1124) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s. 1943.
 - 6) İbn-i Mâlik Muhammed b. Abdullah'ın (v. 1273) Elfiye adlı eserine Cemâleddin Abdullah b. Yusuf (v. 1361) tarafından yazılan şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn I, s. 151.
 - 7) Tam adı Katru'n Nedâ ve Belli's Sadâ olan bu eser, Cemâleddin b. Hişâm El-Ensârî (v. 1359)'ye aittir.
 - 8) Lübbü'l Kur'ân ve Ecrûmiye adlı eserler hakkında bilgi bulunamamıştır.

Belâgat : Telhîs¹, El-Kâfi Fî İlm-i Arûz ve'l Kavâfi, Ede-
bü'd Dünya ve'd Din², Ali Kuşçu'nun Vaz'ı³, Siyelkûtf.

Tefsir : Tefsir-i Celâleyn⁴.

Tecvid : Cezerî⁵ ve Karabaş Tecvidi⁶.

Ulûm-ı Dîniye : Nîmetü'l İslâm⁷.

Türkçe ve Edebiyat : Recâi-zâde Ekrem'in Ta'lim-i Edebiyat⁸,
Atıf ve Mesut Efendilerin Mükemmel Kavâid-i Osmâniye, Menemenli-

-
- 1) Tam adı Telhîsü'l Miftah Fî Meânî ve'l Beyân olan bu eser, Ce-
lâleddin Muhammed b. Abdurrahman'a (v. 1338) aittir. Bk. Kâtip
Çelebi, Keşfü'z Zünûn I, s. 473.
 - 2) Ali b. Muhammed El-Mâveridî'nin (v. 1058) eseridir. Bk. Kâtip
Çelebi, Keşfü'z Zünûn I, s. 45.
 - 3) Tam adı Risâle Fî Vaz'il Müfredât olan bu eser Ali Kuşçu'ya
aittir. Bk. Aydın, Ali Kuşçu, T. D. V. İslâm Ans. II, s. 409.
 - 4) Celâleddin b. Ahmet (1338-1442) ve Celâleddin Abdurrahman b.
Ebî Bekir'in (1445-1505) eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z
Zünûn I, s. 445.
 - 5) Müellifinin adı ile meşhur olan bu eser, Muhammed b. Muhammed
El-Cezerî'ye aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü'z Zünûn II, s.
1793.
 - 6) Ali Alaaddin El-Etvâl Karabaş Velf'nin (v. 1498) eseridir. Bk.
Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri I, s. 148-149.
 - 7) Mehmet Zihni Efendi'nin (v. 1911) eseridir. Bk. Mehmet Tâhir,
Osmanlı Müellifleri I, s. 312.
 - 8) Recâi-zâde Ekrem'in (1847-1912) eseridir. Bk. Tanpınar, XIX.
Asır, s. 496-497.

zâde Tâhir Bey`in Edebiyât adlı eserleri.

Farsça: Muallim Feyzi Efendi`nin Mufasssal Zebân-ı Fârisî adlı eseri ve Gülîstan.

Umûmî Tarih : Ahmet Refik`in Tarih-i Umûmî ve Târih-i Medeniyet¹ adlı eserleri.

Osmanlı Tarihi : Abdurrahman Şeref Efendi`nin Zübde-i Tarih-i Osmânî ve Ahmet Refik`in Osmanlı Tarihi adlı eserleri.

İslâm Tarihi ve Siyer : Kısâs-ı Enbiyâ², Efdalüddin Bey`in Muhtasar Tarih-i İslâm, İsmail Hakkı Bey`in Mukaddemât-ı Siyer-i Celîle-i Nebeviye ve İbn-i Hişâm`ın Siyeri, Buhârî`nin Kitâbü`l Meğâzî kısmı.

Coğrafya : İsmail Münir Bey`in Coğrafya-i Umûmî, Memduh Süleyman, Saffet, Faik Sabri ve İbn-i Nusret Cevad Beylerin Coğrafya kitapları.

Mantık : Gelenbevf`nin Âdâb-ı Gelenbevf ve Bürhân³, İsağoci, Muğniyü` t Tullâb, Şemsiyye adlı eserler.

Cebir : Ziya ve İzzet Beylerin İlm-i Cebir, İsmail Hakkı Bey`in Müsellesât-ı Müsteviye, Salih Zeki`nin Mücmel Cebir adlı eserleri.

Heyet : Ziya Bey`in Muhtasar İlm-i Heyet, Ahmet Ziya Bey`in

-
- 1) Ahmet Refik (Altınay)`ın (1880-1937) bu eserlerinden Tarih-i Umûmî, altı cilttir. Tarih-i Medeniyet ise Charles Seignobos`tan tercüme ve üç cilttir. Her ikisi de 1910 yılında İstanbul`da basılmıştır. Bk. Altınay, Âlimler ve Sanatkârlar, s. XVIII.
 - 2) Tam adı Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ olan bu eser, Ahmet Cevdet Paşa`ya (1822-1895) aittir. Bk. Ölmezoğlu, Cevdet Paşa, İslâm Ans. s. 121.
 - 3) Gelenbevf`nin (1730-1791) eserleridir. Bk. Bingöl, Gelenbevf, s. 35, 43.

Heyet adlı eserleri.

Hendese : Salih Murat`ın Tecrübî ve Amelî Hendese, Râsîh Bey`in Usûl-i Hendese, Salih Zeki`nin Amelî ve Nazarî Hendese, Ahmet Zeki`nin Münhiyât-ı Müsta`mele adlı eserleri.

Müsellesât : İsmail Hakkı Bey`in Müsellesât adlı eseri.

Ulûm-ı Tabiiye : Dr. Şevki Bey`in Yeni Hikmet-i Tabiiye, Halil Bey`in Kimyâ, Osman Nuri`nin Kimyâ-i Uzvî, Salih Zeki`nin Yeni Hikmet-i Tabiiye, Binbaşı kâmil Bey`in Mihanik adlı eserleri.

Tarih-i Tabiiye : Remzi Bey`in Yeni İlm-i Hayvanat, Yeni İlm-i Nebâtat, Yeni İlm-i Arz adlı eserleri.

Mâlûmât-ı Fenniye : Satı ve Ebu`l Hasan Kemal Beylerin İlm-i Eşyâ adlı eserleri.

Mevâlid-i Selâse : Satı Bey`in İlm-i Hayvanat¹, Harun reşid`in Nebâtat ve Said Bey`in İlm-i Arz adlı eserleri.

Mâlûmât-ı Zirâiye : Fâik Bey`in Ziraat adlı eseri.

Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve İçtimâiye : Hakkı Bey`in Mâlûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye adlı eseri.

Mâlûmât-ı Sıhhiye : Dr. Rıza Rüstem`in Hıfz-ı`s Sıhha adlı eseri.

Mâlûmât-ı Medeniye ve Kânûniye : Emin Bey`in Mâlûmât-ı Medeniye ve Kânûniye adlı eseri.

Usûl-i Defterî : Hamit Bey`in Usûl-i Defterî adlı eseri.

İlm-i Terbiye : Satı Bey`in Fenn-i Terbiye adlı eseri².

1) Satı Bey`e (1880-1968) ait olan bu eser, İstanbul`da ikinci kez 1911 yılında basılmıştır.

2) Tam adı Fenn-i Terbiye Nazariyat-Tatbikat olan bu eser Satı Bey`e aittir. Üç cilt olarak hazırlanan eserin ilk iki cildi basılmıştır. Bk. Kardeş, Satı Bey, Türk Ans. s. 173.

İlm-i İktisat ve Mâliye : Câvid Bey`in Mâlûmât-ı İktisâdiye adlı eseri.

İngilizce : İsmail Hakkı Bey`in İngilizce Usûl-i Tedris adlı eseri.

Fransızca : Fresko`nun Fransızca Elifbâ adlı eseri.

Rusça : Rusça Elifbâ, Ruskayareç ve Rusça Muhtasar Gramer adlı eserler.

Almanca : Mehmet Ali Bey`in Musavver Almanca Elifbâ, Tahsil-i Lisân-ı Alman adlı eserlerle, Veli Bülend Bey`in Ottusni(اوتوسنو) adlı kitabı.

Âlî Kısımında :

Tefsir : Kadı Beyzâvî.

Hadis : Meşâriku`l Envâr, Kütüb-i Sitte¹.

Usûl-i Hadis : Takrîb².

Kelâm Tarihi : El-Milel Ve`n Nihâl³.

Kelâm : Tehzîbü`l Kelâm⁴, Şerh-i Akâid, Şerh-i Mekâsıt, Celâl.

-
- 1) Hadis kitapları arasında en güvenilir olanları kabul edilen Buhârî ve Müslim`in Câmiü`s Sahihleri, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn-i Mâce`nin Sünenleri bu isimle şöhret kazanmışlardır. Bk. Koçyiğit, Hadis İstılahları, s. 202.
 - 2) Tam adı Et-Takrîb ve`l Teysîr Li Ma`rifeti Süneni`l Beşîr ve`n Nezîr olan bu eser, Nevevî`ye (v. 1277) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 465.
 - 3) Bu adla yazılmış birçok eser bulunmakla birlikte, bunlardan en meşhuru Şehristânî`ye (v. 1153) ait olanıdır. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1820-1821.
 - 4) Tam adı Tehzîbü`l Mantık ve`l Kelâm olan bu eser, Sâdeddin Taftezânî`ye (v. 1389) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 515.

Fıkıh : Mültekâ, Hidâye, Sirâciye, Şerh-i Meânii`l Âsâr¹.

Usûl-i Fıkıh : Menâr ve şerhlerinden gereği kadarı, Tavzih, Kitâb-ı Tahrîrî² ve Kadı Adûd`un Muhtasar Müntehâ Şerhi³.

Arapça : Muallakât-ı Seb`a, Makâmât-ı Harîrî, Divân-ı Hamâse, Ezvâu`z Zeheb.

Felsefe : İsmail Hakkı Bey`in Menâhic ve Muhtasar Felsefe-i Ulâ adlı eseri ile Mantık`tan Gelenbevf`nin Bürhan`ı.

Hilâfiyât : Bidâyetü`l Müctehid⁴.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde okutulması kararlaştırılan bu kitaplardan din bilimleri dışındaki derslerle ilgili olanlarından bir kısmının, programa alınan yeni derslere paralel olarak medreselerde ilk defa okutuldukları, ancak diğer bir kısmının ise eskiden beri okutulagelen kitaplar oldukları görülmektedir. Meselâ, Mantık`tan İsağoci ve Şemsiyye gibi kitapların Osmanlı medreselerinde okutuldukları bilinmektedir⁵. Diğer taraftan

-
- 1) Tam adı Meânii`l Ahyâr Fî Ricâl-i Meânii`l Âsâr olan bu eser, Tahtâvf`nin (842-933) Meânii`l Âsâr adlı eserine yazdığı şerhtir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1728.
 - 2) Asıl adı Et-Tahrîr Fî Usûl-i Fıkıh olan bu eser, İbn-i Hümâm`a (v. 1456) aittir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn I, s. 358.
 - 3) Tam adı Müntehâ`s Suâl ve`l Emel Fî İlm-i Usûl ve`l Cedel olan bu eser, İbn-i Hâcib`e (v. 1248) aittir. Eser müellifi tarakısaltılmış, daha sonra da Kadı Adûd tarafından şerhedilmiştir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünun II, s. 1853.
 - 4) Muhammed b. Rüşd`e (1126-1198) ait olan bu eserin tam adı Bidâyetü`l Müctehid Fî`l Fıkıh`tır. Bk. Kehhâle, Mu`cemü`l Müellifn VIII, s. 313.
 - 5) Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 21.

bilhassa Hesap, Heyet, Hendese gibi derslerde okutulan kitapların terkedilerek, son zamanlarda bu konularda yazılan kitapların okutulmasının kararlaştırılmış olması da dikkati çekmektedir. Esâsen bu uygulama, belirtilen bilimlerdeki yeni gelişmelerin tâkip edilebilmesi açısından kanaatimizce isâbetli olmuştur. Zîrâ, bu bilimlerde yazılan eserlerin, yeni gelişmeler ve yeni bilgiler karşısında eskidikleri bir gerçektir¹.

Din bilimlerinin tedrisâtında tâkip edilen kitaplara bakıldığında, bunlardan bir kısmının medreselerde eskiden beri okutulan kitaplar oldukları görülmektedir. Meselâ, daha önceleri medreselerde okutulan Arapça'dan Emsile, Binâ, Maksut, Avâmil, İzhar, Câmi, Katru'n Nedâ, Muğniyü'l Lebib, Telhis, Şüzûrû'z Zeheb ve Mutavvel, Mantık'tan İsağoci ve Şemsiyye, Fıkıh'tan Mültekâ, Hidâye, Şerh-i Adûd, Vikâye, Menâr, Sirâciye, Kelâm'dan Akâid-i Neseffî ve Mekâsıt Şerhi, Hadis'ten Meşâriku'l Envâr ve Kütüb-i Sitte, Tefsir'den Kadı Beyzâvî gibi eserlerin bu dönemde de okutulmalarına devam edildiği görülmektedir². Ancak, yine bu dönemde daha önce Osmanlı medreselerinde okutulduğuna dâir bilgiye rastlamadığımız Hadis'ten Şemâil-i Şerif ve Ehâdis-i Erbaın, Usûl-i Hadis'ten Takrib, Fıkıh'tan Kitâbü'l Âsâr, Usûl-i Fıkıh'tan Kitâb-ı Tahrirî, Arapça'dan Nüzhetü't Tarf Fî İlm-i Sarf, Lübbü'l Kur'ân, Evzahu'l Mesâlik, Edebü'd Dünya ve'd Din, El-Kâffî Fî İlm-i Arûz ve'l Kavâffî, Ali Kuşçu'nun Vaz'ı, Siyelkûtfî, Kasfde-i Bürde, Bânet Suâd, Muallakât-ı Seb'a, Makâmât-ı Harîrî, Divân-ı Hamâse ve Ezvâu'z Zeheb, Kelâm ve Kelâm Tarihi'nden Tehzîbü'l Kelâm ve El-Milel ve'n

1) Bk. Adıvar, Osmanlı Türklerinde, s. 180.

2) Krş. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 20-43; Bilge, İlk Osmanlı, s. 42-63; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 37-43.

Nihâl, Tecvid`den Karabaş Tecvidi ve Cezerî gibi kitaplara da yer verilmiştir. Birçoğu kendi alanlarında asıl kaynaklar olan bu eserlerin tâkibinin, hem talebenin zihninin dağılmaması ve yorulmaması hem de özlü bilgilerin verilebilmesi açısından isâbetli olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte, tâkibi uygun görülen bu kitaplardan bir kısmının yeterince baskısı bulunmadığı, bu nedenle de şimdilik mevcut olan kitaplarla yetinilmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir. Meselâ, baskıları mevcut olmadığından dolayı U-sûl-i Fıkıh`tan Kitâb-ı Tahrîrî yerine Tavzîh`in, Kelâm`dan Emâli ve Müsâyere yerine Kasîde-i Nûniye`nin, Fıkıh`tan El-Âsâr yerine Mültekâ`nın okutulması uygun görülmüştür¹. Diğer taraftan yine bu dönemde, bazı bilimlerde mevcut eserler yanısıra yeni kitapların hazırlanması da gündeme gelmiştir. Nitekim, Kelâm ve Kelâm Tarihi, Arapça, Hadis dersleri için yeni kitapların hazırlanması, Hadis dersleri için hazırlanacak kitapta, ahlâki ve sosyal konulara dâir hadislerle özellikle ağırlık verilmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir². Kanaatimizce böyle bir girişimdeki amaç, bilhassa Kelâm gibi İslâm inancının yanlış fikir akımlarına karşı savunulması konularına ağırlık verilen bir bilim dalında, o günün mevcut fikir akımlarının da dikkate alındığı ve yeni meselelere yer verilen yeni eserleri meydana getirmek ve ileride din görevlisi olacak talebeleri bu konuda aydınlatmaktır. Esâsen bu hususta duyulan eksikliğe daha önce de dikkat çekilmiştir. Nitekim Musa Kâzım 1909 yılında yayınlanan bir makalesinde medreselerde, asırlar öncesi-

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 20-23.

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 17, 23.

nin inançla ilgili problemlerinin tartışıldığı Kelâm kitaplarının okutulduğunu, halbuki devrin aynı husustaki problemlerinin değiştiğini, dolayısıyla mevcut durumun dikkate alınarak bu konuda yeni kitapların hazırlanarak okutulması gereğine işaret etmiştir¹.

Şu husûsu da belirtmeliyiz ki, bu döneme kadar olduğu gibi II. Meşrûtiyet döneminde de medreselerde bilhassa din bilimlerinde ders kitabı olarak okutulan eserlerin birçoğu esâsen sâdece bu amaçla yazılmış değildir. Ancak şurası da bir gerçektir ki bu eserler, asırlar boyunca medreselerde ders kitapları olarak okutulmuşlardır. Hatta daha önce de temas ettiğimiz gibi bu durum, talebelere anlama ve kavramada kolaylık sağlaması amacı ile bu eserler hakkında birçok şerh ve hâşiye yazılmasına da sebep olmuştur.

Netice olarak II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreselerin islâhı çalışmalarında, okutulacak ders kitapları konusunda bazı düzenlemeler yapılarak, programa yeni alınan derslerin hangi kitaplardan tâkip edilecekleri belirlenmiştir. Din bilimleri öğretiminde ise daha çok asıl kaynaklara yer verilmeye çalışılmış, bunun yanısıra geleneksel olarak medreselerde okutulagelen kitap ve şerhlere de önemli ölçüde yer verilmiştir. Bu dönemde kitaplar konusunda gerçekleştirilen en önemli yenilik, günün şartları ve ihtiyaçlarına göre kitapların yeniden hazırlanması husûsunda yapılan girişimdir. Kanaatimizce bu girişim, ülkede ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirileceği medreselerden beklenen verimin elde edilmesi konusunda atılmış isâbetli ve yerinde bir adımdır.

1) Musa Kâzım, Kütüb-i Kelâmiye'nin, (Sırât-ı Müstakim), s. 22-23.

Çünkü, din görevlilerinin halka faydalı olabilmeleri açısından geçmiş dönemlerin ihtiyaçlarına göre hazırlanmış eserler yetersiz kalmakta, dolayısıyla bu hususta yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

5) Öğretimde İhtisaslaşma

II. Meşrûtiyet döneminde, medrese eğitim ve öğretiminde ihtisaslaşmaya gidilmesi husûsu üzerinde özellikle durulduğu ve birtakım çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Her ne kadar 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi`nde ihtisaslaşma konusunda herhangi bir kayıt bulunmamakta ise de sonraki yıllarda bu yönde bazı girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Nitekim bu nizamnamenin yayınlanmasından bir yıl sonra Priştine`de kurulması düşünülen medrese için hazırlanan programda son iki sınıfın Tefsir, Hadis, Fıkıh, Hikmet-Kelâm ve Ulûm-ı Diniye şûbelerine ayrıldığı ve bu sınıflarda ihtisaslaşmaya gidilmesinin planlandığı görülmektedir¹. Daha sonra 1914 nizamnamesinin yayınlanmasından kısa bir süre önce benzer fakat daha geniş çaplı bir girişimin düşünülerek müstakil olarak bir ihtisas medresesinin kurulması planlanmış, hatta nizamnamesi dahi yayınlanmıştır². Tahsil süresi dört yıl olan ve Sarf-Lûgat, Mantık-Meânî, Fıkıh-Usûl-i Fıkıh, Kelâm-Hikmet ve Tefsir-Hadis olmak üzere beş şûbeye ayrılması düşünülen bu medresenin kuruluşu her ne kadar belirlenen şekli ile o dönemde gerçekleştirilememiş ise de 1914 Islâh-ı Medâris Nizamnamesi`nin yayınlanmasından bir yıl sonra Medresetü`l Mütihassisîn adı ile

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 292277.

2) Ders Vekâlet-i Celilesi`nin Faâliyeti, (Sebilürreşad), s. 11-12.

öğretime başlamıştır¹.

Yüksek dereceli medresenin üzerinde ihtisas öğretiminin yapıldığı bu medreseyi, bugünkü anlamda lisans üstü seviyede öğretim yapan bir kurum olarak değerlendirmek mümkündür. Açılması 1914 nizamnâmesi ile kararlaştırılan ve öğretim süresi iki yıl olarak belirlenen bu medresenin hangi şûbelerden oluşacağı meselesinin daha sonra tesbitinin karara bağlandığı² ve açıldığı 1915 yılında hazırlanan programda Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm-Tasavvuf-Felsefe şûbelerine ayrıldığı görülmektedir³. Her bir şûbede sadece belirtilen alanlarla ilgili bilimlerin okutulduğu bu medresenin kuruluşundaki amaç " Ulûm ve fûnûnda mütehassıs yetiştirmek " olarak ifade edilmektedir⁴. 1917 yılında ise hazırlanan kânun ve nizamnâmede, bu medrese ile ilgili bazı yeniliklerin yapıldığı görülmektedir. Öncelikle medresenin adı " Medrese-i Süleymâniye " olarak değiştirilerek, öğretim süresi üç yıla çıkartılmıştır. Diğer taraftan şûbe sayısı da dörde çıkartılarak Tefsir-Hadis, Fıkıh, Kelâm-Hikmet ve Edebiyat şûbeleri olarak yeniden düzenlenmiştir⁵. Aynı şekilde her şûbe için kürsü⁶ sayıları da tesbit edilmiştir.

1) Bk. Cerfide-i İlmiye, 2. Sene, Aded 17, (Eylül 1915), s. 216.

2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327, (mad. 19-21).

3) Bk. Cerfide-i İlmiye, 2. Sene, Aded 14, (Haziran 1915), s. 91.

4) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327, (mad. 19).

5) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kânun, Cerfide-i İlmiye, s. 877-878, (mad. 3, 7).

6) Kürsü, bugün anabilim ve bilim dalında belirli ihtisas alanlarına ait bilgileri tedris eden ve üreten, kendilerine has plan ve programı olan bir ihtisas alanını ifade etmektedir. Ancak burada, kanaatimizce bu kelimenin anabilim ve veya bilim dalı dışında her şûbede görevli müderris sayısını ifade etmiş olması ihtimâli de vardır.

Daha sonraki dönemde ise bu medresede yeni bir düzenleme yapılarak şûbeler Tefsir-Hadis, Fıkıh-Fıkıh Usûlü ve Kelâm-Hikmet şûbeleri olarak yeniden düzenlenmiş ve sayısı da üçe düşürülmüştür. Elimizdeki bilgilere bakarak, ihtisas medresesindeki bu düzenlemenin sonuncusu olduğunu söyleyebiliriz¹.

Diğer taraftan II. Meşrûtiyet döneminde imam, hatip, vâiz yetiştirmek için kurulan Medresetü'l Vâizîn, Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ gibi kurumlar ile şer'î mahkemelere kadı yetiştirmek üzere yeniden düzenlenen Medresetü'l Kuzât'ı da ihtisas medreseleri olarak değerlendirmek gerekir ki biz bu kurumları çalışmamızın ileriki safhalarında ayrıca ele alacağız.

Şu halde, II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medrese ıslahat girişimlerinde ihtisaslaşma konusuna yer verildiği ve bu amaçla müstakil medreselerin kurulduğu görülmektedir. Yapılan bu çalışmalarındaki başlıca amaç ise din bilimleri ve din görevliliği alanlarında uzmanların yetiştirilmesidir. Esâsen yapılan ihtisaslaşma girişimleri, medrese öğretimi içerisinde ilk defa gerçekleştirilmiş değildir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi gerek Osmanlı ve gerekse Selçuklular ve daha önceki dönemlerde din bilimlerinin yanı sıra tıp ve astronomi alanlarında müstakil ihtisas medreselerinin varlığı bilinmektedir. II. Meşrûtiyet dönemindeki ihtisaslaşma girişimlerini, bu durumu dikkate aldığımızda bir bakımdan eskiye dönüş olarak da yorumlayabiliriz. Ancak bu dönemde ihtisaslaşma özellikle din bilimleri alanında görülmektedir. Diğer taraftan, daha önce medreselerin ıslâhı konusunda fikirlerinden bahsettiğimiz şahıslar da din bilimleri alanında yetişmiş elemanların temini i-

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 4-5.

çin medrese öğretiminde ihtisaslaşmaya gidilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Kanaatimizce bu medreselerin kuruluşunda, bahsettiğimiz fikirlerin yoğunluğunun ve taşıdığı gerçeklik payının önemli katkısı olmuştur. Nitekim bu konuda ortaya konulan görüşlerle gerçekleştirilenler karşılaştırıldığında bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

6) Ölçme ve Değerlendirme

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreselerin ıslâhı çalışmalarında ölçme ve değerlendirme konusuna, geleneksel medrese öğretim sistemindekinin aksine gereken önem verilmiştir. Daha önce de temas ettiğimiz gibi Osmanlı medreselerinde imtihan ancak mezunların göreve atanmaları sırasında sözkonusu olabilmekte, bunun dışında öğretim sırasında talebeler okudukları derslerden imtihana tâbi tutulmamaktadır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda ise gerek öğrenimleri sırasında ve gerekse mezun olupgöreve atanmalarından önce talebelerin bazı imtihanlara tâbi tutulmaları öngörülmektedir. Bunların dışında yine bu dönemde askere alınacak talebelerin belirlendiği kur'a imtihanlarının da düzene sokulmaya çalışıldığı görülmektedir. Biz çalışmamızın bu kısmında, öncelikle talebelerin öğrenimleri sırasında karşılaştıkları imtihanlardan, daha sonra da göreve atanma ve kur'a imtihanlarından bahsedeceğiz.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde, medrese talebelerinin her yıl umûmî tatilden önce, o yıl okunmuş olan derslerden imtihan edilecekleri belirtilmektedir. Zamanı, yeri ve şeklinin İstanbul'da Meclis-i Mesâlih-i Talebe, taşrada ise müftülerin başkanlığında kurulacak komisyonlarca belirlenecek bu imti-

hanlarda, ikiden fazla dersten başarısız olanların aynı sınıfa tekrar devam etmeleri, iki ve daha az dersten başarısız olanlara ise bütünleme hakkının verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı nizamnâmede üst üste üç yıl aynı sınıfta başarısız olanların kayıtlarının silineceği ifade edilmiştir¹.

1914 yılında yayınlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde ise imtihanlar konusuna fazla yer verilmeyerek sadece orta derece birinci sınıfa, kontenjanın üzerinde talep olduğunda bir eleme imtihanının yapılması, orta ve yüksek dereceli medreselerin ara sınıflarına kabul edilecek talebelerin, daha önceki sınıflarda okutulan derslerden imtihana alınmaları esâsı getirilmiştir². Meselâ, orta kısım beşinci sınıftan başlamak isteyen talebe, önceki dört sınıfın derslerinden imtihan edilip başarılı olduğunda bu sınıfa kabul edilecektir. Yine aynı nizamnâme ile kurulması kararlaştırılan Medresetü'l Mütahassisin'e yüksek dereceli medreseden mezun olanlarla, bu medreseyi dışarıdan, bütün derslerine ait imtihanlarda başarılı olarak bitirenlerin kabul edileceği, mürâcaatın fazla olması hâlinde ise eleme imtihanı yapılacağı ifade edilmiştir³.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde imtihanlar hususunda fazla açıklık getirilmemesine rağmen, aynı dönemde daha sonra hazırlanan tâlîmatnâmede, konu hakkında gerekli izahlar yapılmıştır. Buna göre yıl sonu imtihanlarının her yılın Haziran ayında ve Meşihat tarafından atanan, iki müderristen oluşan bir komibyon huzurunda⁴ ya-

1) Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 135, (mad. 32-36).

2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1326, (mad. 10).

3) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 21).

4) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 32, (mad. 54-55).

pılması kararlaştırılmıştır. Orta dereceli medreselerde ikiden, yüksek dereceli medreselerde ise birden fazla dersten başarısız olanların aynı sınıfı tekrar okumaları uygun görülen tâlimât-nâmede, belirtilen sayıda dersten başarısız olanlara ise bütünleme hakkının verilmesi kararlaştırılmıştır¹. Aynı sınıfta iki yıl üst üste başarısız olanların kayıtlarının silineceği ifade edilen tâlimât-nâmede, mâzeretsiz olarak yıl sonu imtihanına katılmayanların başarısız kabul edilecekleri, mâzereti olanların ise ayrıca imtihana alınacakları, bütünleme imtihanlarında ise mâzereti ne olursa olsun talebenin ayrıca imtihana alınamayacağı belirtilmektedir². Bu tâlimât-nâme ile daha önce medreselerde başarının değerlendirilmesinde kullanıldığına rastlamadığımız bir yenilik getirilerek, başarının rakamlar ile değerlendirilmesi usûlü uygulanmaya başlanmıştır. Bugünkü orta dereceli okullarda kullanılan sistemin aynısı olan bu usûle göre talebelerin başarısı birden ona kadar sayılarla ifade edilerek beş-altı vasat (orta), yedi-sekiz (iyi), dokuz ve on numaralar alıyyü`l âlâ (pekiyi), dört ve aşağısı ise başarısız olarak değerlendirilmiştir³. Diğer taraftan bu tâlimât-nâme ile iptidâf derecede (ilkokul) tahsil gördüğüne dâir belgesi olmayanların, orta dereceli medresenin birinci sınıfına kabul edilebilmeleri için hangi derslerden imtihana tâbî tutulacakları konusuna da açıklık getirilmiştir. Buna göre bu durumda olanların

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizam-nâme Ders Cetveli, s. 33, (mad. 67-68).

2) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizam-nâme Ders Cetveli, s. 33-34, (mad. 65-66, 69-70).

3) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizam-nâme Ders Cetveli, s. 34, (mad. 73).

Türkçe, Kur`ân-ı Kerim, Mâlûmât-ı Dîniye, Hesap, Muhtasar Coğrafya ve Tarih ile Hüsn-i Hat derslerinden imtihan edilerek medreseye kabûlü kararlaştırılmıştır¹. Yine, orta dereceli mekteplerde bir süre tahsil görüp, öğrenimlerine medresede devam etmek isteyenler ile husûsî olarak tahsil görüp medreseye girmek isteyenlerin hangi sınıfa ve ne şekilde kabul edilecekleri husûsuna da açıklık getirilmiştir. Buna göre orta dereceli mekteplerden tasdiknâme ile gelenlerin, Arapça bir ibâreyi okuyup tercüme etmesi şeklinde imtihanı yapıldıktan sonra tasdiknâmesinde belirtilen sınıfa ve okuduğu derslere göre uygun bir sınıfa kabûlü, tahsilini husûsî şekilde yapanların ise girmek istedikleri sınıfa kadarki bütün derslerden imtihan edilmeleri kararlaştırılmıştır².

1917 yılında yapılan çalışmalarda ise imtihanlar konusuna kısmen temas edilerek, bazı değişiklikler getirilmiştir. Meselâ, 1914 yılında hazırlanan nizamnâmede ihtisas medresesine, yüksek dereceli medrese mezunlarının kabul edileceği, ancak mürâcaatın fazlalığı durumunda imtihan yapılacağı ifade edilmiş iken³, 1917 yılındaki nizamnâmede ihtisas medresesine mürâcaat eden yüksek dereceli medrese mezunlarının imtihanla " İbrâz-ı Ehliyet " ettikleri takdirde bu medreseye kabul edilecekleri belirtilmekte⁴, yani mürâcaat kontenjandan az olsa bile bu imtihanın yapılacağı

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 29, (mad. 29).

2) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 29, (mad. 30-31).

3) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 21).

4) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 748, (mad. 23).

ifâde edilmektedir. Kanaatimizce getirilen bu kayıt ile ihtisas medresesinin kalitesinin daha da yükseltilmesi hedeflenmiştir. Bu nizamnâme ile getirilen diğer bir yenilik de ihtisas medresesinin son sınıfında talebelerin mezun olmadan önce, mensup olduğu şûbenin müderrisleri tarafından belirlenecek konuda bir risâle (tez) yazdırılması şartının getirilmesidir¹. Kanaatimizce getirilen bu usûl, talebenin hem alanında daha fazla bilgi sahibi olması, hem de yazılı ifâde gücünün artması açısından isâbetli olmuştur. 1917 yılındaki bu nizamnâmede daha önce temas edilen konularda bir yenilik getirilmemekte veya hiç temas edilmemektedir. Bu duruma bakılarak, talebelerin öğrenimleri sırasında tâbî tutulacakları imtihanlar konusunda getirilen esasların geçerliliğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Nizamnâmelerle tesbit edilen bu imtihanlarda elde edilen neticeler hakkında bir fikir verebilmek için 1916 ve 1917 yıllarında yapılan yıl sonu imtihanlarından bahsetmeyi uygun görüyoruz. 1916 yılında İstanbul medreselerinde tahsil gören 512 talebenin, yapılan imtihanlar neticesi 314`ünün bir üst sınıfa geçtiği, 148`inin bütünlemeye kaldığı, 50`sinin ise sınıfta kaldığı anlaşılmaktadır². Bu sonuçlara göre, bütünlemeye kalan talebelerin daha sonra başarılı olarak sınıflarını geçtikleri düşünüldüğünde 462 talebenin başarılı , 50 talebenin ise başarısız olduğu, dolayısıyla genel başarının % 90 olduğu görülmektedir. 1917 yılında ise İstanbul ve 19 taşra medresesinde yapılan imtihanlara toplam 2727 talebenin katıldığı, bunlardan İstanbul medreselerinde tahsil gören 1047`sinden

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 751, (mad. 30).

2) Bk. Cerîde-i İlmîye, 3. Sene, Aded 23, (Mart 1916), s. 523.

448`inin bir üst sınıfa geçtiği, 145`inin bütünlemeye kaldığı, 35`inin sınıfta kaldığı, 409`unun ise çeşitli nedenlerle imtihanlara katılmadığı anlaşılmaktadır. 1917 yılında ise İstanbul medreselerindeki başarının % 94 olduğu görülmektedir. Aynı dönemde taşra medreselerinde tahsil gören 1680 talebeden 1074`ünün bir üst sınıfa geçtiği, 250`sinin bütünlemeye kaldığı, 176`sinin sınıfta kaldığı, 190`ının ise imtihanlara katılmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre yine aynı dönemde taşra medreselerindeki başarının da % 90 olduğu görülmektedir¹. Bu sonuçlara bakarak, yeni düzenlenen medreselerdeki başarı oranlarının oldukça yüksek olduklarını söyleyebiliriz. Kanaatimizce bu oranın yüksek olmasında, ciddi olarak uygulanan imtihan usûlünün de önemli payı bulunmaktadır.

Medrese talebelerinin, öğrenimleri sırasında olduğu gibi çeşitli görevlere atanmadan önce de bazı imtihanlara tâbî tutuldukları görülmektedir. Esâsen bu durum daha önceki dönemlerde de bazı durumlarda sözkonusu olmuştur. Meselâ, bir müderrislik görevine aynı anda birden çok tâlibin olduğu zaman aralarında imtihan yapıldığı bilinmektedir² ki bu konuya daha önce temas etmiştik. II. Meşrûtiyet dönemindeki çalışmalarda ise imtihanla göreve atanma usûlünün getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Nitekim 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi`nde bu konuya yer verilerek, medreselerden mezun olanların büyük câmilere cuma vâizliği³, müftülük, alay müftülüğü, tabur imamlığı gibi görevlere atanmadan

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 3. Sene, Aded 32, (Temmuz 1917), s. 915.

2) Bk. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 49, 63.

3) Cuma Vâizliği : İstanbul`daki Ayasofya, Sultan Ahmet ve Süleymânîye gibi câmilere vâizler özel olarak seçilerek atanmaktadır. Uzunçarşılı, İlmiye, s. 186; Pakalın, Osmanlı Tarih I, s. 310.

Önce tesbit edilen Tefsir, Fıkıh ve Arapça gibi derslerden imtihan edilmeleri öngörülmektedir¹. Bununla birlikte 1914 yılında bu konuya temas edilmemiş, 1917 yılında ise belirtilen görevlere atanmalar sırasında herhangi bir imtihandan bahsedilmemiştir².

Medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetinin devam etmesi konusunda önemli payları olan müderrislerin göreve atanmadan önce imtihan edilerek tesbiti konusu üzerinde durulduğu görülmektedir. Nitekim, Medâris-i İlmiye Nizamnâmesinde bu göreve atanacak adayların Tefsir, Hadis, Kelâm ve Fıkıh gibi din bilimleri yanısıra Fen, Riyâziye, Mantık ve Tarih gibi bilimlerden imtihan edilmeleri kararlaştırılmış³, aynı husûsa taşra medreseleri için hazırlanan nizamnâmede de yer verilmiştir⁴. Rûûs imtihanı adı verilen bu imtihanlara daha sonra devam edildiği ve eski ciddiyetinin kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar çerçevesinde, 1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından birkaç ay önce ilmi bir heyet huzurunda Fıkıh, Arapça, Hadis, Mantık, Belâgat ve Kelâm derslerinden sözlü bir imtihan yapılması kararlaştırılmış⁵, 1915 yılında yapılan imtihanla da 10 kişiye müderrislik pâyesinin, ayrıca 31 kişiye de daha sonra açılacak olan Medresetü'l Mütéhassisîn'e girebilme ve mezun olduklarında tekrar

-
- 1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 136, (mad. 37-41).
 - 2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 751, (mad. 33-36).
 - 3) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 136, (mad. 37).
 - 4) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 4, (mad. 1).
 - 5) Bk. Cerfide-i İlmiye, 1. Sene, Aded 2, (Haziran 1914), s. 80.

imtihan edilmeden müderrisliğe atanabilme hakkı verilmiştir¹. Yayınlanan nizamnâmede ise yüksek dereceli medrese mezunlarına görev verilmesi sırasında bir imtihandan bahsedilmemektedir². Nizamnâmenin böyle bir usûlden bahsetmemesine rağmen, imtihanın yapılması ortaya tezat bir durumun çıkmasına neden olmaktadır. Ancak bu zıtlık, daha sonra 1914 nizamnâmesinin ilgili maddesinin yürürlükten kaldırılması³ ile giderilmiş ve müderrislik görevine atanmadan önce imtihan yapılması kararlaştırılmıştır.

Esâsen medrese öğretimi içinde yer almamakla birlikte, talebeleri yakından ilgilendirdiği için, askere alınacak talebelerin belirlendiği kur'a imtihanlarından bahsetmeyi uygun görmekteyiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu imtihanlar 1892 yılından itibaren yapılmakta iken II. Abdülhamit döneminde terkedilmiş, neticede medreselerin asker kaçakları ile dolmasına ve eğitim-öğretimin aksamasına sebep olmuştur⁴. II. Meşrûtiyetin flânından hemen sonra bu konunun ciddiyetle ele alınarak Meşihat Makâmı ile Harbiye Nezâreti'nin ortak çalışma içine girdikleri görülmektedir. Nitekim, 1908 yılında Harbiye Nezâreti tarafından hazırlanan kur'a imtihanları programı, daha sonra Meşihat tarafından yeniden düzenlenmiştir⁵. Bu programa göre, medreselerde altıncı sınıfa kadarki talebelerin imtihanı sözkonusudur ki buna göre daha

1) Bk. Cerîde-i İlmiye, 2. Sene, Aded 15, (Temmuz 1915), s. 128.

2) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327, (mad. 13).

3) Bk. 10 Zilkâde 1332 Tarihli Islâh-ı Medâris, Düstur VIII, s. 1268, (mad. 1).

4) Bk. Islâh-ı Medâris, (Beyânü'l Hak), s. 250.

5) Bk. Talebe-i Ulûmun Kur'a İmtihanları, (Beyânü'l Hak), s. 198.

yukarı sınıflardaki talebelerin bu tür imtihandan, dolayısıyla askerlikten muaf oldukları anlaşılmaktadır.

II. Meşrûtiyetin flânından sonra başlayan kur`a imtihanlarına, sadece 1908 yılına mahsus olmak üzere tepki gösterildiği görülmektedir¹. Zîrâ, 1908 yılı Temmuz ayında II. Meşrûtiyet flân edildiğinde medreseler tatile girmişler ve askere gidecek talebeler de daha önce geçerli olan usûle göre tesbit edilmişlerdir. Ancak buna rağmen Harbiye Nezâreti'nin bu uygulamayı kabul etmeyecek, medrese talebeleri için yeni bir imtihan yapılmasını istemesi bazı tepkilere neden olmuş ve talebeler Harbiye Nezâreti ile Meclis-i Mebusan`a başvurarak kur`a imtihanlarının gelecek yıldan itibaren başlatılmasını talep etmişlerdir. Meclis-i Mebusan`daki İlmiye Encümeni de bu mürâcaatı haklı bularak talebelerin 1908 yılı askerlik işlemlerinin sona erdiğini, dolayısıyla imtihanların 1909 yılından itibaren başlatılmasının daha uygun olduğunu belirtmiş ve hazırladığı raporu genel kurula sevkedilmek üzere Meclis Başkanlığı'na sunmuştur². Meclis 1908 yılında yapılan kur`a imtihanlarının durdurulması yönünde karar aldığı halde imtihanların devam etmesi üzerine verilen önerge ile, Harbiye Nâzırı'nın Meclis'e dâvet edilerek izahat istenmesine karar verilmiştir³. Ancak bu hususta neticenin ne olduğu hakkında bilgi edinemedik.

1) M. Ergün, konu ile ilgili makalesinde bu tepkiyi, medrese talebelerinin genel olarak kur`a imtihanlarına karşı oldukları şeklinde yorumlamıştır. Bk. Ergün, II. Meşrûtiyet Döneminde, s. 74. Kanaatimizce bu tepkiyi, genel olarak böyle bir usûle karşı olmaktan çok, sadece 1908 yılı için ortaya çıkan durumdan dolayı gösterilen bir tepki olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

2) Bk. Kur`a İmtihanları, (Beyânü'l Hak), s. 542.

3) Bk. Talebe-i Ulûmun Kur`a İmtihanları, (Beyânü'l Hak), s. 618.

Diğer taraftan 1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nde de kur'a imtihanları konusuna temas edilmiştir. Harbiye Nezâreti ile kararlaştırılan kur'a imtihanları medreselerin ilk altı sınıfındaki talebeler için sözkonusu olmaktadır. Tesbit edilen usûle göre ilk dört sınıfta her birinin değeri 10 puan olan altı ders, beşinci ve altıncı sınıflarda ise her birinin değeri 12 puan olan beş ders belirlenerek, ilk dört sınıfın talebelerinin başarılı sayılabilmeleri için toplamı 60 puan olan bu derslerden en az 20, diğerlerinin ise 30 puan almaları şartı getirilmiştir. Buna göre meselâ, imtihana girdiği derslerden toplam 15 puan alan bir üçüncü sınıf talebesi başarısız sayılarak askere alınacaktır. Ancak, aynı zamanda her yıl sınıf geçme imtihanları da yapılacağından, ayrıca kur'a imtihanına gerek olmayacağı, dolayısıyla bu hükmün geçici olduğu da belirtilmiştir¹.

Daha sonraki dönemlerde ise talebelerin kur'a imtihanları konusunda ne gibi çalışmalar yapıldığı konusunda yeterli bilgi edinemedik. Ancak 1915 yılında Meşihat'ın Harbiye Nezâreti'nden, kur'a imtihanlarının yıl sonu imtihanlarından sonra yapılmasını istediğini öğrenmekteyiz² ki bu durum bize kur'a imtihanlarının yıl sonu imtihanlarından ayrı olarak yapılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Netice olarak, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde imtihan usûlünün yerleştirilmeye çalışıldığı ve bu amaçla yıl sonu sınıf geçme imtihanlarının uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, Düstur II, s. 137-138, (mad. 47-48); Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No : 280681.

2) Bk. Ceride-i İlmiye, 2. Sene, Aded 13, (Mayıs 1915), s. 41.

mezuniyet sonrasında göreve atanma sırasında 1910 yılında imtihan usûlünün öngörüldüğü fakat sonraki dönemlerde müderrisliğe atanma imtihanı dışındakilerin uygulanmadığı görülmektedir. Yine II. Abdülhamit döneminde uygulanmasından vazgeçilen kur`a imtihanlarının yeniden yürürlüğe konduğu ve bu hususta bazı düzenlemelerin yapıldığı da görülmektedir. Kanaatimizce medreselerde uygulanan bu imtihanlar, öncelikle eğitim-öğretim kalitesinin artması ve talebelerin disiplini açısından fevkalâde isâbetli olmuştur.

IV. Müderrislerin Meslekî Durumu

1) Müderris İhtiyacının Karşılanması

Geleneksel Osmanlı medrese eğitim sisteminde ihtiyaç duyulan müderrislerin temin edilmesi, daha önce de belirttiğimiz gibi mülâzemet adı verilen bir usûl ile gerçekleşmektedir. Buna göre medreseden mezun olan talebe bir süre staj gördükten sonra rûûs imtihanına alınmakta, başarılı olanlar daha sonra aşağı dereceli bir medreseye tâyin edilmekte dolayısıyla medrese, kendi eğitim-öğretim faaliyetini devam ettirecek öğretim elemanını yine kendisi yetiştirmektedir. Ancak II. Meşrûtiyet döneminde, medreselerin ders programlarında yapılan değişiklik sonucu, din bilimleri dışında birçok dersin programa alınması ile bu dersleri okutacak öğretim elemanlarına ihtiyaç duyulmuştur. Her ne kadar programdaki Arapça ve din bilimleri derslerini okutacak, medreseden yetişmiş pekçok müderris mevcut ise de bunların dışındaki dersler daha önce programda olmadığından bu alanlarda medreseden yetişmiş müderris bulunmamakta veya çok az sayıda bulunmaktadır. Bu sebeple yeni derslerin tedrisinde, medrese dışından yetişmiş elemanlara ihtiyaç duyulmuş ve temin edilmiştir. Nitekim, Meşihat, Evkâf ve Mâliye Nezâretlerinden mâlî kaynak taleplerinde, ihtiyaç duyulan muallimlerin maaşlarını, kaynağın kullanılacağı yerlerden birisi olarak göstermiştir¹.

Bilhassa yüksek dereceli ve ihtisas medreselerinde ağırlıklı olarak tedrisâtı yapılan din bilimlerini okutacak müderrislerin ise mülâzemet sistemine benzer şekilde yetiştirildiği görülmektedir.

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 286070, 290948, 287447.

1910 yılında yayınlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde müderrislik görevine atanacakların medreselerde okutulan din bilimleri yanısıra Fen, Tarih ve Mantık gibi bilimlerden de imtihana alınmaları esası getirilmiştir¹. Daha sonra taşra medreseleri için yayınlanan nizamnâmede ise imtihanda başarılı olanların sıraları geldiğinde boş bir kadroya atanacakları ifade edilmektedir. Yine aynı nizamnâmede, programa yeni konulan dersleri okutacak müderrislerden kimse bulunamaz ise mekteplerde görevli muallimlerle bu açığın kapatılması öngörülmektedir². Yapılan bu düzenleme ile din bilimleri için mutlaka belirli bir imtihandan geçirilen medrese mezunlarının müderris olarak atanmaları kararlaştırılmış ve bunların belirli derslere girebilme şartı getirilmemiştir. Buna göre, bir müderris din bilimleri ile ilgili herhangi bir derisi okutabilecektir. Yeni konulan derslerde ise şâyet müderrislerden o derisi okutabilecek olan yoksa dışarıdan muallim alınması esası getirilmiştir.

1914 yılında yapılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde ise konuya kısmen temas edilerek sadece medreselerde görevli müderris ve muallimlerin isimlerinin belirtildiği ifade edilmektedir³. Daha sonra yayınlanan tâlimâtname ile de medreselerde görevlendirilecek müderris ve muallimler konusunda bir yenilik görülmemektedir⁴. 1917 yılında yayınlanan nizamnâmede ise müderris olabilmek için yüksek dereceli medrese veya mekteplerden mezun olmak, ayrı-

-
- 1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 136, (mad. 37).
 - 2) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 4-6, (mad. 1).
 - 3) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1326, (mad. 8).
 - 4) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 27-29.

ca tedris edeceği ilimde mütehassıs olmak şartları getirilmiştir. İhtisas medresesi müderrisliği için ise bunların yanısıra ilmi açıdan yüksek bir dereceye ulaşmış olmak şartı getirilmiş, ancak bu derecenin ölçüsü hakkında bilgi verilmemiştir¹. Bununla birlikte 1914 yılından itibaren yeniden düzenlenerek ciddi bir şekilde yapılan rüüs imtihanlarına da temas etmek uygun olacaktır. Medreselerde yapılan imtihanlar konusunda temas ettiğimiz bu imtihanların sonunda başarılı olanlara müderrislik görevinin verildiğini belirtmeliyiz².

Netice olarak II. Meşrûtiyet döneminde, medreselerde tedris edilen din bilimlerinin, yine medreselerden yetişmiş müderrisler tarafından okutuldukları ve bunların yeterliliklerinin ölçülmesi için bazı imtihanlara tâbî tutuldukları anlaşılmaktadır. Her müderrisin müstakil bir dersi okutmasının ise 1917 yılında yayınlanan nizamnâmede açıkça belirtildiği görülmektedir. Medreselerde okutulan din bilimleri dışındaki derslerin ise medreselerden bu alanlarda yetişmiş eleman bulunmadığı için diğer mekteplerde görevli muallim veya o bilimde yetişmiş kişiler vâsıtası ile tedris edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1922 yılında hazırlanan ders programı ile birlikte verilen ve medreselerde görevli müderrislerle muallimlerin belirtildiği listede, yüksek dereceli medresedeki Kimya, Fizik, Hıfz-ı's Sıhha derslerinin doktor ve kimyâger gibi meslek erbâbı tarafından okutuldukları görülmektedir³. Ancak, kanaatimizce bu durumu olağan karşılamak gerekir. Zîrâ,

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 747, (mad. 10).

2) Bk. Cerfide-i İlmiye, 2. Sene, Aded 15, (Temmuz 1915), s. 128.

3) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi, s. 12.

medreselerden din dışı bilimler alanlarında elemanların yetişmesi beklenmediğinden, bu derslerin okutulması için gerekli muallimlerin dışarıdan temini gerekmektedir. Diğer taraftan doktor veya kimyâger gibi meslek erbâbının normal olarak, eğitim formasyonuna sahip olmayacakları düşünüldüğünde, bu durumun bazı olumsuzlukları beraberinde getirebileceği de bir gerçektir.

2) Müderrislerin Atanma, Terff ve Görevin Sona Ermesi

Osmanlı medreselerinde müderrislerin göreve atanmaları mülâzemet adı verilen bir staj döneminden¹ sonra yapılmaktadır. Daha önce de temas ettiğimiz gibi stajını tamamlayan ve sırası gelen adaylar, aşağı dereceli medreselerden itibaren müderrislik görevine atanmaktadır. II. Meşrûtiyet döneminde yapılan çalışmalarda ise müderrislerin görevlerine atanmalarından önce imtihana tâbî tutulmaları öngörülmekte, ancak herhangi bir staj döneminden bahsedilmemektedir.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde müderrislerin atanmadan önce imtihan edilmeleri öngörülmektedir². Daha sonra taşra medreseleri için hazırlanan nizamnâmede ise aynı husûsa temas edilmekle birlikte, başka düzenlemeler de yapılmıştır. Buna göre müderrisler, yeterlilikleri açısından derecelere ayrılarak yıllardır bu göreve devam edenler birinci, yeni göreve başlayanlar ise ikinci gruba dâhil edilmişlerdir. Mezun olup da müderrislik görevi almak isteyenler ise ancak imtihan edildikten sonra durumuna göre bir medreseye tâyin edilecek ve daha sonra terff edecektir. Boşalan herhangi bir müderrislik kadrosuna

1) Bu stajın süresi hakkında bilgi bulunamamıştır.

2) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 136, (mad. 37).

ise yukarıda belirttiğimiz derecelendirmeye göre atamaların yapılması, aynı kadroya aynı derecede birkaç mürâcaatın vukûunda ise müsâbaka imtihanının yapılması öngörülmektedir. Diğer taraftan bu nizamnâmede, atanma husûsunda vakıf sahibinin koyduğu özel bir şart varsa bunun da mutlaka nazar-ı dikkate alınması istenmiştir¹.

1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından birkaç ay önce müderrisliğe atanacak olanların rûûs imtihanı ile belirlenmesi kararlaştırıldığı halde², nizamnâmede böyle bir usûlden bahsedilmemesine rağmen 1915 yılında rûûs imtihanının yapıldığı görülmektedir³. Ancak, daha önce de bahsettiğimiz bu tezat durum 1916 yılında, nizamnâmedeki imtihanın yapılmasına gerek olmadığına dâir hükmün kaldırılması ile düzeltilmiş⁴ ve böylece müderrisliğe tâyin edilecek adayların rûûs imtihanı ile belirlenmesi karara bağlanmış olmaktadır. 1917 yılında medreselerin ıslâhı konusunda yayınlanan kanunda ise Medrese-i Süleymâniye'den mezun olanlara müderrislik pâyesinin verilmesi kararlaştırılmış ancak imtihan meselesinden bahsedilmemiştir⁵. Kanun bu hükmü ile Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde konu ile ilgili hükmü geri getirmekte, ancak bu hakkı sadece ihtisas medresesi mezunlarına vermektedir. Yine bu kânunun aynı maddesinde, müderris adaylarının göreve atan-

1) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 4-6, (mad. 1-4).

2) Bk. Cerfide-i İlmiye, 1. Sene, Aded 2, (Haziran 1914), s. 80.

3) Bk. Cerfide-i İlmiye, 2. Sene, Aded 15, (Temmuz 1915), s. 128.

4) Bk. 10 Zilkâde 1332 Tarihli Islâh-ı Medâris, Düstur VIII, s. 1268, (mad. 1).

5) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerfide-i İlmiye, s. 879, (mad. 13).

madan önce, bir süre muavinlik yani müderris yardımcılığı yapımları da öngörölmüştür. Daha sonra yayınlanan nizamnâmede ise ihtisas medresesi müderrisliklerine yapılacak tâyinler konusuna açıklık getirilmiş ve bu medresenin boşalan müderrislik kadrolarına, medresede görevli müderrislerden oluşan " Meclis-i Müderrisin " tarafından teklif edilen üç adaydan birisinin Meşihat tarafından seçilmesi şeklinde atama yapılması kararlaştırılmıştır¹. Yine aynı madde ile bu medresede görevli müderrislerin görevden alınmaları Meclis-i Müderrisin'in kararı ve pâdişahın fermânının alınması ile gerçekleştirilecektir. Bunun dışında orta ve yüksek dereceli medreselerde görevlendirilecek müderrislerin tâyinleri ve görevden alınmaları ise Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin kararı üzerine Meşihat tarafından gerçekleştirilecektir².

Bu arada konu ile ilgili olması bakımından programa yeni konulan derslerin tedrisi hususunda görevlendirilen muallimlerden bahsetmek uygun olacaktır. Yapılan çalışmalardaki hükümlerden anlaşıldığına göre bu muallimler, medreselere kadrolu olarak atanmamakta, bugünkü anlamda ders ücreti karşılığında dışarıdan görevlendirilmektedir³. Yine Meşihatın, Evkâf ve Mâliye Nezâretlerinden mâlî kaynak taleplerinde, muallim ücretlerinin ayrıca belirtilmesi, bunların ücret karşılığında dışarıdan temin edildiğini göster-

-
- 1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 746, (mad. 11).
 - 2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 746, (mad. 12).
 - 3) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 5-6, (mad.2); Medâris-i İlmiye Hakkında Kânun, Ceride-i İlmiye, s. 878, (mad. 8).

mektedir¹.

Netice olarak II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde ihtiyaç duyulan müderrislerin, 1917 yılına kadar imtihanla atandıkları ancak belirtilen tarihte yayınlanan kanunda bu konuya temas edilmediği görülmektedir. Yine bu dönemdeki çalışmalarda, din bilimleri dışındaki derslerin öğretiminde ise medrese dışından muallimlerin ders ücreti karşılığında görevlendirildiği görülmektedir. Esâsen, bu alanlarda öğretim elemanının yetiştirilmesinin medreselerin asıl görevleri arasında bulunmamasına bakılarak, mevcut uygulamanın yerinde ve gerekli olduğu söylenebilir.

3) Ekonomik Hayatın Sürdürülmesi

Osmanlı medreselerinde görev yapan müderrislerin gelirlerinin, medrese vakıflarının gelirlerinden sağlandığını daha önce de belirtmiştik. II. Meşrûtiyet döneminde ise bu usûlün terkedilmeye başlanılarak müderrislere aylık maaş verilmesi usûlünün getirilme-ye çalışıldığını görmekteyiz.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi`nde, müderrislerin ekonomik durumları ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak daha sonra yayınlanan taşra medreseleri ile ilgili nizamnâmede, müderrislerin göreve atanmalarında vakıf şartlarına riâyet husûsunda getirilen hükme² bakılarak, müderrislerin vakıf gelirlerinden faydalandıklarını söyleyebiliriz. 1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nde ise bu konuya yer verilerek, müderrislerin şimdilik mevcut maaşlarını almaya devam

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 286070, 290948, 287447.

2) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak, s. 6, (mad. 3).

edecekleri, ancak ileride kıdem ve ehliyete göre zammın yapılacağı belirtilmekte, dışarıdan görevlendirilecek muallimlere ise her ders için " Münâsîp miktar tahsisat " verileceği ifade edilmektedir¹. Ancak bu miktarın ne olacağı konusuna temas edilmemektedir. 1917 yılında hazırlanan kanunda ise müderris ve muallimlerin alacakları maaşlar, miktar olarak da belirtilmiştir. Ancak bu kanunla Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nden farklı bir uygulama getirilerek, dışarıdan görevlendirilen muallimlere maaş, kadrolu müderrislere ise ders ücreti verilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan müderrislerle muallimlerin gelirleri arasında, müderrisler aleyhine farklılık olduğu görülmektedir. Kanuna göre Medrese-i Süleymâniye müderrislerine her ders için âzamî 200, Sahn (yüksek kısım) müderrislerine 100, İptidâî Dâhil (orta öğretim ikinci kademe) müderrislerine 75, İptidâî Hâriç (orta öğretim birinci kademe) müderrislerine ise 50 kuruş ücret ödenmesi, ancak ücretlerin Sahn müderrisleri için 1500, Medrese-i Süleymâniye müderrisleri için 2500, İptidâî Dâhil müderrisleri için 1000, İptidâî Hâriç müderrisleri için aylık 600 kuruşu geçmemesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı kanunla Medrese-i Süleymâniye muallimlerine aylık 2500-5000, Sahn muallimlerine 1500-2500, İptidâî Dâhil muallimlerine 1000-1500, İptidâî Hâriç muallimlerine ise 600-1000 kuruş arasında değişebilen miktarlarda maaş verilmesi öngörülmektedir². Bu duruma göre bir Medrese-i Süleymâniye müderrisinin alabileceği en yüksek miktar, aynı medresede görevli bir muallimin alacağı en düşük miktarla aynı olmaktadır ki bu dengesiz-

1) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1326, (mad. 9).

2) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerfide-i İlmiye, s. 878, (mad. 8).

lik diğerkleri için de geçerlidir. Kanaatimizce bu dengesizliğin en önemli sebebi, programa yeni konulan dersleri okutabilecek ehliyetli öğretim elemanlarının sayısının azlığından kaynaklanmaktadır. Aynı elemanlara diğerk mekteplerde de ihtiyacın olması bu elemanları medreselerde ders vermeye ücret bakımından teşvik etmeyi gerektirmektedir. Diğerk taraftan bu kanunla, müderrislik görevine ilk atanan öğretim elemanının aylık maaşı da 400 kuruş olarak tesbit edilmiştir¹.

II. Meşrûtiyet dönemindeki müderris maaşları hakkında, Ders Vekâleti'nin müsvedde defterlerinden de bilgi edinmek mümkündür. Nitekim 1915 yılına ait böyle bir defterden tesbit ettiğimize göre, bu dönemde müderrislerin maaşlarının, görev yaptıkları medreselere göre değil, göreve başladıkları tarihe göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. Meselâ, yüksek kısım dördüncü sınıf müderrisi 500 kuruş maaş alırken, aynı medrese ve sınıfta görevli başka bir müderris 800 kuruş maaş alabilmektedir. Ancak, ilkinin göreve başlama tarihi 1908 iken, ikincisinin göreve başlama tarihi 1890 `dır². Ancak bu usûl 1917 yılında hazırlanan kanunla değiştirilerek, müderrislerin maaşları görev yaptıkları medreselere göre yeniden düzenlenmiştir³.

Müderrislerin aldıkları maaşların ekonomik hayatlarını sürdürmede yeterli olup olmadıkları hakkında yeterli bilgiye sahip

1) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Ceride-i İlmiye, s. 879, (mad. 13).

2) Bk. Ders Vekâleti'ne Ait Müsvedde Defterleri, 52 d/3, s. 902-904.

3) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Ceride-i İlmiye, s. 879, (mad. 13).

değiliz. Ancak, fikir vermesi açısından bir karşılaştırma yapmak istiyoruz. II. Meşrûtiyet döneminde yayınlanan Tasvîr-i Efkâr gazetesinin bir aylık abone bedeli 15 kuruştur. 1917 yılında düzenlenen kanuna göre ise yukarıda belirttiğimiz gibi göreve yeni atanan bir müderrisin maaşı 400 kuruştur ki bu miktar 27 aylık gazete abone bedeline eşittir. Günümüzde ise bir gazetenin ortalama aylık abone bedelinin 100.000 lira olduğunu kabul edersek, bu miktarın 27 aylık gazete abone bedeli ise 2.700.000 liraya tekâbül etmektedir. Bu duruma göre 1917 yılında göreve başlayan bir müderrisin aylık maaşının, bugün için yaklaşık olarak belirttiğimiz miktarda olduğunu ifade edebiliriz. Ancak, bu miktarın o dönem için yeterli olup olmadığını söyleyebilmemiz güçtür. Zîrâ, dönemin ekonomik şartları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Netice olarak, II. Meşrûtiyet döneminde yapılan son düzenlemeler ile müderris ve muallimlere maaş veya ders ücreti verilmesi usûlünün uygulandığı, eskiden olduğu gibi gelirlerinin vakıflardan temin edilmesi usûlünün ise terkedildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1917 yılındaki düzenlemede, müderrislerle muallimler arasında ücret bakımından bir dengesizliğin olduğu görülmektedir ki bu durum yukarıda belirttiğimiz gibi bazı zarûretlerden kaynaklanmaktadır. Maaşların yeterli olup olmadığı konusunda ise yine az önce ifade ettiğimiz gibi elimizde yeterli bilgi olmadığından geçerli bir fikir ileri sürmek mümkün görünmemektedir.

V. Talebelerin Durumu

1) Medreseye Kayıt ve Talebe Sayısı

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreselerin ıslâhı çalışmalarında, talebelerin medreselere kaydedilmeleri husûsunda bazı yenilikler ve sınırlamalar getirilmiştir. Osmanlı medreselerinde daha önceki dönemlerde uygulandığına rastlamadığımız bu yenilikler, medreselerin ıslâhı çalışmalarında üzerinde en fazla durulan hususlardan birisini teşkil etmektedir. Diğer taraftan 1914 yılından itibaren, İstanbul`da kurulan Dârü'l Hilâfeti`l Âliye Medresesi`ne kabul edilecek talebe sayısının da belirlenerek, bu hususta sınırlamanın getirildiği görülmektedir.

1910 yılında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi`nde talebelerin medreseye kabul edilmesi konusuna yer ayrılmış ve bu hususta bazı şartlar getirilmiştir. Bu nizamnâme ile kayıt husûsunda getirilen en önemli yenilik yaş sınırının konulmuş olmasıdır. Buna göre, medreselere yaşı 15`ten küçük ve 30`dan büyük olanların kabul edilmemesi hükme bağlanmış, ancak bu hükme de bir istisnâ getirilerek taşrada medrese tahsilini bitirip İstanbul`a ilmi açıdan daha da ilerlemek için gelenlerde 30 yaşını aşmamış olmak şartının aranmaması kararlaştırılmıştır¹. İstanbul dışından gelen talebeler için gösterilen diğer bir kolaylık da yaşları 15`ten küçük talebelerin, medreselerde bulunan yakınlarının yanlarında kalabilmelerine izin verilmiş olmasıdır. Ancak bu durumdaki talebelerin yaşları 15`e ulaşmadan kayıtları yapılmayacaktır².

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 130, (mad. 14, 16).

2) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 130, (mad. 14).

Nizamnâme ile getirilen diğ er bir yenilik de medreselere kaydedilecek talebelerin, öğrenim durumlarını gösteren bir belgeye sahip olmaları, şây et böyle bir belgeye sahip değ ilse ler, yapılacak kabul im tihanında başarılı olmaları şartının getirilmiş olmas ıdır¹. Yine bu nizamnâmede, her medresede bulundurulması istenilen kütük defterlerine, medresede bulunan ve yeni kaydedilen talebelerin isimleri ile gerekli bilgilerin kaydedilmeleri istenmiştir². Ancak bu uygulamanın yeni olmadığı söylenebilir. Zîrâ elimizdeki bazı belgelerden, daha önceki dönemlerde medreselerde öğrenim gö ren talebelerin kayıtlarının tutuldu ğ u anlaşıl maktadır³.

1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nde ise Tâli Kısım-ı Evvel (orta derece ilk kademe) Medresesi`nin birinci sınıfına, altı yıllık ilk tahsilini tamamlamış talebelerden seçilerek alınması, talebin fazlalığı halinde ise im tihan yapılması ve başarılı olanların kabul edilmeleri ö ngörölmüştür. Yine bu nizamnâme ile orta ve yüksek dereceli medreselerin ara sınıflarına, yapılacak im tihanda başarılı olmaları şartı ile talebe kabul edilmesi kararlaştırılmış tır⁴. Kurulması kararlaştırılan Medresetü`l Müt ehassisin`e ise yüksek dereceli medreselerden mezun olan veya bu medrese derecesinde ilmf yeterliliğe sahip olduğunu im tihan neticesi ispatlayanların kabulü ö ngörölmüştür⁵. Yine bu nizamnâme ile medreselerin her bir derecesine kabul edilecek ta-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 130, (mad. 14).

2) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 128, (mad. 2).

3) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Cevdet, Maarif, No: 168,171.

4) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1326, (mad. 10).

5) Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1328, (mad. 21).

lebe sayısı da tesbit edilmiştir. Buna göre Tâlf (orta) kısımlara toplam 2080 kabul edilecek, her sınıf 260, her şûbe ise 65 kişiden oluşacaktır. Âlf (yüksek) kısım ise toplam 800 talebe kabul edilecek, sınıflar 200, şûbeler ise 50 kişiden oluşacaktır. Medresetü'l Mütahassisîn'e ise ilk sene 40 talebe kaydedilecektir¹. Daha sonra yayınlanan tâlimâtnâmede ise medreselere kabul edilecek talebeler hakkında daha geniş bilgi bilmek mümkündür. Burada, orta kısım medreselere kabul edilecek talebeler için aşağıdaki şartlar getirilmiştir :

- 1) Yaşı 13'ten küçük ve 18'den büyük olmamak.
- 2) Bulaşıcı hastalığı olmamak.
- 3) Kötü hâl sahibi olmamak.
- 4) İptidâf mektepten (ilkokul) mezun olmak veya bu derecede tahsil gördüğünü imtihanla ispatlamak².

Âlf (yüksek) kısım medreselere kabul edilecek talebelerde ise yaş sınırı 18'den küçük olmamak şeklinde belirlenmiş, ayrıca bu medreseye kayıt için orta kısım medreseden mezun olmak şartı getirilmiştir³. Diğer taraftan idâdî ve rüştiyelerde tahsil görüp de buralardan ayrılan veya öğrenimini özel olarak devam ettirenlerin, imtihanları başarmak şartı ile orta ve yüksek dereceli medreselerin ara sınıflarına kabul edilmelerine⁴ de imkân tanınmış-

1) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1325, 1328, (mad. 3-4, 20).

2) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 29, (mad. 28).

3) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 30, (mad. 32).

4) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 29-30, (mad. 30-34).

tır. Kayıt olacak talebelerin yukarıda belirttiğimiz şartları taşımaları halinde nüfus kağıdı, aşı şehâdetnâmesi, sıhhatli olduğuna dâir tabib raporu ve iyi hâl kağıdı ile girmek istedikleri sınıfların müdürlüklerine mürâcaatları ile kayıtlarının yapılacağı ifâde edilmektedir¹. 1914 yılında yapılan bu düzenleme ile medrese öğrenimine başlama yaşı 15`ten 13`e indirilmiş, diğer taraftan yüksek dereceli ve ihtisas öğtimleri için âzamî yaş sınırı getirilmemiştir. Yine aynı şekilde kayıt için gerekli şartlar daha ayrıntılı olarak belirlenerek, mekteplerden gelerek öğrenimlerini medreselerde devam ettirmek isteyenlere de imkân ve kolaylık sağlanmıştır.

1917 yılında ise kayıt ve talebe sayısı konularında bazı yenilikler getirilmekle birlikte, genel olarak aynı esaslar geçerli sayılmıştır. Bu nizamnâme ile her yıl medreselere kabul edilecek talebelerin sayısının Meşihat tarafından belirlenmesi esâsı getirilmiş² ve 1917 yılında orta ve yüksek dereceli medreselere 1350 talebenin alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, ihtisas medresesine ise her şûbeğe 60 talebe olmak üzere toplam 240 talebenin kabûlü de kararlaştırılmıştır³. Diğer taraftan, bütün medreselere dinleyici öğrenci kabul edilmesi esâsı da getirilmiştir⁴ ki böyle bir uygulamaya daha önceki çalışmalarda rastlanmamaktadır.

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamnâme Ders Cetveli, s. 30, (mad. 35).

2) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 748, (mad. 25).

3) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerîde-i İlmiye, s. 878, (mad. 6-7).

4) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 749, (mad. 26).

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerde öğrenim gören talebe sayısı hakkında nizamnâmelerde bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bazı belgelerden bu dönemdeki medreselerde öğrenim gören talebe sayısı hakkında bilgi bulmak mümkündür. Nitekim 1910 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından sonraki dönemde talebelere burs ödenmeye başlanmasının ardından, ilmiye bütçesine ilâve yapılmasının istendiği belgede, burs verilecek talebe sayısı 5000 olarak belirlenmiştir¹. Diğer taraftan 1916 ve 1917 yıllarında yapılan yıl sonu imtihanlarındaki durumu belirten listelerden de medreselerdeki talebe sayısı hakkında fikir edinmek mümkündür. Buna göre 1916 yılında Medresetü'l Mütehassisin'de 37, yüksek kısımda 38, orta derece birinci basamakta 277, ikinci basamakta 94, hazırlık sınıflarında da 66 talebe olmak üzere İstanbul'da toplam 512 talebe bulunmaktadır². 1917 yılında ise Medresetü'l Mütehassisin'de 56, yüksek kısımda 220, orta derece birinci basamakta 247, ikinci basamakta 372, hazırlık sınıflarında ise 152 talebe olmak üzere toplam 1047 talebe bulunmaktadır³. Aynı dönemde taşrada ise 1680 talebenin medreselerde öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır⁴. Ancak şurasını hemen belirtelim ki verilen bu rakamlar İstanbul ve taşrada, ıslahat kapsamına alınan medreselerden Medresetü'l Kuzât, Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ gibi medreselerin dışında olanlar için geçerlidir; yoksa ülkedeki bütün medrese talebelerinin sayısı bu rakamlarla sınırlı değildir. Zîrâ, taşrada ıslahat kapsamına alınmayan çok sayıda medresenin ol-

1) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 289742.

2) Bk. Cerfide-i İlmiye, 3. Sene, Aded 23, (Mart 1916), s. 523.

3) Bk. Cerfide-i İlmiye, 3. Sene, Aded 32, (Temmuz 1917), s. 915.

4) Bk. Cerfide-i İlmiye, 3. Sene, Aded 32, (Temmuz 1917), s. 915.

duğu bilinmektedir.

Istanbul'daki talebe sayısı ile 1914 ve 1917 nizamnâmelerinde medreselere alınması öngörülen talebe sayısı ile mevcut rakamlar karşılaştırıldığında, beklenen sayıya ulaşılamadığı görülmektedir. Nitekim 1914 nizamnâmesinde orta dereceli medreselere 2080, yüksek dereceli ve ihtisas medreselerine 840 olmak üzere toplam 2920 talebe kabûlü öngörülmüş iken, bu sayı az önce de belirttiğimiz gibi 1916 yılında 520, 1917 yılında ise 1047 gibi beklenenin çok altında kalmıştır. 1917 nizamnâmesinde orta, yüksek, ihtisas medreselerine toplam 1590 talebenin alınması kararlaştırılmıştır. Ancak bu nizamnâmenin yayınlanmasından sonraki döneme ait, talebe sayısını gösteren bir belgeye sahip olamadığımızdan dolayı bu konuda bir fikir edinemiyoruz.

Görüldüğü gibi medreselere beklenen sayıda talebe gelmemektedir ki esâsen bu durumun sebepleri üzerinde durmak gerekir. Kanaatimizce talebelerin medreselerden uzaklaşmasının başlıca sebebi istikbâl endişeleridir. Zîrâ medrese mezunları, belirli din hizmetlerinin dışında bir alanda görevlendirilmemekte ve diğer mektep mezunları ile aynı haklara sahip değildir. Nitekim çalışmamızın önceki kısımlarında, medrese talebelerinin bu durumdan şikâyet ederek, şâyet bu durum devam ederse talebelerin medreselerden uzaklaşacağını ifâde ettiklerini belirtmiştik¹. Şu halde, medreselere olan rağbetsizliğe bakarak, bu öğretim kurumlarından mezun olan ve okuyan talebelerin bazı haklardan mahrum kaldıkları veya kalabilecekleri endişesi ile medreselerden uzaklaştıklarını söyle-

1) Bk. İsmail Hakkı, Talebe-i Ulûm, (Sebilürreşad), s. 134-135; M. Fâik, Mektep-Medrese, (Beyânü'l Hak), s. 2708-2709.

mek mümkündür. Bununla birlikte medreselerdeki talebe sayısının azalmasında etkili ikinci bir faktörü gözden kaçırmamak gerekir ki bu da ülkenin I. Cihan Harbi nedeniyle içinde bulunduğu olağanüstü durumdur. Nitekim, Sebilürreşad Dergisi'nde yayınlanan bir makalede, askere alınan birçok medrese talebesinin şehit olmaları sonucu, I. Cihan Harbi'nin sonunda İstanbul'da 700-800 kadar medrese talebesinin kaldığı, bunların da üçte ikisinin hazırlık ve orta öğretim birinci kademe talebesi olduğu ifade edilmektedir¹.

Şu halde II. Meşrûtiyet döneminde yapılan ıslahat çalışmalarında, medreselere kabul edilecek talebeler konusunda ciddi çalışmalar yapıldığı ve bu hususta belirli kuralların konulduğu, diğer taraftan kabul edilecek talebe sayısının ise sınırlandırıldığı görülmektedir. Her ne kadar medreselerde öğrenim görmek isteyen talebe sayısının, bu sınırı aşmak bir yana çok altında kaldığı görülmekte ise de bilhassa kayıt konusunda konulan şartların, medreselerde eğitim-öğretim kalitesinin artmasına müsbet yönde tesiri olduğu kanaatindeyiz.

2) Ekonomik Durumları ve İâşeleri

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medrese ıslahat girişimlerinde medrese talebelerinin ekonomik durumları, yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması konusuna da temas edilerek bu konularda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Daha önce de temas ettiğimiz gibi, medrese talebeleri bu döneme kadar maddî yönden çeşitli sıkıntılar içinde bulunmaktadır. II. Meşrûtiyet döneminde ise yapılan düzenlemelerle bu sıkıntıların giderilmesi hedeflenmiştir.

1) Bk. Müftizâde, İstanbul Medreseleri I, (Sebilürreşad), s. 161.

1910 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde, medreselerde barınacak talebelerin mevcut odalardan faydalanma şartları belirtilmiştir. Hücre adı verilen bu odalardan, başta müderrisler olmak üzere talebeler de faydalanacaktır. Nizamnâme-de medreselerdeki hücrelerin, her yılın Muharrem ayının 10. günü talebelere dağıtılacağı, bu tarihte medresede bulunmayan talebelerin ise bu haktan yararlanamayacağı belirtilmektedir. Ayrıca, medreseyi 15 gün izinsiz terkeden veya izni bittiği halde vaktinde geri dönmeyen talebelerin odalarından çıkartılması, tekrar bu haktan yararlanmak için sıra beklemeleri gerektiği ifade edilmiştir. Diğer taraftan, görevi başında iken vefat eden müderrislerin odalarının, talebe olan çocuklarına tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır¹. Nizamnâmedeki bu düzenleme ve hükümlerden, medreselerdeki oda sayısının talebelerin hepsinin barınmasına yeterli gelmediği anlaşılmaktadır. Zîrâ çeşitli sebeplerden dolayı mevcut odalardan faydalanamayan talebelerin, sıraya girerek odaların boşalmasını beklemeleri bu gerçeği ortaya koymaktadır. Ancak nizamnâmede, medreselerde barınamayan talebelerin nerede ve ne şekilde barınacağı konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte biz, bugün olduğu gibi bu talebelerin kendi imkânları ile barınma problemlerini kendilerinin çözme durumunda kaldıklarını söyleyebiliriz.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından sonra yapılan yeni bir düzenleme ile talebelerin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması konusunda eskisinden farklı bir uygulama başlatılmış-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 129-130, (mad. 8-13).

tır. O döneme kadar İstanbul`da bulunan medrese talebeleri yiyecek ihtiyaçlarını imâretlerden karşılarken, 28 Kasım 1910 tarihinde yayınlanan birnizamnâme ile bundan böyle talebelere yemek verilmesi yerine, bu ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayda 70 kuruş tahsisat verilmesi kararlaştırılmıştır. Nizamnâmede, nizamnâmede bu tahsisat için gerekli mâlî kaynağın Evkâf ve Mâliye Nezâretleri tarafından karşılanacağı da ifâde edilmiştir¹. Nitekim, nizamnâmenin yayınlanmasından yaklaşık bir ay sonrasına ait bir belgeden bu konuda daha fazla bilgi edinmek mümkündür². Meşihat`ın Evkâf ve Mâliye Nezâretlerinden mâlî kaynak talebinde bulunduğu bu belgede, İstanbul medreselerinde öğrenim gören 5000 talebeye, 1910 yılında altı, 1911 yılında ise dokuz ay 70 kuruş aylık tahsisat verileceği belirtilmektedir. Yine aynı belgeden anlaşıldığına göre Evkâf Nezâret`i yeni uygulamadan fayda sağlanamayacağı gerekçesi ile bu talebi kabul etmeyerek, talebelere tahsisat vermek yerine, yemek ihtiyaçlarının karşılanması usûlüne devam edilmesini istemiştir. Ancak buna rağmen yeni uygulamanın devam ettiğini, bu uygulamaya karşı olan dönemin Evkâf Nâzırı Hayri Efendi`nin 1914 yılında Şeyhulislâm olup, Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nin yayınlandığı 1914 yılına kadar talebelere tahsisat ödendiğini görmekteyiz³. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nin yayınlanması ile birlikte, talebelere ödenen nakdî tahsisatın kesilerek, bunun yerine iâşe ve elbise yardımının yapılma-

1) Bk. Talebe-i Ulûm Tahsisatına Dâir, Takvîm-i Vekâyf, No : 684, s. 2, (mad. 1).

2) Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O. No: 289742.

3) Bk. Müftizâde, İâşe II, (Sebilürreşad), s. 210.

sının kararlaştırıldığı görülmektedir¹.

1914 yılında yapılan bu düzenleme sonucu, medrese talebelerinin yemek ihtiyaçlarının karşılanması kararından sonra İstanbul'un talebelerin yoğun olduğu belirli merkezlerinde yemekhanelerin açıldığı görülmektedir. Nitekim bu amaçla Şehzâde, Fatih, Nûr-ı Osmâniye imâretleri talebelere ayrılarak, her birinde günde 300 kişilik yemeğin çıkartılması kararlaştırılmıştır². Hazırlanan çizelgelerde, medrese talebelerinin, öğrenim gördükleri medreseler ve sınıflarına göre gruplandırılarak her birinin yemek saatlerinin ve hangi yemekhanelerden faydalanacakları belirtilmiştir ki buradan talebelere günde iki öğün yemek verildiği anlaşılmaktadır³. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde talebelere yapılacak giyecek yardımından da bahsedilmiştir; ancak biz bu konuda gerçekleştirilen bir faaliyete dair bilgiye rastlamadık.

1917 yılında yapılan yeni düzenleme ile talebelerin iâşe ve ekonomik durumlarının oldukça iyi bir seviyeye getirildiği söylenebilir. Bu dönemde, talebelerin yiyecek ihtiyacının Evkâf Nezâreti, giyecek ihtiyacının ise Mâliye Nezâreti tarafından karşılanması, ayrıca yine Mâlîye Nezâreti tarafından Medrese-i Süleymâniye talebelerine ayda 150 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır⁴. Ancak, son iki nizamnâmede de talebelerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması husûsuna temas edilmemiştir. Kanaati-

1) Bk. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 1327, (mad.12).

2) Bk. Cerfide-i İlmiye, Islâh-ı Medâris Nüsha-i Fevkalâdesi, (Ekim 1914), s. 257.

3) Ders Vekâletine Ait Müsvedde Defterleri, 52 d/2, s. 405-409.

4) Bk. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun, Cerfide-i İlmiye, s. 879, (mad. 11).

mizce bu konularda yapılan yeni bir uygulama gerçekleştirilmemiş, talebeler yine medreselerde veya kendi imkânları ile temin edebildikleri mekânlarda bu ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Netice olarak, II. Meşrûtiyet döneminde medrese talebelerinin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi ve iaşelerinin temini gibi konularda bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Ancak bu çalışmaların yeterli olduğunu söyleyebilmek güç görünmektedir. Zîrâ daha önce de belirttiğimiz gibi, bulhassa son dönemlerde medrese talebeleri maddî açıdan birçok problemle karşı karşıya bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda ise daha çok talebelerin yiyecek problemlerini çözmeye yöneliktir. Halbuki bunun dışında, talebelerin sağlıklı barınma ve ortaya çıkabilecek diğer, meselâ kitap-defter ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeterli mâlî güce sahip olamamaları meselesi vardır ki bu konulara ciddi çözümler getirilmemiştir. Bütün bunlara bakarak, bu dönemde de talebelerin maddî açıdan sıkıntı içinde olduklarını söylemek kanaatimizce mümkün görünmektedir. Ancak, o dönemde devlet kanalı ile giderilmesi sözkonusu olan bu ihtiyaçların karşılanması konusunda, devletin de içinde bulunduğu şartları gözden uzak tutmamak gerekir.

3) Talebelerin Kontrolü ve Disiplinin Sağlanması

II. Meşrûtiyet döneminde, medreselerde öğrenim gören talebelerin disiplini hususunda da çalışmalar yapılmıştır. Daha önce de temas ettiğimiz gibi, Osmanlı medreselerinde talebe disiplininin sağlanmasından birinci derecede müderrisler sorumludur. II. Meşrûtiyet`te yapılan düzenlemelerde ise 1910 yılında yapılan girişimde mevcut bu durumun korunduğu, ancak sonraki çalışmalarda talebe

disiplininin sağlanması bugünkü orta dereceli okullardaki disiplin kurullarına benzer kurullar aracılığı ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Yine aynı dönemde talebelerin medrese içinde ve dışındaki davranışlarının kontrol edilmesi, ayrıca bu konu ile ilgili bilgilerin kayıtların yapıldığı kütük defterlerine yazılması usûlü getirilmiştir.

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi`nde, az önce de ifade ettiğimiz gibi medreselerde disiplinin sağlanması müderrislerin görevleri arasında zikredilmiştir¹. Buna göre, kânûnî müdâhaleyi gerektiren durumlar dışında, talebeler arasındaki ihtilafların çözülmesi, talebelerin dersleri ile meşgul olmalarının sağlanması gibi hususlarda müderrisler yetkili ve sorumlu tutulmuşlardır. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nde ise bu konuya temas edilmemekle birlikte, daha sonra yayınlanan tâlîmâtnâmede, hangi hususların talebeler için cezayı gerektirdiği, ayrıca bu cezaların kimler tarafından nasıl verileceği hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Tâlîmâtnâmede, talebeler için işlenmesi hâlinde suç teşkil eden davranışlar olarak belirtilen hususlar şunlardır :

- a) Derslere karşı ilgisizlik ve özürsüz devamsızlık yapmak,
- b) Müderrisler ve medresede görevli memurlara karşı saygısızlık yapmak, arkadaşlarına sözlü ve fiilî sataşmada bulunmak,
- c) Nizamnâme ve tâlîmâtnâmelerde belirlenen yasakları ihlâl etmek,
- d) Ferdî veya toplu olarak idâri ve eğitim-öğretim işlerine müdâhale etmek,

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 129, (mad. 5).

- e) Siyâsetle ve dersle ilgisi olmayan işlerle uğraşmak,
- f) Resmî makamlardan izinsiz olarak umûmî mahallerde konuşmalar yapmak, konferans vermek ve miting düzenlemek,
- g) Medrese dışında talebeye yakışmayacak hâl ve hareketlerde bulunmak, kahvehâne ve benzeri yerlerde oyun ve eğlenme ile meşgul olmak¹.

Bu davranışları yerine getirenlerin ise suçun ağırlığına göre ihtar, tekdir, ta`zir ve terkin-i kayıt (kayıt silinmesi) cezalarına çarptırılması öngörülmüştür. Bu cezalardan ilk üçünün, her medresenin umûmî müdürlerinin başkanlığında oluşturulacak komisyonlarca oy çokluğu ile, kayıt silinmesi cezasının ise bu komisyonların durumu Meclis-i Mesâlih-i Talebe`ye bildirmesi ve burada üyelerin üçte iki oy çoğunluğu ve Meşihat`ın kararı ile uygulanması kararlaştırılmıştır². Tâlimâtname de belirtildiğine göre yukarıda zikredilen fiilleri işleyenler ihtar, tekdir ve ta`zir cezalarını alacaklar, en ağır ceza olan kayıt silinmesi ise bu suçların tekrarı hâlinde uygulanacaktır. Buna göre bir ayda üç ihtar, bir tekdir veya üç ayda üç tekdir bir ta`zir cezası alanlar ile bir senede üç defa ta`zir cezası alanların kayıtları bir daha hiçbir medreseye kabul edilmemek üzere silinecek, ayrıca verilen cezalar talebelerin kaydedildiği kütük defterlerine yazılacaktır³. Her ne kadar getirilen kurallar ağır gibi görünüyorsa da medrese-

1) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamname Ders Cetveli, s. 34, (mad. 76).

2) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamname Ders Cetveli, s. 34-35, (mad. 75, 77, 81).

3) Bk. Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamname Ders Cetveli, s. 34-35, (mad. 74-75, 79).

lerde eğitim-öğretimin ciddi bir şekilde yürütülebilmesi için bu tür kuralların getirilmiş olmasının yerinde olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte bu kuralların ne derece uygulandığı hakkında bilgi sahibi değiliz.

1917 yılında yayınlanan nizamnâme ve kanunda ise talebelerin disiplini konusuna temas edilmemiştir. Buna bakılarak 1914 yılında hazırlanan tâlmâtnâmede belirlenen hükümlerin geçerli kabul edildiği söylenebilir.

Şu halde, II. Meşrûtiyet döneminde medrese talebelerinin kontrolü ve disiplini konusunda ciddi çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda amacın daha öncekilerde olduğu gibi, medreselerdeki eğitim-öğretim kalitesinin artırılması ve bu kurumlarda huzurlu ve disiplinli bir ortamın sağlanması olduğu söylenebilir. Getirilen hükümlerden bu durum anlaşılmaktadır. Nitekim bu hükümlerle, bugünkü orta dereceli okullarda mevcut olan disiplin kurulları ve çalışma usulleri arasında benzerlikler olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, getirilen hükümlerde talebeleri baskı altına alıcı, aşırı disiplin altına sokan bir yön de hissedilmekte, aksine her talebenin normal olarak uyması gerekli kurallar olduğu görülmektedir.

4) Mezûniyet Sonrası ve İstihdam Durumu

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan çalışmalarda medreselerden mezun olanların öncelikle din görevliliği alanında istihdam edilmeleri öngörülmüştür. Ancak Medresetü'l Kuzât mezunları bu alanın dışında şer'î mahkemelerde görev almak üzere yetiştirilmektedir ki bu konuya daha sonra temas edeceğiz.

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi`nde medreselerden mezun olanların müderrislik, vâizlik, müftülük gibi din görevliliklerine, ayrıca askerî birlikler içinde görev yapmak üzere alay müftülüğü ve tabur imamlığı vazifelerine, yapılan imtihanlarda başarıları olmaları şartıyla atanacakları ifâde edilmektedir¹. 1913 yılında hazırlanan, çeşitli din görevlilikleri ile müderrisliklere yapılacak tâyinler konusuna da yer verilen Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi`nde de aynı husûsa temas edilerek bu görevlere atanacakların imtihanla tesbit edilmesi kararlaştırılmıştır². Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi`nde bu konuya temas edilmemiş ancak 1917 yılında hazırlanan nizamnâmede, medreselerin her derecesinden mezun olanların ne tür görevler alabilecekleri belirtilmiştir. Nizamnâmede her ne kadar bu göreve atanacakların imtihanları konusuna temas edilmemekle birlikte, 1913 Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi`ndeki imtihan şartının bu dönemde de geçerli olduğu kanaatindeyiz. Zîrâ, bu hükmün kaldırıldığına dâir elimizde bilgi bulunmamaktadır. Buna göre İhtisas medresesinden (Medrese-i Süleymâniye) mezun olanlar ihtisas alanlarına göre, İstanbul`daki Dârü`l Hilâfeti`l Âliye Medresesi müderrisliklerine, medreselerde idârecilik görevlenine, müftülüklere, sefâret ve alay imamlıklarına ayrıca mekteplerde din bilimleri ve Arapça dersi muallimliklerine tayin edilebileceklerdir. Yüksek dereceli medreseden (Sahn) mezun olanlar ise Meşihat ve Evkâf Nezâreti`nde memuriyetlere, müftülüklere, taşra medreselerindeki idârecilik görevlerine ve tabur imamlıklarına tâyin e-

1) Bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, Düstur II, s. 136, (mad. 37-41).

2) Bk. Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi, Düstur V, s. 612, (mad. 28-34).

dilebileceklerdir. Orta derece birinci basamak (İptidâ-i Hâriç) mezunları ise köylerdeki câmilere imam olarak veya buna denk diğer memuriyetlere, orta derece ikinci basamak (İptidâ-i Dâhil) mezunları ise mahalle câmilerine imamlıklara, ilk mekteplere din dersi muallimliklerine ve kütüphâne görevliliklerine tâyin edileceklerdir¹.

Bunların dışında, Medresetü'l Kuzât, Medresetü'l Vâizin ve Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ gibi medreselerden mezun olanların ise ne gibi görevler alabilecekleri de bu kurumlarla ilgili olarak yayınlanan nizamnâmelerde belirtilmiştir. Ancak biz bu konuya her birini müstakil olarak ele alacağımız çalışmamızın daha sonraki kısmında temas etmeyi uygun görüyoruz.

Netice olarak II. Meşrûtiyet döneminde yapılan düzenlemelerde, medreselerden mezun olanların çoğunlukla din görevliliklerinde veya din bilimlerinin öğretimi ile ilgili alanlarda istihdam edildiklerini görmekteyiz. Bunun dışında, yapılan çalışmalarda medreselerden mezun olanların, diğer mekteplere devam etmek istediklerinde bunun hangi şartlarda mümkün olduğu, meselâ orta dereceli medreselerden mezun olan bir talebenin, yüksek dereceli bir mektebe devam etmek istediğinde medreseden aldığı belgenin orta dereceli mektep diplomasına eşit sayılıp sayılmayacağı meselesine temas edilmemiştir. Medreselerin ıslâhı konusunda görüşlerine daha önce temas ettiğimiz Gürünlü Hilmi ve Şevketî gibi fikir adamları bu açıdan mekteplerle medreselerin eşit sayılmalarını istedikleri gibi, istihdam alanları konusunda da aynı eşitliğin

1) Bk. Dârü'l Hilâfeti'l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi, Düstur IX, s. 751-752, (mad. 33-36).

sağlanmasını istemektedirler. Ancak bu dönemde yayınlanan nizam-nâmelerde, yukarıdaki konulara temas edilmediğine bakılarak, medrese talebelerinin bahsedilen haklardan mahrum kaldıklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan daha önce de temas ettiğimiz, medreselere talebelerin rağbetinin azalmasında, bu haklardan mahrum kalmalarının önemli bir etken olduğu kanaatindeyiz.

VI. Islahat Çerçevesinde Din Eğitimi Meselesi

Çalışmamızın bu kısmında, gerçekleştirilen medreselerin islâhî çalışmaları ile din eğitimi konusunda yapılanlar husûsuna temas etmek istiyoruz. Ancak konuya geçmeden önce ülkenin II. Meşrûtiyet döneminde içinde bulunduğu din eğitimi seviyesi ile bu husustaki tartışmalardan bahsetmek yerinde olacaktır.

II. Meşrûtiyet döneminde halka dîni bilgi, tutum ve davranışların kazandırılması amacı ile ilgili bazı çalışmaların gerçekleştirildiği, bu çalışmalarda daha çok telkin ve teşvik metodlarının kullanıldığı görülmektedir. Halka din eğitimi verilmesi husûsunda medresenin fonksiyonu, bu görevi yerine getirecek imam, hatip, vâiz, müftü gibi elemanların yetiştirilmesinde ortaya çıkmaktadır¹. Ancak, son dönemlerde medreselerin gerilemesinin bir sonucu olarak, halka din eğitimi ve öğretimi verilmesi konusunda yeterli seviyeye ulaşamadığı görülmektedir. Nitekim II. Meşrûtiyet döneminde basında çıkan bazı yazılarda, halkın din eğitimi konusunda oldukça yetersiz bir seviyede bulunduğu dikkat çekilmektedir. Hatta Halim Sâbit, son dönemlerde Osmanlı Devleti'ne isyân eden Araplar ve Arnavutlar gibi müslüman olan unsurların isyanlarında, bu unsurlara yeterli din eğitiminin verilmemesinin de payı olduğunu, devletin bu insanları aynı dine sahip olmaları fikrini işleyerek kendisine bağlamakta yetersiz kaldığını iddia etmektedir². Her ne kadar iddiadaki gerçeklik payı tartışılabilirse de aynı konudaki diğer tenkitler dikkate

1) Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 86, 186; Akyüz, Türk Eğitim, s. 85-86; Baltacı, XV. XVI. Asırlarda, s. 57.

2) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 324.

alındığında, son dönemlerde din eğitimi konusunda iki hususta eksiklik olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki din görevlilerinin azlığı ve yeterli kapasiteye sahip olamamaları, diğeri de din eğitiminde tâkip edilen usûllerin ve kitap gibi araçların yetersiz olmasıdır. Meselâ Ahmet Hamdi¹, câhil din görevlilerinin dine ve akla sığmayacak asılsız hurâfelerle bazı hikâyeleri din adına halka telkin ettiklerinden şikâyet etmektedir². Ethem Rûhi ise halkın dîni konularda çok câhil kaldığını hatta köylerde İslâm'ın şartı, guslün farzı gibi basit bilgilerden habersiz insanların sayısının az olmadığını ifâde etmektedir³. Ödemiş'te müderrislik yapan Mustafa Hakkı ise son yıllarda câhil ve menfaatperest vâizlerin yetiştirildiğinden bahsederek bunların halkı din adına yanlış yollara sürükleyerek sanat ve ticâretten soğuttuklarını, böylece hem halkın fakir kalmasına, hem de kendi itibarlarının düşmesine neden olduklarından şikâyet etmektedir⁴. Halim Sâbit, Anadolu'da bilhassa köylerde müthiş bir cehâletin hükümfermâ olduğunu belirterek sözlerine şöyle devam etmektedir: " Buralarda din görenek ile tevâtür tarfki ile gelmiş birşey,

1) Ahmet Hamdi (1877-1951) : Akseki'nin Güzelsu nâhiyesinde doğan Ahmet Hamdi, tahsilini Medresetü'l Mütahassisin'de tamamladı ve bir süre müderrislik görevinde bulundu. 1922 yılında Tedrisât-ı Umûmiye Müdürlüğü görevine atandı. Cumhûriyet döneminde İstanbul İlâhiyât Fakültesi'nde Hadis dersleri okuttu. 1939 yılında Diyânet İşleri Başkan Yardımcılığı'na, 1947 yılında ise Diyânet İşleri Başkanlığı görevine atanan Ahmet Hamdi, vefâtına kadar bu görevini sürdürdü.

2) Bk. Ahmet Hamdi, Medresetü'l İrşâd, (Sebilürreşad), s. 142.

3) Bk. Ethem Rûhi, Dertlerimiz, (Sebilürreşad), s. 232.

4) Mustafa Hakkı, Ulumâ-i İslâmiye, (Beyânü'l Hak), s. 796.

yoksa ta`lim ile esaslı bir tarzda bilinmiş mâlûmât kabilinden değil. Eğer burası ahâlisinin fıtratlarındaki safvet ve necâbet bulunmasaydı bu kadar azîm bir ihtimamsızlığa karşı oralarda din-den, İslâmiyet`ten eser bile kalmaz, ahâlf hayvâniyet derekesine inmiş olurdu¹". Bu konuda az önce görüşlerine yer verdiğimiz Ahmet Hamdi (Akseki), diğer bir makalesinde ise din görevlilerinin sayısının azlığından bahsederek şunları söylemektedir : " Bugün binlerce köyümüz vardır ki tenvir ve irşâd edebilecek imamdan, hatipten hatta Ezân-ı Muhammedî okuyacak müezzinden mahrumdur²". Ziya Gökalp ise 1916 yılında kaleme aldığı bir makalesinde halkın dîni bilgiler konusunda ne kadar câhil kaldıklarının, cemiyetin her kesiminden gelen askerlere bakıldığında ortaya çıktığını şu sözleri ile ifâde etmektedir : " Köylü neferlerin ekserîsi Peygamberlerinin ismini bilmediği gibi, hangi mezhebe mensup olduğundan ve imamının adından bîhaber bulunuyor. Bu dîni cehâlet, yalnız köylere de münhasır değildir. Şehirlerde fıkara mahallelerinde hizmetçi, hamal makulesi kimselerde aynı cehâleti görürsünüz³".

Yapılan tenkitlerde, görüldüğü gibi daha çok mevcut din görevlilerinin sayı olarak azlığı ve yetersizliği ön plana çıkmaktadır. Ancak din eğitimi konusundaki eksikliğin bunlarla kalmadığı aynı zamanda metod ve kitap gibi araçlar hususunda da yetersizliklerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Halim Sâbit, halkın dine olan rağbetinin azaldığını ve dinin toplum hayatındaki güç ve fonksiyonunu giderek kaybettiğini belirterek " DİNİMİZDEN

1) Halim Sâbit, Islâh-ı Medâris, (Sırât-ı Müstakim), s. 325.

2) Ahmet Hamdi, Yeni İslâm, (Sebilürreşad), s. 13.

3) Bk. Ergin, Türk Maârif III-IV, s. 1348.

dünyada müstefid olamıyoruz " demektedir¹. O, bu durumun ortaya çıkmasının nedenini iki noktaya bağlamaktadır : Birincisi, din eğitimi ve öğretimi konusunda metotta yapılan hatalar, diğeri ise dinin dar kalıplar içerisinde değerlendirilerek hakiki mâhiyetinden uzaklaştırılması ve hurâfelerle dolu hâle getirilmesidir. Yazara göre dinin öğretilmesinde Hz. Peygamber`in tâkip ettiği usûller ile tavsiyeleri dikkate alınmamakta, dinin saf inancından uzaklaştırılarak, ortaya çıkan yeni gelişmelere mâkul çözümler bulunması yerine asırlar öncesine ait belirli fetvâ mecmualarına göre hareket edilmesi yolu tercih edilmiştir². Kırım`a meşhur fikir adamı İsmail Gasprinski (Gaspıralı İsmail)³, 1909 yılında Şeyhulislâm`a yazdığı açık mektupta " Molla çok lâkin millette bilgi yok⁴" diyerek, ulemânın dîni bilgileri halka aktarmakta başarısız kaldıklarını belirtmekte ve bu konuda tâkip edilen metoddaki yanlışlıkların varlığına işâret etmektedir. Yine o, mektubunda Şeyhulislâm`dan Kırım`a, iman ve ibâdetle ilgili konuların yanısıra İslâm`ın ilme, çalışmaya, ferdi haklara, sosyal dayanışmaya, vatana ve millete hizmet etmeye verdiği öneme dâir bilgilerin de yer aldığı, sade ve anlaşılabilir bir dil ile yazılmış il-

1) Halim Sâbit, Dinin Şekl-i Aslısine, (Sebilürreşad), s. 273.

2) Halim Sâbit, Dinin Şekl-i Aslısine, (Sebilürreşad), s. 274.

3) Gaspıralı İsmail (1851-1914) : Kırım`ın Bahçesaray şehrinde dünyaya gelen Gaspıralı İsmail Bey yine aynı şehirde vefat etmiştir. Gaspıralı İsmail Bey, Türk birliğinin sağlanması fikrinin önde gelen temsilcilerindendir. Bk. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu, s. 1-146.

4) İsmail Gasprinski, Sertâc Ulemâ-i Şerifatpenah, (Sirât-ı Müstakim), s. 406.

mihalin hazırlanarak gönderilmesini istemektedir¹. Bu mektup esasen bize Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde olmayan yerlerde yaşayan müslümanların din eğitimi konusunda Meşihat'tan bazı beklentileri olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Zira bu dönemde Kırım, Rus işgali altında bulunmaktadır. Görüşlerinden daha önce de bahsettiğimiz Gökalp, din eğitiminin verildiği kitapların yetersizliğine temas ederek Fıkıh, Kelâm, Tefsir ve Hadis alanlarında yeni kitapların te'lifi için komisyonlar kurulmasının gerektiğini belirtmektedir².

II. Meşrûtiyet döneminde ülkenin din eğitimi açısından içinde bulunduğu durum hakkında, yukarıda yer verdiğimiz ifade ve görüşler bu konuda fikir edinmemize yardımcı olmaktadır. Buna göre bu dönemde din eğitimi faaliyetlerinin medreselerde, bu görevi icrâ edebilecek elemanların yetiştirilmesi, câmilerde ise vaaz ve hutbelerin yanısıra geleneksel olarak yapılagelen Kur'an kursları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ancak din eğitimi faaliyetlerinin esas olarak medrese ve câmiler etrafında gerçekleşmesine rağmen, bu görevin yerine getirilmesinde bazı yeni kurumların oluşturulduğu veya eskiden beri bu tür faaliyetlerde bulunan kurumların muhafaza edildiği görülmektedir. Meselâ tekke ve zâviyeler, her ne kadar eski özelliklerinden çoğunu kaybetmiş olsalar da halkın dîni yönden eğitilmesine yardımcı olmaktadır³. Yine 1900-1914 yılları arasında öğretime devam eden, ancak 1914 yılında medreselerin yeniden düzenlenmeleri ile fonksiyonunu kaybederek kapa-

1) İsmail Gasprinski, Sertâc Ulemâ-i Şeriatpenah, (Sırât-ı Müstakim), s. 407.

2) Ergin, Türk Maârif III-IV, s. 1348-1349.

3) Ergin, Türk Maârif I-II, s. 229-234.

tilan¹ Dârü'l Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi bir süre din görevlisi yetiştirme görevini yerine getirmiştir. Bunların yanısıra, yeni açılan orta ve yüksek dereceli mekteplerin bir kısmının ders programlarında din derslerine de yer verildiği görülmektedir².

Meşihat'a bağlı olarak kurulan Dârü'l Hikmeti'l İslâmiye ile ileri gelen ulemâ tarafından kurulan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye³ ve yayın organı Beyânü'l Hak Dergisi, yine Meşihat'ın yayın organı olan Ceride-i İlmiye⁴ faâliyet ve muhtevâları ile halkın dîni konularda bilgi sahibi olmasına katkıda bulunmuşlardır.

Bütün bu çalışmaların yanısıra, ülkede din eğitimi konusundaki faâliyetlerin, gerek din görevlisi yetiştirme ve gerekse hizmet açısından birinci derecede sorumlusu medreselerdir. Esâsen bütün Osmanlı tarihi boyunca bu sorumluluğu taşıyan medreselerin, diğer alanlardaki fonksiyonlarını Tanzimat'tan itibaren kaybetmeleri sonucu bu durum daha da belirginleşmiş, neticede II. Meşrû-

1) Bk. Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin, s. 49-57.

2) 1915 yılında orta dereceli Sultânfler ile yüksek dereceli Dârü'l Muallimîn-i İptidâf'nin ders programlarında Ulûm-ı Dîniye, Kur'an ve Tecvid, İbâdât ve Siyer derslerine yer verilmektedir. Bk. Akyüz, Türk Eğitim, s. 300, 309.

3) 1908 yılında II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra kurulan ilk cemiyetlerden olan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, devrinin en güçlü teşekküllerinden birisi olmasına rağmen kuruluşundan kısa bir süre sonra dağılmıştır. Cemiyet hakkında geniş bilgi için, Bk. Ergin, Türk Maârif I-II, s. 292-294.

4) 1914 yılından itibaren aylık olarak yayınlanmaya başlayan Ceride-i İlmiye, medreselerle ilgili birçok bilgi yanısıra, dîni konularda yazılmış yazıları da ihtivâ etmektedir.

tiyet döneminde medreseler, özellikle dîni hizmetleri yerine getirecek din görevlilerinin yetiştiği kurumlar olma hüviyetini kazanmıştır. Aynı dönemde yapılan medreseleri ıslah çalışmaları bu sorumluluğun bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Yani medreseleri ıslah etmeye çalışmaktaki ilk amaç, bu kurumları önceden olduğu gibi değişik alanlarda elemanlar yetiştiren kurumlar hâline getirmek değil, öncelikle ülkede ihtiyaç duyulan kaliteli din görevlilerinin yetiştiği kurumlar olarak düzenlenmeleridir. Esâsen gerek medreselerin ıslâhı konusunda ileri sürülen görüşlerde, gerekse gerçekleştirilen faaliyetlerinde bu amacın tâkip edildiği bâriz şekilde görülmektedir. Nitekim daha önce de bahsettiğimiz gibi medreselerden mezun olanların öncelikle din görevliliği alanında istihdamları öngörülmektedir. Diğer taraftan gerek din görevlilerinin yetişeceği medreselere müderris yetiştirmek, gerekse halka din eğitimi verecek imam, hatip ve vâiz gibi görevlilerin yetiştirilmesi amacı ile ihtisas medresesi (Medresetü`l Mütehasşısın ve Medrese-i Süleymâniye), Medresetü`l Vâizin, Medresetü`l Eimme ve`l Hutebâ gibi medreselerin açılması, bu dönemde din eğitimi meselesinin ciddi olarak ele alındığını gösteren çalışmalardır. İhtisas medresesinin yanısıra diğer medreselerin ders programlarında yapılan değişiklikler ve programa yeni derslerin ilâvesi de dîni bilgiler yanısıra sosyal, fen ve matematik alanlarında bilgiye ve dönemin gelişmelerinden haberdâr din görevlilerinin yetiştirilmesi amacına yönelik olarak değerlendirilmelidir.

Yapılan bütün bu çalışmalara rağmen, ülkede din eğitimi ile ilgili meselelerin çözüldüğünü söyleyebilmek mümkün görünmemekte-

dir. Zîrâ öncelikle bu problemin çözümü amacı ile başlatılan medreseleri ıslah girişimi ülkedeki bütün medreseleri kapsamadığı gibi daha önce de bahsettiğimiz ihtisas medreseleri, hem kurum hem de talebe sayısı olarak ihtiyacı karşılamaktan çok uzak görünmektedir. Yine yapılan program düzenlemesine paralel olarak ders kitaplarının da yeniden ele alınarak yazılması çalışmaları da yerinde bir girişim olmakla birlikte bu konuda gerçekleştirilen bir yeniliğin olduğu da görülmektedir. Öyle görünüyor ki yapılan bütün bu çalışmalar, ileride geliştirilmek ve yaygınlaştırılmak amacı ile başlatılmış örnek girişimlerdir. Baş tarafta yer verdiğimiz, ülkedeki din eğitimi seviyesi konusunda bilgi edinmemize yardımcı olan tenkitler göz önüne alındığında, yapılan ıslahat hareketlerinin, aksaklıklar dikkate alınarak ve bu aksaklıklara çözüm bulunması amacı ile gerçekleştirildiği görülmektedir.

D. Yeni Medreseler Kurma Girişimleri

I. Kurulan Belli-Başlı Medreseler

1) Medresetü'l Kuzât

Bu konuya geçmeden önce birkaç noktaya dikkat çekmeyi faydalı buluyoruz. Öncelikle, şer`f mahkemelerde görev yapacak kadıların yetiştirilmesi amacını taşıyan bu medrese ilk defa II. Meşrûtiyet döneminde kurulmuş değildir. Ayrıca medresenin amacı ve fonksiyonu dikkate alındığında, din eğitimi ve öğretimi ile doğrudan ilgisinin olmadığı da bilinmektedir. Ancak biz, II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı kapsamına alınan ve yeni bir ruh verilmeye çalışılan¹ bu medreseyi çalışmamızın bütünlüğü açısından ele almayı uygun buluyoruz.

Tanzimat Fermânı'nın yayınlanmasından sonra birçok alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da yapılan düzenlemeler neticesi, o döneme kadar bütün yönleri ile geçerli olan dine dayalı hukuk anlayışı, medeni hukuk dışında bir yana bırakılmış ve Avrupa hukuk sistemleri örnek alınarak yeni kanunlar düzenlenmiştir². Neticede şer`f mahkemelerin fonksiyonlarında bir daralma olmuş, bu mahkemeler sadece müslümanların medeni hukukla ilgili dâvâlarının görüldüğü yerler hâline gelmiştir. Meşihat, ortaya çıkan bu yeni durum karşısında, şer`f mahkemelerde görev yapacak kadıların daha iyi bir şekilde yetiştirilmeleri amacı ile ayrıca bir medrese kurulması yoluna gitmiş ve 1854 yılında Muallimhâne-i Nüvvâb'ı

1) Bk. Ergin, Türk Maârif I-II, s. 157.

2) Bk. Karal, Osmanlı Tarihi VI, s. 148-156.

açmıştır¹. Daha sonra 1884 yılında Mekteb-i Nüvvâb adını alan bu kurum, 1913 yılında yayınlanan nizamnâme ile Medresetü'l Kuzât adını alarak yeniden düzenlenmiştir². Bu nizamnâme ve ardından yayınlanan tâlimâtnâme³ ile medrese, gerek program ve gerekse talebe kabul edilmesi, imtihanlar ve idâri bakımlardan yeniden ele alınmıştır.

Meşihat Makamı'na bağlı olarak kurulan bu medrese, pâdişahın irâdesi ile atanacak bir müdür tarafından idâre edilecektir⁴. Kabul edilecek talebelerin, yapılacak yazılı imtihan neticesine göre belirlenmesinin kararlaştırıldığı medreseye girebilmek için ayrıca yaş sınırı da konularak, yaşı 20'den aşağı ve 35'den yukarı olanların kabul edilmeyeceği belirtilmiştir⁵. Daha önce sadece İslâm hukuku ile ilgili derslerin öğretiminin yapıldığı⁶ bu medresenin ders programında da (Bk. Tablo 25) değişiklikler yapılarak, Batı hukuk sistemine göre düzenlenen kanunların öğretimine de yer verilmiştir⁷. Daha sonra 1914 yılında tekrar düzenlenen programda ise (Bk. Tablo 26) derslerden ziyâde, haftalık saatlerinde değişikliklerin yapıldığı görülmektedir⁸.

1) Ergin, Türk Maârif I-II, s. 157.

2) Medresetü'l Kuzât Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 146-150; İlmiye Salnâmesi, s. 674-678.

3) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 9-10.

4) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 146, (mad. 1).

5) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 147, (mad. 7-8); Medresetü'l Kuzât Nizamnâme, s. 9-10, (mad. 1-11).

6) Bk. Ergin, Türk Maârif I-II, s. 159.

7) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâme, s. 14-16.

8) Bk. Cerîde-i İlmiye, 1. Sene, Aded 4, (Ağustos 1914), s. 193.

TABLO 25 : Medresetü'l Kuzât'ta 1913 yılında Uygulanan Ders Programı.

D E R S L E R	S I N I F L A R			
	1	2	3	4
Dürer	5	5	5	5
Mecelle	3	3	3	3
Tatbikât-1 Şer`iyye				1
Sakk-1 Şer`î	5	5	5	5
Defter-i Kassâm			1	
Ferâiz	3	3		
Ahkâm-1 Evkâf				2
Kanun-1 Arâzi		2	2	
Usûl-i Muhâkemât-1 Hukûkiye		3	3	
İcrâ Kanunu				1
İ`lâmât-1 Hukûkiye			1	
Kânûn-1 Ceza	2			
Hukûk-1 İdâre				2
Hukûk-1 Düvel	3	3	3	
Ticaret-i Bahriye				1
Ticaret-i Berriye			2	
Tanzim-i İ`lâmât-1 Cezâiye			1	
İktisat	2	2		
Kitâbet-i Resmîye	2	2		
Medhal-i İlm-i Hukuk	1			
Hatt-1 Ta`likiye	1	1		
Usûl-i Muhâkemât-1 Cezâiye ve Kânûn-1 Sulh		2	2	
Tatbikât-1 Hukûkiye, Cezâiye ve Ticâriye				1
Toplam Saat	27	31	28	21

TABLO 26 : Medresetü'l Kuzât'ta 1914 Yılında Uygulanan Ders Programı.

D E R S L E R	S I N I F L A R			
	1	2	3	4
Dürer	5	5	5	5
Mecelle	3	3	3	3
Sakk-ı Şer'î	1	1	1	2
Ferâiz	2	1		
Medhal-i Hukuk	1			
Kânun-ı Cezâ	2			
Kitâbet-i Resmiye	1	1		
İktisat	1	1		
Hukûk-ı Düvel	1	1	2	
Kânûn-ı Arâzi		1	1	
Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiye			1	
Ticâret-i Berriye			2	
Ticâret-i Bahriye				1
Defter-i Kassam			1	
Tanzîm-i İ'lâmât-ı Cezâiye			1	
Tanzîm-i İ'lâmât-ı Hukûkiye			1	
Kânûn-ı Idâre				2
Kânûn-ı İcrâ				1
Ahkâm-ı Nizâmât-ı Evkâf				2
Tatbikât-ı Şer'îye				1
Hüsn-i Hatt-ı Ta'lik	1	1		
Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye ve Kânûn-ı Sulh		1	1	
Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye ve Kânûn-ı Sulh		2		
Tatbikât-ı Hukûkiye, Cezâiye ve Ticâriye				1
Toplam Saat	18	18	19	18

Öğretim süresi dört yıl olarak belirlenen Medresetü'l Kuzât'ta giriş imtihanlarından başka, her yıl öğretim döneminin sonunda bir üst sınıfa geçebilmeleri için talebelerin imtihana tâbi tutuldukları görülmektedir. Sözlü olarak yapılan bu imtihanlarda talebelerin başarılı olabilmeleri için bütün derslerden aldıkları notların ortalamasının en az on üzerinden altı olması, ayrıca beşten aşağı notlarının olmaması gerekmektedir. Bunun dışında, notlarının ortalaması altı olduğu halde sadece bir dersten başarısız olanlar ve geçerli bir sebepten dolayı imtihana girememiş olanlar için bütünleme imtihanı hakkı sözkonusudur¹. İki yıl aynı sınıfta başarısız olanlar ile iki yıl devam etmeyenlerin ise kayıtlarının silinmesi kararlaştırılmıştır².

Diğer taraftan, 1914 yılında Medresetü'l Kuzât içinde, şer'î mahkemelerin yazı ve idâri işlerinde görevlendirilmek amacı ile " Sınıf-ı Mahsûs " adı verilen bir bölümün kurulduğu görülmektedir³. Öğretim süresi şimdilik bir yıl olarak belirlenen bu sınıfın programı ile tâyin edilen muallimleri de daha sonra belirlenmiştir⁴. Hazırlanan bu programa, Medresetü'l Kuzât programına benzer olarak İslâm Hukuku ile ilgili derslerin yanısıra, Batı Hukukuna göre hazırlanmış ve hâlen yürürlükte olan kanunlarla ilgili derslere de yer verilmiştir.

Medresetü'l Kuzât, medenî kanunun Cumhuriyet döneminde İsviçre Medenî Kanun'u örnek alınarak yeniden düzenlenmesinden sonra

-
- 1) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 148-149, (mad. 12-18).
 - 2) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 150, (mad. 21).
 - 3) Bk. Medresetü'l Kuzât Nizamnâmesine Zeyl, Düstur VI, s. 1255.
 - 4) Ceride-i İlmiye, 1. Sene, Aded 5, (Eylül 1914), s. 241-242.

kapatılmıştır¹.

Netice olarak, II. Meşrûtiyet döneminde yeniden ele alınarak düzenlenen Medresetü'l Kuzât, yapılan bu düzenlemeler ve programına Batı Hukuku'na dayalı olarak hazırlanan kanunların öğretiminin de alınması ile yeni bir çehre kazanmıştır. Aynı dönemde, medeni hukuk dışında diğer dâvalara bakan mahkemelere hâkim yetiştiren Hukuk Mektebi'nin programı² ile Medresetü'l Kuzât'ın programı karşılaştırıldığında, aralarında okutulan dersler açısından benzerliklerin olması, medreselilerin idâre ettiği Medresetü'l Kuzât'ın devrin hukuk ve ilim anlayışına intibak etmeye çalıştığı, böylelikle devrin ihtiyaçlarına cevap verme temâyülünü benimser bir tutuma girdiği görülmektedir³.

2) Medresetü'l Vâizin

Osmanlılar döneminde, halkı dîni konularda aydınlatmak üzere vâizlerin yetiştirildiği özel bir kurumun varlığına son yıllara kadar rastlamıyoruz. Bununla birlikte bu görevin, din bilimleri alanında tahsil görmüş bilgili kimseler tarafından yerine getirilmesi konusuna da önem verilmiştir. Nitekim XVI. yüzyıla ait bir kadı beratında, kadının görevleri arasında, Tefsir ve Hadis konularında bilgisi olmayan câhil kimselerin, ayrıca vaaz etmeye ehliyetli olduğuna dâir elinde bir belgesi olmayanların halkın huzurunda vaaz ve nasihat etmelerine engel olmaları da sayılmıştır⁴.

1) Bk. Ergin, Türk Maârif I-II, s. 159.

2) Bk. Ergin, Türk Maârif III-IV, s. 1104, 1111; Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 208-209.

3) Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 305.

4) Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 86.

Diğer taraftan, üç aylar denilen Recep, Şaban ve Ramazan aylarında medrese talebelerinin ülkenin her yanına dağılarak, halka vaaz ve nasihat ettikleri, halkın da bunların çeşitli maddi ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı oldukları görülmektedir. Cerr adı verilen bu usûlün, son dönemlerde bazı sakıncaları ortaya çıkıncaya kadar, medrese mensupları ile halkın kaynaşması açısından faydalı yönleri de bulunmaktadır¹. Yine bilhassa İstanbul'daki büyük câmilerde vâizlik görevinin tarikat şeyhlerine verildiği halde son dönemlerde bunlar arasından ehliyetli olanların yetişmemesinden dolayı bu görevin ileri gelen ulemâya verildiği de bilinmektedir². Bütün bu bilgilerden, Osmanlılarda vâizlerin yetişmesi için özel bir kurumun olmadığı ve vâizlik görevinin çoğunlukla medrese mensuplarınca yerine getirildiği anlaşılmaktadır.

Bilhassa son dönemlerde vâizlerin bazı tenkitlerle karşılaştıklarını ayrıca bu görevlilerin vaazları sırasında uymaları gerekli kurallar konusuna temas edildiğini görmekteyiz. Meselâ Ödemiş'te müderrislik yapan Mustafa Hakkı, özellikle son yarım asırda halka doğruyu gösteren vâizlerin yerini menfaatperest ve câhil vâizlerin aldığından şikâyet ederek bunların, halkı asılsız ve anlamsız nasihatlerle sanat ve ticaretten soğuttuklarını, böylece vâizliğin itibârının düşmesine neden olduklarını ifade etmektedir³. Yine Ahmet Necati, bazı ulemânın kendi fırkaları (partileri) lehine âyet ve hadisleri yorumlayarak dini siyâsi görüşlerine âlet ettiklerini belirterek durumdan haklı olarak şikâyet

1) Bk. Akyüz, Türk Eğitim, s. 86.

2) Bk. Uzunçarşılı, İlmîye, s. 186.

3) Mustafa Hakkı, Ulemâ-i İslâmîye, (Beyânü'l Hak), s. 796.

etmektedir¹. Diğer taraftan bu tür aksaklıkların giderilmesi amacı ile vâizlere yol gösterici mâhiyette yazıların da kaleme alındığı görülmektedir. Meselâ, az önce tenkitlerine yer verdiğimiz Mustafa Hakkı, diğer bir makalesinde vâizlerin öncelikle görevlerinin kutsallığına inanmaları gerektiğine dikkat çekerek halka anlaşılır, yumuşak ve sâde bir dille hitâbetmelerini, vaazlarında daha çok birlik ve bütünlüğü sağlayıcı konulara yer vermelerini istemektedir. Ayrıca o, sarfedilen sözlerin ve öğütlerin âyet ve hadisler gibi sağlam delillere dayandırılmasını, hurâfe ve dinde yeri olmayan bâtil inançlara itibar edilmemesini tavsiye etmektedir. Mustafa Hakkı, vâizlerin sözlerinin etkili olabilmesi için öncelikle anlatılanları kendilerinin yaşamaları gerektiğine de dikkati çekmektedir². Mustafa Sabri de Ramazan dolayısıyla taşraya gidecek talebelere, vaazlarında bilmedikleri konulara girmemelerini, halka meşrûti idârenin faziletlerini ve bu idârenin İslâmî açıdan üstünlüğünü anlatmalarını istemektedir³. Beyânü'l Hak Dergisi'nde yayınlanan ancak yazarı belirtilmeyen diğer bir makalede de vâizlerin anlatacakları konuya hâkim olmaları, halkın zihninde tereddüdlere ortaya çıkaracak veya aklın kabul etmeyeceği konularla uğraşmak yerine, onları çalışmaya yöneltecek ve dinin özünü öğretecek konuların üzerinde durulması talep edilmektedir⁴. Makalede ayrıca vâizlerin, hitap edecekleri topluluğun maddî ve mânevî durumlarına göre tavır almaları ge-

1) Ahmet Necati, Ulemâ-i Kirâmdan Bir Ricâ, (Beyânü'l Hak), s. 3009.

2) Mustafa Hakkı, Vâizîn-i Kirâm, (Beyânü'l Hak), s. 854-857.

3) Mustafa Sabri, Talebe-i Ulûma, (Beyânü'l Hak), s. 764-768.

4) Vâizlere İhtar, (Beyânü'l Hak), s. 877-879.

rektiği konusuna yer verilmiştir ki esâsen bu kural, yapılan nasihatın sonuçverebilmesi açısından fevkalâde önem taşımaktadır. Ahmet Hamdi de vâizlerin görevinin sâdece halka dîni bilgileri öğretmek olmadığını, aynı zamanda halkı birlik ve beraberliğe çalışmaya dâvet ederek mânevî yönden olduğu kadar iktisâdî yönden gelişmeye de teşvik etmek olduğunu belirtmektedir¹.

Diğer taraftan aynı dönemde, vâizlerin durumları hakkında bir nizamnâmenin yayınlandığı görülmektedir². Bu nizamnâmede vâizlerin, İstanbul'da Ders Vekâleti, taşrada ise müftüler tarafından verilecek ve vaaza izinli olduğunu gösteren bir belgeye sahip olmaları gerektiği belirtilerek ayrıca halk arasında ayrılığa neden olabilecek mâhiyette vaaz edenlerin cezalandırılacağı ifade edilmektedir³.

II. Meşrûtiyet döneminde özel olarak, ihtiyaç duyulan kalitede vâizlerin yetiştirilmesi amacı ile Medresetü'l Vâizin'in ve daha sonra bahsedeceğimiz Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ'nın kurulmasını, esâsen din eğitimi ve öğretimi konusuna verilen önemin bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan bu çalışmaların medresenin, mevcut sisteminin yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesinin bir sonucu olarak da değerlendirmek mümkündür⁴.

Nizamnâmesi 1914 yılında yayınlanan Medresetü'l Vâizin'in ku-

1) Ahmet Hamdi, Medresetü'l İrşâd, (Sebilürreşad), s. 143.

2) Bk. Cevâmî ve Mesâcid-i Şerifede, Düstur VI, s. 375; Cerfide-i İlmiye, 1. Sene, Aded 1, (Mayıs 1914), s. 18-19.

3) Bk. Cevâmî ve Mesâcid-i Şerifede, Düstur VI, s. 375, (mad. 1-3).

4) Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 302.

ruluşunun daha öncelere uzandığı görülmektedir. Henüz II. Meşrûtiyetin başlarında 1909 yılında, medreselerin ıslâhı konusunda çalışmalar yapmak üzere kurulan Islâh-ı Medâris Encümeni, yüksek dereceli medreseleri değişik şûbelere ayırmış ve vâizlerin yetiştirileceği ayrı bir şûbenin kurulmasını kararlaştırmış, ancak programı da hazırlanan bu şûbenin açılması, encümenin daha sonrâ dağılması üzerine gerçekleştirilememiştir¹. Bunun üzerine Evkâf Nezâreti, hazırlanan bu programı tekrar gözden geçirerek uygulanmak üzere 1912 yılında kendisine bağlı olarak Medresetü'l Vâizîn'i açmıştır². Ancak 1914 yılına kadarki iki yıl boyunca medresenin pek başarılı olamadığı görülmüştür. Zîrâ, orta dereceli bir medrese olarak düzenlenen Medresetü'l Vâizîn'de uygulanan ders programı esâsen, yüksek dereceli bir medresede uygulanmak üzere hazırlanmıştır. Dolayısıyla din bilimleri alanında yeterli birikime sahip olmayan talebeler başarısız duruma düşmüşlerdir. Ayrıca, medresenin idâreci ve öğretim kadrosunun yetersizliği ile gerekli disiplinin sağlanamamış olması başarısızlığın diğer sebeplerindendir³. Daha sonra aynı zamanda Şeyhulislâmlık görevine atanarak Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'ni yayınlayan Mustafa Hayri Efendi, henüz bu göreve atanmadan önce konuyu ciddi olarak ele alarak Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi'ni hazırlamış ve bu medreseyi yeniden düzenlemiştir⁴. Daha sonra yayınlanan tâlîmâtnâme ile de nizamnâmede belirtilen hükümlere açıklık getirilmiştir⁵.

1) Bk. Medresetü'l Vâizîn, (Sebilürreşad), s. 194.

2) Bk. Ergün, II. Meşrûtiyet Döneminde, s. 86.

3) Bk. Medresetü'l Vâizîn, (Sebilürreşad), s. 194-195.

4) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 212-215.

5) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâme ve Tâlîmâtnâmesi, s. 7-13.

Öğretim süresi dört yıl olan yüksek dereceli bir medrese olarak düzenlenen Medresetü'l Vâizîn'in kuruluş amacı " Kur'an'ın yüce hükümleri, Hz. Peygamberin sünneti dâiresinde, güzel ahlâkı ve İslâm'ın medeniyetin ilerlemesine hizmet eden hükümleri ile sosyal düzenin kurulmasına yardımcı olacak güzel öğütlerini insanlara öğretecek yol gösterici ve dâvetçilerin yetiştirilmeleri " olarak ifade edilmiştir¹. Daha önce de olduğu gibi yeni düzenleme ile de medrese, Evkâf Nezâreti'ne bağlıdır. İleride yatılı hâle getirilmesi planlanan ancak şimdilik gündüzlü olarak öğretim devam eden medresenin idâresi, tâyin edilecek bir müdür tarafından gerçekleştirilecektir².

Hazırlanan nizamnâmede ve daha sonra yapılan çalışmalarda, medresenin öğretim kadrosu ve ders programı ile ilgili bilgileri bulmak mümkündür. Buna göre dersler, Evkâf Nezâreti tarafından atanacak mütehassıs muallimler tarafından medresenin kuruluşundaki ehemmiyet ve ulviyet dikkate alınarak okutulacaktır³. Nizamnâmede ayrıca, okutulması kararlaştırılan derslerin isimleri belirtilmiştir. 1915 yılında hazırlanan programda (Bk. Tablo 27) ise bu derslerin hangi sınıflarda kaç saat ve kimler tarafından okutulacağı hususlarına da yer verilmiştir⁴. Programlarda din bilimleri yanında Matematik, Fen, Coğrafya, Tarih gibi derslere yer verilmekle birlikte, karşılaştırıldıklarında bazı hususlar dikkati çek-

1) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 212, (mad. 1).

2) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 212-213, (mad. 2, 6); Medresetü'l Vâizîn Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s.7.

3) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 213, (mad. 7; Medresetü'l Vâizîn Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 7.

4) Bk. Cerîde-i İlmiye, 1. Sene, Aded 9, (Ocak 1915), s. 573-576.

TABLO 27 : Medresetü'l Vâizin`de 1915 yılında uygulanan ders programı.

D E R S L E R	SINIFLAR			
	1	2	3	4
Tefsir		2	2	2
Hadis	2	2	2	2
Fıkıh	2	2	2	2
Usûl-i Fıkıh		2	2	2
Kelâm	2	2	2	2
Felsefe				1
Hitâbet ve Mev`iza	1		1	1
Hikmet ve Mev`iza		1		
Edebiyât-ı Osmâni	1	1	1	1
Edebiyât-ı Arabî	1	1	1	1
Edebiyât-ı Fârisî	1	1	1	
Mâlûmât-ı Hukûkiye		1	1	
Coğrafya	Umûmî	2		
	Osmâni ve İslâm	1		
Tarih	Osmâni	1	1	1
	Umûmî	2	2	2
	Türk	1		
	Edvân			1
	Siyer	1	1	1
Riyâzîvât	Hesap	2		
	Hendese	1		
	Cebir		1	1
	Heyet			1
Tabiiyât	Hikmet-i Tabiiye		1	1
	Kimya			1
	Mevâlid-i Selâse			2
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2
Hifz-ı`s Sıhha				1
Toplam Saat	23	23	23	23

mektedir. Kanaatimizce asıl amacı halkı dîni konularda aydınla-
tacak vâizlerin yetiştirildiği bu medresenin programında mesle-
ki ve genel kültür derslerinin yanısıra, hitâbettikleri toplumu
ve insanları tanımalarına, görevlerinde başarılı olmalarına yar-
dımçı olacak İlm-i Ruh (Psikoloji), İlm-i İçtimâ` (Sosyoloji),
Terbiye ve Felsefe gibi derslere de yer verilmesi gerekirdi. An-
cak programda bu derslere ya hiç yer verilmediği veya çok az yer
verildiği dikkati çekmektedir ki esâsen bu husus bir eksiklik o-
larak da değerlendirilebilir.

Medresetü`l Vâizin`in yeniden düzenlendiği nizamnâmede imti-
hanlar, talebenin medreseye devamı ve disiplini ile maddî imkân
sağlanması gibi hususlara da temas edilmiştir. Buna göre medrese-
ye her yıl yapılacak müsâbaka imtihanı ile 40 talebenin kabul e-
dilmesi kararlaştırılmıştır¹. Kabul şartları arasında, talebele-
rin 20-30 yaşları arasında bulunmaları ve sabıkasız olmaları gibi
diğer medreselere giriş için de ileri sürülen şartların yanısıra,
kekemelik, düzgün ve akıcı bir ifâdeye sahip olmamak, mezuniyet-
ten sonra dört yıllık mecbûrf hizmeti kabul etmek gibi şartlar da
ileri sürülmüştür². Kabul imtihanı ise herbiri bir önceki için
baraj niteliğinde olan, ilk ikisi yazılı sonrakileri ise sözlü
yapılarak dört aşamada gerçekleştirilecektir. Yazılı yapılacak ilk
imtihan Arapça bir metnin harekelendirilip, Türkçeye tercüme etti-
rilmesi şeklinde yapılacak, ikincisi ise talebelerin Türkçeye hâ-
kimiyetlerinin ölçülmesi amacı ile Türkçe bir mektup yazdırılarak
dilbilgisi yönünden tahlilinin yaptırılması şeklinde gerçekleştii-

1) Bk. Medresetü`l Vâizin Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 212, (mad.2).

2) Bk. Medresetü`l Vâizin Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 213, (mad.9).

rilecektir. Sözlü imtihanlar ise önce din bilimlerinden daha sonra da Hesap, Coğrafya ve Tarih gibi derslerden yapılacaktır. Yapılan bu imtihanlardan her biri 20 tam puan üzerinden değerlendirilerek, en az 10 puan alanlar başarılı sayılacak, başarılı talebe sayısının kontenjanın üzerinde olması hâlinde ise toplam puanı en fazla olanlardan başlanarak kontenjan sayısı kadar talebe kabul edilecektir¹. Diğer taraftan bu medreseye her yıl diğer İslâm ülkelerinden gelecek en fazla 10 talebenin de kabulü öngörülerek², bunların dersleri tâkip edebilecek derecede Türkçe bilmeleri hâlinde bu dersin imtihanından muaf tutulmaları, ancak diğer imtihanlarda başarılı olmaları şartı getirilmiştir³.

Talebelerin öğrenimleri sırasında tâbî tutulacakları imtihanlarda ise diğer medreselerde rastlamadığımız bir usûl getirilerek, yıl sonunda yapılan sınıf geçme imtihanları yanısıra, bugünkü vize imtihanlarına benzeyen, ara imtihanlarının da yapılması kararlaştırılmıştır. Husûsî imtihanlar olarak nitelendirilen bu imtihanların Aralık ayının ilk yarısında, her dersin muallimi tarafından yapılması ve alınan notun yıl sonu imtihanlarında dikkate alınması kararlaştırılmıştır⁴. Haziran ayında yapılan sınıf geçme imtihanları ise iki kişilik bir komisyon nezâretinde yapılacaktır. Yazılı veya sözlü yapılacakları hakkında

-
- 1) Bk. Medresetü'l Vâizin Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 8-9, (mad. 11-13).
 - 2) Bk. Medresetü'l Vâizin Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 213, (mad. 10).
 - 3) Bk. Medresetü'l Vâizin Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 9, (mad. 16).
 - 4) Bk. Medresetü'l Vâizin Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 10-11, (mad. 24, 26, 33).

bilgi verilmeyen bu imtihanlarda talebelerin başarısının ölçülmesinde değişik bir yol tâkip edilmiştir. Öncelikle bu imtihanlarda tam notun 10 olduğunu belirtelim. Talebelerin başarılı sayılabilmeleri için, imtihan oldukları bütün derslerin toplam tam notunun üçte ikisini almaları gerekmektedir. Aksi takdirde, bu toplam notu aldığı halde sadece bir dersten beşten aşağı not alanların bütünlemeye kalmaları, diğerlerinin ise başarısız sayılarak aynı sınıfı tekrar okumaları kararlaştırılmıştır¹. Meselâ, 16 dersten imtihana giren bir birinci sınıf talebesinin, bu derslerin tam not üzerinden toplam notu olan 160'ın üçte ikisi olan 107 numarayı hiçbir dersten beşten aşağı notu olmamak üzere alması gerekmektedir. Aksi takdirde talebenin bütünlemeye veya sınıfta kalması sözkonusu olacaktır. Görüldüğü gibi bu medresenin gerek giriş ve gerekse öğretim sırasındaki imtihanları oldukça ağır şartları taşımaktadır. Ancak kuruluş amacı dikkate alındığında bu ağırlığı, beklenen neticenin alınabilmesi için normal karşılamak gerektiği kanaatindeyiz.

Her yılın 15 Eylül ve 15 Mayıs tarihleri arasında olmak üzere dokuz ay tedrisâtın devam edeceği Medresetü'l Vâizin`de, günde her biri bir saat süreli üç veya dört dört dersin yapılması kararlaştırılmış, ayrıca cuma günleri de haftalık tatil olarak belirlenmiştir². Yine nizamnâmede, talebelerin uyacakları disiplin kuralları ile maddî ihtiyaçlarının karşılanması hususlarına yer verilmiştir. Buna göre, talebelerin derslerine çalışmamaları, siyâsetle uğraşmaları, idâri işlere müdâhaleleri ve idârenin getir-

1) Bk. Medresetü'l Vâizin Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 10-11, (mad. 24-25, 29, 33).

2) Bk. Ceride-i İlmiye, 1. Sene, Aded 9, (Ocak 1915), s. 577-580.

diği kurallara uymamaları gibi davranışları disiplinsizlik olarak kabul edilerek bu tür davranışlarda bulunanların ihtar, tahsisâtın kesilmesi ve kayıt silinmesi şeklinde cezalandırılmaları öngörülmektedir¹. Diğer taraftan, başka medreselerle karşılaştırıldığında buradaki talebelerin maddî ihtiyaçlarının giderilmesine daha fazla önem verildiği dikkati çekmektedir. Nitekim nizamnâmede talebelere ayda 150 kuruş ödenmesi ve öğle yemeklerinin verilmesi karara bağlanmıştır². Halbuki daha önce de belirttiğimiz gibi bu konuda 1910 yılında diğer medrese talebelerine yemek bedeli olarak ayda 70 kuruş ödenerek, imâretlerden yemek verilmesi usûlü terkedilmiş, 1914 yılında ise bu tahsisât kesilerek yemek verilmesi usûlüne geri dönmüştür. Ancak bu medresenin hem talebesinin az, hem de doğrudan Evkâf Nezâreti'ne bağlı oluşu dikkate alınınca aradaki farkı normal karşılamak gerekir.

Medresetü'l Vâizîn'den mezun olanların istihdâm alanı ise daha önce de belirttiğimiz gibi vâizlik görevidir. Buna göre mezun olanlar, mezuniyet derecelerine göre büyük câmlerin vâizlikleri (Zeyl Meşihatleri³) ile askerî birliklerdeki imamlık ve vâizlik görevlerine imtihansız olarak atanabileceklerdir⁴. Nitekim

1) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 12, (mad. 44-46).

2) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 212, (mad. 4).

3) Zeyl Meşihati: Büyük câmlerin vâizlikleri hakkında kullanılan bir tâbirdir. En yüksek derecesi Ayasofya vâizliği olmak üzere 30 derecedir. Bk. Pakalın, Osmanlı Tarih III, s. 657.

4) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâmesi, Düstur VI, s. 213-214, (mad. 11).

bu durum daha sonra yayınlanan, askerî birliklerde görevlendirilecek din görevlileri hakkındaki nizamnâmede de belirtilmektedir¹. Diğer taraftan, yukarıda da belirttiğimiz gibi mezunlar için dört yıllık bir mecbûrî hizmet şartı bulunmaktadır ki, bu göreve gitmek istemeyenler tahsil masraflarını ödemeye mecbur tutuldukları gibi imtihansız atanma hakkından da mahrum kalacaklardır².

Medresetü'l Vâizîn 1919 yılında, yine Evkâf Nezâreti'ne bağlı olan Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ ile Medresetü'l İrşâd adı altında birleştirilerek Meşihat'e bağlanmıştır³.

Sonuç olarak, II. Meşrûtiyet döneminde vâiz yetiştirmek üzere kurulan ve bir ihtisas medresesi olarak kabul edilebilecek Medresetü'l Vâizîn, esâsen bu dönemde ehliyetli din görevlilerinin yetiştirilmesine verilen ehemmiyeti göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Yine aynı dönemde yapılan diğer çalışmalar da bu gerçeği ortaya koymaktadır. Nitekim 1914 yılında câmî ve mes-citlerde görevlendirilecek vâizler hakkında hazırlanan nizamnâme⁴, uygulanmak üzere ülkedeki bütün vilâyetler ile müstakil liva mutasarrıflıklarına gönderilmiştir⁵. Diğer taraftan, Tanzimat'tan itibaren din bilimleri dışındaki alanlarda öğretim yapmak üzere yeni mekteplerin açılması, medreseleri din eğitimi ve

1) Bk. Alay ve Tabur İmamlarının, Düstur VI, s. 332-333, (mad. 6).

2) Bk. Medresetü'l Vâizîn Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi, s. 13, (mad. 48).

3) Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s. 1239.

4) Bk. Cevâmî' ve Mesâcid-i Şerifede Vâ'z ve Nasihat Edecek, Düstur VI, s. 375.

5) Bk. Ceride-i İlmiye, 1. Sene, 1. Aded, (Mayıs 1914), s. 18-19.

Öğretimi konusunda daha faydalı girişimlere sevketmiştir. Nitekim, bilhassa II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhına gayret edilmesi, bunun yanısıra din bilimlerinde uzmanlar yetiştirmeye yönelik olarak ihtisas medresesinin açılması, yine halka dîni konularda rehberlik edecek vâiz ve imamların yetiştirilmesi amacı ile açılan yeni medreseler bu girişimlerin sonucudur. Kanaatimizce bu dönemde medrese mensuplarının önceden olduğu gibi toplumun çeşitli alanlarda ihtiyaç duyduğu elemenların yetiştirilmesi fikrinden tamamen kurtulmaları ve asli vazifesi olarak din eğitimi ve öğretimi konusuna eğilmeleri, hem kendileri hem de milletin geleceği için daha faydalı olmuştur. Ancak şu husûsu da hemen belirtmeliyiz ki yapılan bu çalışmaların yeterli olduğunu, yani buradan yetişen din görevlileri ile ihtiyacın karşılanacağını söyleyebilmek de zor görünmektedir. Zîrâ, yukarıda her yıl 40 talebenin kabul edileceğini belirttiğimiz Medresetü'l Vâizin`den yine yılda 40 talebenin mezun olacağını düşünsek - ki bunların içinde çeşitli sebeplerle tahsilini tamamlayamayanlar da olabilecektir - bu sayının ülkedeki iyi yetişmiş vâiz ihtiyacına ne derece cevap verebileceği açıktır. Zaten medresenin nizamnamesinde, buradan mezun olanların istihdâm yerleri olarak öncelikle belirli büyük câmlerin vâizlikleri ile askerî birliklerdeki vâizlik ve imamlıklar belirtilmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen bu girişimlerin, ileride geliştirilmek ve yaygınlaştırılmak üzere doğru yolda atılmış birer adım oldukları kanaatindeyiz.

3) Medresetü'l Eimme Ve'l Hutebâ

Osmanlılar döneminde imamlık müessesesine önem verildiği görülmektedir. İmamların görevi yalnızca namaz kıldırarak, halkın dîni ihtiyaçlarını karşılamalarında yardımcı olmakla sınırlanmamış, aynı zamanda bugünkü mahalle muhtarlarının görevlerinin yanısıra muhitlerindeki evlenme-boşanma , nüfus ve tapu kayıtlarını tutmak gibi vazifeler de imamlara verilmiştir. Diğer taraftan imamlara, görevde buldukları süre içerisinde vergi muafiyeti de sağlanmıştır¹. II. Abdülhamit döneminde, sancak merkezlerinde hem muallim hem de imamlık görevlerini aynı anda yürütecek elemanlar yetiştirmek üzere Dârü'l Muallimîn'ler açılması fikri ortaya atılmış, ancak gerçekleştirilememiştir. Yine aynı yıllarda köy imamlarının kaza merkezlerinde kursa tâbi tutularak muallim olarak yetiştirilmeleri fikri de ortaya atılmıştır. Ancak bu uygulamanın gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği hakkında kesin bilgi edinilememiştir².

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı meselesi gündeme geldiğinde, çeşitli din görevliliği alanlarında nitelikli elemanların yetiştirilmesi için bazı medreselerin açıldığından bahsetmiştik. İmam, hatip ve vâiz yetiştirmek üzere açılan bu medreseyi de aynı çalışmalar içerisinde değerlendirmek gerekir.

1913 yılında kurulan Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ'nın, imam ve hatipler kısmı ile ezan ve ilâhî kısmı olmak üzere iki bölümden müteşekkil olduğu görülmektedir³. Ancak, medresenin kuruluşu ve e-

1) Kazıcı-Şeker, İslâm-Türk Medeniyeti, s. 164-169.

2) Kodaman, II. Abdülhamit Dönemi, s. 241.

3) Ergin, Türk Maârif I-II, s. 163.

ğitim-öğretim durumu, daha doğrusu medrese hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak elimizdeki mevcut bilgilere dayanmak sûretiyle bu kurum hakkında yine de bir fikir edinmek mümkündür. Medresenin her iki kısmı için şu derslerin tedrisâtı öngörülmektedir:

İmam ve Hatipler Bölümü : Kur`ân-ı Kerim Nazariyâtı ve Tatbikâtı, Mâlûmât-ı Kânûniye, İlm-i Kelâm, Ahkâm-ı Nikah ve Talak, Hitâbet-i Arabiye Nazariyâtı, Türkçe Kitâbet ve Ahkâm-ı İbâdet.

Ezan ve İlâhî Bölümü : Kur`ân-ı Kerim Nazariyâtı ve Tatbikâtı, Ahkâm-ı İbâdet, Ezan ve İlâhî Nazariyâtı ve Tatbikâtı¹.

Medresede 1919 yılında toplam dokuz talebenin öğrenim gördüğü, bunlardan dördünün her iki şûbeye de devam ettiği anlaşılmaktadır².

1913 yılında hazırlanan imam, hatip ve müezzin gibi din görevlilerinin atanmalarında tâkip edilecek usûlün belirtildiği nizamnâmede imamlık ve hatiplik görevine atanacakların Halebî³ den bir ibâreyi harekelendirip tercüme ettirilmesi, İbâdât, Nikâh, Kelâm ve Tecvid`den çeşitli sorular sorulması ve Kur`an`dan bir parçanın okutturulması şeklinde imtihan edilmeleri kararlaştırılmıştır. Aynı nizamnâmede, müezzinlik görevine atanacakların ise müezzinliğe dâir Fıkıhî meselelere ait sorular sorulması ve yine Kur`an`dan bir parça okutularak tecvid tatbikâtının yapılması şeklinde imtihanları kararlaştırılmıştır⁴. N. Yazıcı, bu

1) Ergin, Türk Maârif I-II, s. 163.

2) Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 48, (Temmuz 1919), s. 1515.

3) İbrahim b. Muhammed Halebî'nin (v. 1549) Fıkıh`a dâir eseridir. Bk. Kâtip Çelebi, Keşfü`z Zünûn II, s. 1886.

4) Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi, Düstur V, s. 613, (mad. 33-34).

imtihanlarda aranan şartların, medresenin programının çok üzerinde olduğunu ifade ederek bu kurumun bir medreseden çok kurs şeklinde düzenlendiğini söylemektedir¹. Ancak imtihanlarda aranan şartlarla program karşılaştırıldığında bu ifâdenin aksine, herhangi bir dengesizlik görülmemektedir. Nitekim imtihanların yapılacağı İbâdât, Nikâh, Kelâm, Tecvid ve Kur`an derslerinin programda mevcut oldukları görülmektedir. Ancak Haleb`den, Arapça bir metnin hareke ve tercümesi istendiği halde programda Arapça ile ilgili bir ders bulunmamaktadır ki bu durum da medreseye, az-çok Arapça bilenlerin kabul edildiği düşünülerek izah edilebilir. Bu durumda elimizde yeterli belge olmadığından, bu kurumun müstakil bir medrese olup olmadığı veya sadece bir kurs şeklinde mi düzenlendiği meselesi hakkında kesin bir tavır takınmadığımızı belirtmek isteriz.

Netice olarak, hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız bu kurumun, ülkede ihtiyaç duyulan nitelikli imam, hatip ve müezzinlerin yetiştirilmeleri için kurulduğunu ve bu yolda atılan isâbetli bir adım olduğunu ifade edebiliriz. Ancak, 1919 yılındaki talebe sayısı göz önüne alındığında, bu girişimde başarıya ulaşamadığı ve ihtiyacın karşılanmasından oldukça uzak kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu kurum daha sonra Medresetü`l Vâizîn ile Medresetü`l İrşâd adı ile birleştirilmiştir².

4) Medresetü`l İrşâd

Bu medrese, 1913 yılında Evkâf Nezâreti`ne bağlı olarak ku-

1) Bk. Yazıcı, Osmanlıların Son Döneminde, s. 115.

2) Cerfide-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s. 1239-1240.

ruhan Medresetü'l Vâizin ve Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ'nın birleştirilerek, yönetiminin Meşihat'e bağlı bir kurum olan Dârü'l Hikmeti'l İslâmiye'ye verilmesi ile kurulmuştur¹. Medresetü'l İrşâd, vâizin ve hutebâ-eimme olmak üzere iki şûbeye ayrılmıştır. Her şûbede tedrisi öngörülen dersler ise şunlardır:

Vâizin Şûbesi : Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Ferâiz, Ahkâm-ı Evkâf, Mezâhib-i İslâmiye ve Turuk-ı Âliye, Tarih-i Edyân, Ahlâk, İslâm Tarihi ve Siyer, Edebiyat-ı Arabî ve Fârisî, Tarih-i Felsefe, İlm-i İçtimâ', Hıfz-ı's Sıhha, Hitâbet ve Mev'iza.

Hutebâ ve Eimme ve Şûbesi : Tertil-i Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Tevhid, Hadis, Tefsir, İlm-i Vücûh ve Kıraat, Ahlâk, Hitâbet, İnşâ, Mâlûmât-ı Kânûniye, Türkçe, Müsiki².

Öğretim süresi Vâizin Şûbesi için üç, Hutebâ ve Eimme Şûbesi için ise iki yıl olarak belirlenen bu medresenin 1920 yılında son sınıf imtihan neticelerinin bulunduğunu görmekteyiz³. Bundan da daha önce müstakil olan her iki medresenin programı ile idâri ve kuruluş yapısında değişiklik yapıldığı, bunun dışında medresede hâlen okumakta olan talebelerin mevcut sınıflarında muhafaza edildikleri sonucu çıkmaktadır. Yoksa, asgarî iki yıllık öğretimin öngörüldüğü medreseden ertesi yıl mezun verilmesinin başka türlü izâhı mümkün görünmemektedir.

Yine bu imtihan neticelerinden son sınıfların hangi dersleri okudukları da anlaşılmaktadır. Hutebâ ve Eimme Şûbesi programında daha önce bahsettiğimiz derslerde önemli bir değişiklik bulunma-

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s. 1239.

2) Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s. 1239).

3) Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 62, (Ağustos 1920), s. 1995.

makta ancak, Vâizîn Şûbesi'nde daha önceki programda adı geçen Kelâm, Dinler Tarihi ve İlm-i İçtimâ`derslerinin burada olmadıkları görülmektedir¹.

Diğer taraftan bu medresenin Vâizîn Şûbesinin talebeleri için bazı maddî imkân ve hakların sağlandığı da görülmektedir. Buna göre talebelere ayda 100 kuruş burs verilecek, ayrıca mezunlarına, diğer yüksek dereceli mekteplerden mezun olanların hak ve imtiyazları da tanınacaktır. Yine bu şûbeden mezun olanların büyük câmilerin vâizlikleri ve askerî birliklerin imamlıkları yanı sıra vilâyet, liva ve kasaba merkezlerindeki vâizliklere de tayinleri karara bağlanmıştır. Hutebâ ve Eimme Şûbesi'nden mezun olanlar ise imamlık, hatiplik ve müezzinlik görevlerine atanacaklardır².

1923 yılında Şer`iye Vekâleti Tedrisât Müdür-i Umûmîliği görevinde bulunan Ahmet Hamdi'nin bu medrese hakkında hazırladığı bir raporu bulunmaktadır³. Her ne kadar bu tarih çalışmamızın sınırlarını aşmakta ise de medresenin o zamanki durumu hakkında genel bilgi vermek açısından kısaca temas etmekte fayda vardır. Bu raporda, medresenin mevcut durumu hakkında bilgi verilerek, daha verimli hâle getirilebilmesi için alınması gerekli tedbirlerden bahsedilmektedir. Raporda belirtildiğine göre, ilk açıldığında medreseye 150 talebe kabul edildiği halde bunların büyük kısmı henüz tahsillerini tamamlayamadan I. Cihan Harbi'nde şehit olmuşlar dolayısı ile medrese bir sarsıntı içine girmiştir. Daha sonra devrin Şeyhulislâm ve Evkâf Nâzırının emri ile medrese bir yıl

1) Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 62, (Ağustos 1920), s. 1995.

2) Bk. Ceride-i İlmiye, 5. Sene, Aded 51, (Kasım 1919), s. 1239.

3) Bk. Ahmet Hamdi, Medresetü'l İrşâd, (Sebilürreşad), s. 142-144.

kapalı kalmış, durumu daha da kötüleşmiştir. Raporda ayrıca medreseden bu güne kadar 40 talebenin mezun olduğu, bunlardan ancak yedi-sekiz kadarına görev verildiği, diğerlerinin ise sefâlet ve perîşanlık içine düştükleri, bu yüzden de medreseye rağbetin azaldığı, Hutebâ ve Eimme Şûbelerinin ise neredeyse kapanacak hâle geldiği ifâde edilmektedir. Ahmet Hamdi, bu kurumun istenilen seviyeye gelebilmesi için öncelikle maddî sıkıntıdan kurtarılması ve programının amacına göre yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Medresenin, Anadolu'nun önemli bir merkezine taşınması gerektiği, böylece İstanbul'dan çıkmak istemeyen müderrislerden Anadolu'nun istifâde edeceği fikrini savunan Ahmet Hamdi, Vâizler Şûbesi'ne yüksek dereceli medrese mezunlarından, her yıl imtihanla 20, Eimme ve Hutebâ Şûbesi'ne ise 10 talebenin kabul edilmesi gerektiğini ifâde etmektedir. Yine o, buradan mezun olan vâizlerin, İstanbul'daki büyük câmilerden ziyâde Anadolu'da, imam ve hatiplerin ise kendi memleketlerinde görevlendirilmelerinin doğru olacağını, ayrıca bu görevlilere, hizmetlerine göre yeterli maaşın verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak rapor, gerçekleştirilme imkânı bulamadan yaklaşık bir yıl sonra medreseler ilgâ edilmiştir.

Netice olarak, vâiz, imam-hatip gibi din görevlilerinin yetiştirilmesini temin amacı ile kurulan bu medresenin de doğru bir girişim olduğunu belirtmeliyiz. Ancak, geliştirilmesi zaman ve imkâna bağlı olan bu girişimin de başarıya ulaşamadığını görmekteyiz.

5) Medrese-i Külliye ve Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyesi

1913 yılında Evkâf Nezâreti'ne bağlı olarak Medine'de kurulması kararlaştırılarak bu medresenin nizamnâmesi yayınlanmıştır¹. Medrese-i Külliye idâri bakımdan olduğu gibi öğretim dili bakımından da diğer medreselerden farklı özellikler taşımaktadır. Nitekim öğretim dilinin Arapça olması kararlaştırılan bu medresenin idâresinin, biri İstanbul'da diğeri de Medine'de olmak üzere iki kurul tarafından gerçekleştirilmesi öngörülmektedir².

Yüksek dereceli olarak kurulan, ancak ilk ve orta dereceli kısımları da ihtivâ etmesi düşünülen bu yatılı medresenin programında hangi derslere yer verildiği hususunda bilgi bulunmamaktadır. Yine medresenin yüksek öğretim yapılan kısmında ihtisaslaşmaya gidilerek gereği kadar şubenin açılması kararlaştırılmıştır³. Medresenin gelirleri ise her yıl Evkâf Nezâreti tarafından temin edilecek bir milyon kuruş ile hibe, vasiyet, vakıf gibi kaynaklar olarak belirtilmiştir⁴. Medresenin idâresi ise yukarıda belirttiğimiz gibi diğer medreselerin idâresinden farklı olarak İstanbul ve Medine'deki iki yetkili organ tarafından gerçekleştirilecektir. Buna göre İstanbul'da Evkâf Nâzırı'nın başkanlığında on kişilik bir " Meclis-i İdâre-i Merkeziye " , Medi-

1) Bk. Medine'deki Dârü'l Ulûm, Düstur V, s. 319-322; Dârü'l Fünûn-ı İslâmiye, (Sebilürreşad), s. 247-248.

2) Bk. Medine'deki Dârü'l Ulûm, Düstur V, s. 319-320, (mad. 5, 13).

3) Bk. Medine'deki Dârü'l Ulûm, Düstur V, s. 319, (mad. 1, 3).

4) Bk. Medine'deki Dârü'l Ulûm, Düstur V, s. 321, (mad. 14).

ne`de ise şehrin mülki ve askerî yetkilileri ile medresenin müdürü ve ileri gelen ulemâdan oluşan " Heyet-i İdâre " oluşturulacaktır. Meclis-i İdâre-i Merkeziye`nin görevleri, medresenin dâhilî nizamnâmesi ve ders programlarının düzenlenmesi, mâlî işlerin tanzimi ve kontrolü, medresedeki idâreci ve müderrislerin tâyinleri ve gerektiğinde azledilebilmeleri gibi hususlarda kararlar almak ve bunu ilgili mercilere bildirmek olarak belirlenmiştir. Heyet-i İdâre`nin görevleri ise Meclis-i İdâre-i Merkeziye`nin tâlimâtlarını yerine getirmek, üç ayda bir merkeze rapor göndermek ve kurumun terakkisi için alınması gerekli tedbirleri merkeze bildirmektir¹. Alınan bu kararlara ve inşâsına başlanılmasına rağmen medresenin öğretime başladığına dâir bilgiye rastlanılmamaktadır².

II. Meşrûtiyet`te açılan diğer bir medrese de Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyesidir. Beyrut`ta³ açılması öngörülen bu medresenin ders programı mevcut olmakla birlikte nizamnâmesine sahip değiliz⁴. Öğretim süresi 10 yıl olarak belirlenen bu medresenin derecesi hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak program dikkate alındığında orta ve yüksek dereceleri ihtivâ ettiği söylenebilir. Zîrâ ilk sınıflarında daha çok genel kültür dersleri denilebilecek Tarih, Fen ve Matematik gibi derslere yer verilirken altıncı sınıftan itibaren ağırlık din bilimlerine doğru kaymaktadır ki aynı özelliği 1914 yılında hazırlanan programlarda da

1) Bk. Medine`deki Dârü`l Ulûm, Düstur V, s. 320-321, (mad. 5-8).

2) Bk. Ergün, II. Meşrûtiyet Döneminde, s. 88.

3) Bk. Atay, Osmanlılarda Yüksek, s. 318.

4) Ders Programı için, Bk. İlmiye Salnâmesi, s. 669-672.

görmek mümkündür. Programda, Batı dillerine olduğu gibi Farsça'nın yanısıra Urduca ve Tatarcaya da yer verilmesi dikkati çekmektedir. Bu medresenin de öğretime başladığına dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak gerek Medine'de gerekse Beyrut'ta kurulmaları düşünülen bu medreselerin, I. Cihan Harbi sonunda ortaya çıkan tablo neticesi, sadece tasarı hâlinde kaldıkları ve açılmalarının mümkün olamadığı görülmektedir.

E. Sonuçlar

II. Meşrûtiyet döneminde yapılan medreseleri ıslâh girişimleri, bütün Osmanlı tarihi boyunca yapılan en köklü ve düzenli bir hareket niteliğini taşımaktadır. Gerçekleştirilen ıslahat hareketleri ile asırlardır süregelen geleneksel medrese eğitim sistemi yerini, dönemin gelişme ve ihtiyaçları doğrultusunda daha gerçekçi ve fonksiyonel bir yapılanmaya doğru terketmek durumunda kalmıştır.

Medreselerin geleneksel sistemlerinin değişikliğe uğramasında ve aldıkları yeni şekilde belirleyici unsurun öncelikle Osmanlı Devleti'nin son yıllarda içinde bulunduğu siyâsî ortamın çok önemli tesiri olduğu kanaatindeyiz. Tanzimat döneminden itibaren resmen kabul edilen ve devlet politikası olarak benimsenen Batılılaşma hareketinin tesiri ile şekillendirilmeye çalışılan yeni eğitim sistemi, gerek amaçları ve yetiştirdiği insanlara verdiği dünya görüşü gerekse kuruluş ve idâri teşkilat olarak hâlen mevcut medrese sisteminden oldukça farklı bir görünüm arz etmektedir. Diğer taraftan bu gelişmeler karşısında medrese, eskiden sahip olduğu gerek genel eğitim-öğretim gerekse idâri ve hukûkî alanlarda eleman yetiştiren, dolayısıyla devlet yapısı içinde sahip olduğu önemli mevkiyi yitirmek zorunda kalmıştır. Üstelik devletin genel politikasına uygun olarak daha fazla ilgi duyduğu mektepler karşısında medreseler, bir anlamda yalnızlığa itilmişlerdir. Ancak, medresenin bu duruma düşmesinde kendi payının da olduğunu unutmamak gerekir. Zîrâ daha önce de belirttiğimiz gibi Tanzimat'tan önceki dönemlerde sınırlı da olsa medreselerin ıslâhı girişimleri

olmuş ancak çeşitli sebepler sonucu başarılı olunamamıştır. Resmî otoriteler tarafından bu girişimler yapılırken medrese mensuplarının, bağlı oldukları müessesenin eksikliklerini tesbit ederek bunları gidermek için yaptıkları bir girişim ise son dönemler dışında görülmemektedir. Bu durum karşısında devlet, medreseleri tekrar eski hâline getirmek yerine, yeni mekteplerin kurulması yolunu tercih etmiştir. Böylece medreseler günden güne ihmâle uğramışlar, bu da onların olumsuz anlamda gelişmelerine neden olmuştur. Netice olarak II. Meşrûtiyet dönemine gelindiğinde, medreselerin kendi hallerine bırakılmış olmaları bozulma hâdisesini iyice açığa çıkarmış ve sonuç itibarı ile medrese mensupları ne yapacaklarını bilemez bir hâle gelmişlerdir.

II. Meşrûtiyet döneminde medreselerin ıslâhı hareketine başlanırken bu kurumların ıslâhındaki başlıca amacın, tekrar eski durumlarına, yani toplumun ihtiyaç duyduğu her alanda elemanlar yetiştiren, siyâsî ve hukûkî alanda hâkim bir pozisyona getirmek değil, ülkede ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirilmesini sağlamak hâline getirmek olduğu görülmektedir. Buna göre medreseler, devletin genel eğitim politikası çerçevesinde, eskiden olduğu gibi çok geniş bir alan yerine sınırlı bir alan yani, genel anlamda din eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürüten bir müessese olmak istemektedir. Böylece medrese genel eğitim içerisinde iş bölümüne sadâkat göstererek kendisine has bir alanı seçmiş ve bu sâhâda varlığını ispatlamayı kararlaştırmış bulunmaktadır. Nitekim II. Meşrûtiyet döneminde yapılan çalışmalar bu kararı açıkça ortaya koymaktadır.

Şu halde böyle bir hareket tarzı ile artık geleneksel medrese sisteminin terkedilmesi yönünde önemli adımların atıldığı görülmektedir. Bu dönemde medreselerin, kendilerini yenilemeye çalışırken daha çok idâri ve kuruluş yapısı konularında model olarak yanibaşındaki yeni açılan mekteplerin düzenlenme ve işleyişinden belirli ölçüde faydalanmayı öngördüklerini söyleyebiliriz. Meselâ medreselerin derecelendirilmesi ve idâresinde, yeni açılan mekteplerdekine benzer bir düzenleme yapılmıştır. Bunların yanı sıra toplumun bu alandaki zarûri ihtiyaçları da dikkate alınarak programlar yeniden düzenlenmiştir. Böylece, medreselerde yetiştirilecek din görevlilerinin hem dîni hem de matematik, sosyal ve fen bilimleri alanlarında bilgi sahibi olarak, görevlerini günün şartlarına göre daha iyi yapabilmelerine ortam hazırlanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla orta dereceli medrese programlarına din bilimleri yanısıra, belirttiğimiz bu bilimlere de neredeyse aynı derecede ağırlık verilmiştir. Yüksek dereceli medrese programlarında ise ağırlığın din bilimlerine verildiği görülmektedir.

Diğer taraftan, o döneme kadar medrese programlarına hiç giremeyen Batı dilleri, Beden Eğitimi, Türkçe, Farsça ve Resim gibi derslere de yer verilmiştir. Program konusunda yapılan değişikliklerle, son dönemlerde Fıkıh ve Arapça öğretimine münhasır kalan medrese öğretimi bu durumdan kurtarılarak ağırlık, din görevlisi yetiştirilmesi amacı doğrultusunda Tefsir, Hadis, Kur`an ve Kelâm derslerine verilmiştir.

Bu dönemde yapılan ıslahât çerçevesinde gerçekleştirilen önemli çalışmalardan birisi de bizzat ihtisas öğretimine ağırlık verilerek, ihtisas medresesinin açılmasıdır. Medresetü'l Mütahas-

sisin veya Medrese-i Süleymâniye, Medresetü'l Vâizin ve Medresetü'l Eimme ve'l Hutebâ bu dönemde din görevlisi veya din bilimleri alanında mütehassıslar yetiştirmek üzere açılmışlardır. Her ne kadar Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde ihtisaslaşmaya gidilmiş olduğu bilinmekte ise de bu ve daha önceki dönemlerde imam, hatip ve vâizler yetiştirmek amacı ile müstakil ihtisas medreselerinin varlığına dâir bir bilgiye rastlamadık. Dolayısıyla yapılan bu yenilik, din görevlisi yetiştirilmesine verilen önemi göstermekle birlikte, aynı zamanda normal bir medrese tahsilinin bu görevlerin ifâsında yeterli görülmediğini de ortaya koymaktadır.

Öte taraftan, yapılan ıslahat hareketlerinin gerek ortaya çıkışı ve gerekse şekillenmesinde resmî makamların çalışmalarının yanısıra, konu ile ilgilenen ileri gelen müderris, talebe ve aydınların da önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Bunların içinde, ıslahat konusu ile ilgili olarak değişik hususlarda görüşlerini belirtenler olduğu gibi konuyu bütün detayları ile derli-toplu olarak ele alarak, müstakil bir program hazırlayanlar da bulunmaktadır. Meselâ Şevketî'nin hazırlamış olduğu program, kapsam itibârı ile 1914 yılında hazırlanan Islâh-ı Medâris Nizam-nâmesi'nden aşağı seviyede değildir. Kanaatimizce nizamnâmenin ortaya çıkmasında Şevketî'nin bu programının büyük tesirinin olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, yapılan tavsiye ve tenkitlerden, medreselilerin büyük bir kısmının ıslahatı büyük bir arzu ile bekledikleri görülmektedir. Ancak bununla birlikte, yapılan ıslahat hareketine aynı zümre içerisinde reaksiyon gösteren, çekingen ve mütereddid bakan hatta karşı çıkanların da bulunduğunu belirtmeliyiz.

Yapılan bütün bu girişimlerin sonuçlarını çok kısa bir sürede görebilmek mümkün olamamıştır. Zâten yapılan çalışmalarla birlikte, yeniliklerin de aşamalar hâlinde gerçekleştirildiği, daima en iyiyi ve doğruyu bulmaya doğru bir arayışın olduğu da dikkati çekmektedir. Meselâ 1910 yılındaki Medâris-i İlmiye Nizam-nâmesi`nde programda bazı yenilikler görülmürken, 1914 yılında hem programların daha düzenli hâle getirildiği hem de kuruluş ve idâri konularda yenilikler getirildiği, 1917 yılında ise orta öğretimden önce hazırlık sınıflarınının konulduğu ve her derecenin öğretim süresinin dört yıldan üç yıla indirildiği görülmektedir. Yine aynı yılda Evkâf Nezâreti`ne bağlı medreselerin Meşihat`a bağlanarak idâri yönden birliğe doğru adım atılması da önemli bir gelişmedir. Burada şunu da hatırlatalım ki yapılan çalışmalarla getirilen yeniliklerin ülkedeki bütün medreseleri kapsamadığı, ancak aşamalar hâlinde bütün medreselere yaygınlaştırılmaya çalışıldığı da bir gerçektir.

Yapılan bütün çalışma ve gayretlere rağmen medreselerin tamamının ıslah edilerek istenilen seviyeye getirildiğini söyleyebilmek ise mümkün görünmemektedir. Ancak kanaatimizce bu dönemde ıslahat konusunda çok önemli ve ciddi adımlar atılmış, sonrası için örnek teşkil edecek teşebbüsler gerçekleştirilmiştir. Ne var ki yapılan bu teşebbüslerin Osmanlı Devleti`nin siyâsî, ekonomik ve askerî yönlerden kötü bir duruma düştüğü ve süratle dağılmaya doğru gittiği bir döneme rastlaması hareketin yarım kalmasında önemli rol oynamıştır.

F. Bibliyoğrafya

I. Asıl Kaynaklar

Ahmet Hamdi : " Birgi Medreseleri ", Sebilürreşad, Aded 274, 11 Muharrem 1332 (10 Aralık 1913), s. 220-221.

———: " Medresetü'l İrşad ", Sebilürreşad, Aded 538-539, 6 Zilkâde 1341 (20 Haziran 1923), s. 142-144.

———: " Yeni İslâm Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor ", Sebilürreşad, Aded 522, 30 Cemâziyelevvel 1341 (18 Ocak 1923), s. 11-16.

Ahmet Necati : " Ulemâ-i Kirâmdan Bir Rica ", Beyânü'l Hak, Aded 171, 28 Şaban 1330 (12 Ağustos 1912), s. 3009-3010.

Ahmet Vasfi : " Medâris-i İlmiye ", Sebilürreşad, Aded 240, 11 Cemâziyelevvel 1331 (18 Nisan 1914), s. 95-98.

———: " Mesâlik-i İlmiye ", Sebilürreşad, Aded 243, 2 Cemâziyelâhir 1331 (9 Mayıs 1913), s. 144-147.

Ahmet Zâid : " Islâh-ı Medâris Bugün Ne Sûretle Kâbil Olabilir", Sırât-ı Müstakim, Aded 128, 16 Safer 1328 (27 Şubat 1910), s. 390-392.

" Alay ve Tabur İmamlarının Vezâif-i Tedrîsiyeleri Hakkında Nizamnâme ", Düstur Tertib-i Sâni VI, s. 332.

Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, B. E. O., No: 280681, 286070, 287447, 289742, 290948, 292277.

Gelâl Nuri : İttihad-ı İslâm, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

Ceride-i İlmiye I-VI, İstanbul 1332-1341.

Cevdet Maârif, No : 72, 168, 171.

" Cevâmi`ve Mesâcid-i Şerifede Va`z ve Nasihat Edecek Ulemâ Hakkında Nizamnâme ", Düstur Tertib-i Sâni VI, s. 375; Ceride-i İlmiye, 1. Sene, Aded 1, Recep 1332 (Mayıs 1914), s. 18-19.

- " Coğrafya, Tarih Gibi Ulûm ve Fünûn-ı Cedîdenin Medâris-i İslâmîyede Tederrûs ve Tedris Edilmesinin Ahkâm-ı Şer'îyyeye Tevffikine Dâir Cemiyet-i İlmiye-i İslâmîye`den Tertib ve Tanzim Olunan Risâle ", Beyânü'l Hak, Aded 79, 22 Ramazan 1328 (27 Eylül 1910), s. 1514-1520 ve Beyânü'l Hak, Aded 80, 6 Şevval 1328 (11 Ekim 1910), s. 1530-1535.
- " Dârü'l Fünûn-ı İslâmîye ", Sebilürreşad, Aded 276, 26 Muharrem 1332 (24 Ocak 1913), s. 247-248.
- " Dârü'l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Hey`et-i Teftişiyesine Mahsus Tâlimâtnâme ", Cerîde-i İlmiye, 2. Sene, Aded 12, Cemâziyelâhir 1333 (Nisan 1915), s. 713-715.
- Dârü'l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İnzârî, Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âli Ders Cetvelleri ve Müfredât Programları, Evkâf-ı İslâmîye Matbaası, İstanbul 1335.
- " Dârü'l Hilâfeti`l Âliye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme ", Düstur Tertib-i Sâni IX, s. 745-753; Cerîde-i İlmiye, 3. Sene, Aded 33, Zilhicce 1335 (Eylül 1917), s. 936-943.
- " Dârü'l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Medresetü`l Kuzât Nizamnâmesi ", Evkâf-ı İslâmîye Matbaası, İstanbul 1338-1340.
- " Dârü'l Hilâfeti`l Âliye Medresesi Nizamnâme, Ders Cetveli, Sûret-i Tedris, Kitaplar ve Tâlimâtnâme ", Matbaa-i Ahmet Kâmil, İstanbul 1330-1333.
- " Ders Vekâlet-i Celîlesinin Mühim Bir Teşebbüsü : Medresetü`l Mütéhassisin ", Sebilürreşad, Aded 276, 7 Rebiulâhir 1332 (1 Mart 1914), s. 418-420.
- " Ders Vekâlet-i Celîlesinin Faâliyeti : Medresetü`l Mütéhassisin Nizamnâmesi ", Sebilürreşad, Aded 287, 14 Rebiulâhir 1332 (8 Mart 1914), s. 11-12.
- Ders Vekâleti`ne Ait Müsvedde Defterleri, Nö: 52 d/3, 52 d/2.
- Emin Bey : " Târihçe-i Tarîk-i Tedris ", İlmiye Salnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, s. 642-652.

- Ethem Ruhi : " Dertlerimiz-Cercilik ", Sebilürreşad, Aded 248,
7 Recep 1331 (14 Haziran 1913), s. 230-232.
- : " Talebe-i Ulûmun Feryatları ", Sebilürreşad, Aded 246,
23 Cemâziyelâhir 1331 (1 Haziran 1913), s. 200-201.
- Gürünlü Hilmi : " Islahât-ı Medâris ", Sırât-ı Müstakim, Aded 65,
19 Zilkâde 1327 (11 Kasım 1909), s. 200-204.
- Halim Sâbit : " Islâh-ı Medâris Münâsebetiyle ", Sırât-ı Müstakim,
Aded 124, 18 Muharrem 1328 (30 Ocak 1910), s. 324-336.
- : " Dinin Şekl-i Aslîsine İrcâı Lüzûmu ", Sebilürreşad, A-
ded 278, 11 Safer 1913 (9 Ocak 1913), s. 273-275.
- : " İtiraf ve İshad Makalesi Münâsebetiyle ", Sebilürreşad,
Aded 236, 12 Rebfulevvel 1331 (19 Şubat 1913), s. 23-25.
- Hasan Feyzi : " Medreselerin Ahvâli ", Sebilürreşad, Aded 213-31,
22 Şevval 1330 (3 Ekim 1912), s. 89-90.
- : " Ne Doğmaz Günmüş Ey Acizlerin Kudretli Hallâkı ", Sebi-
lürreşad, Aded 274, 11 Muharrem 1332 (10 Aralık 1913), s.
212-213.
- Hâşim : " Islâh-ı Medâris ve Esbâb-ı İnhitâtımız ", Sebilürreşad,
Aded 254, 19 Şaban 1331 (25 Temmuz 1913), s. 321-322.
- " Hayât-ı İlmiye ve İlk Hatve-i Cûyâne ", Beyânü'l Hak, Aded 47,
4 Safer 1328 (15 Şubat 1910), s. 11-13.
- Hemdâni-zâde Ali Nâci : Softalar ve Medreseler, Necm-i İstikbâl
Matbaası, İstanbul (tarihsiz).
- " Islâh-ı Medâris ", Beyânü'l Hak, Aded 12, 24 Zilkâde 1326 (21
Aralık 1908), s. 250-251.
- " Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ", Düstur Tertib-i Sâni VI, s. 1325-
1330; Ceride-i İlmiye, Islâh-ı Medâris Nüsha-i Fevkalâdesi,
Zilkâde 1332 (Eylül 1914), s. 249-252; İlmiye Salnâmesi,
Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- " Islâh-ı Tedris Hakkında ", Beyânü'l Hak, Aded 13, 4 Zilhicce
1326 (28 Aralık 1908), s. 274-276.

- İlhamî : " Debre Kongresinden Bir Yaprak ", Sırât-ı Müstakim, Aded 49, 26 Recep 1327 (13 Ağustos 1909), s. 368.
- İlmiye Salnâmesi : Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- İsmail Gasprinski : " Sertâc Ulemâ-i Şerifatpenah Şeyhulislâm Hazretlerine Açık Mektup ", Sırât-ı Müstakim, Aded 52, 17 Şaban 1327 (3 Eylül 1909), s. 406.
- İsmail Hakkı : " Talebe-i Ulûm Arkadaşlarımla Hasbihâl ", Sebilürreşad, Aded 242, 25 Cemâziyelevvel 1331 (2 Mayıs 1913), s. 134-135.
- " İştirâk-i Efkâr ", Sebilürreşad, Aded 243, 2 Cemâziyelâhir 1331 (9 Mayıs 1913), s. 144-147.
- " İtiraf ve İshâd ", Sebilürreşad, Aded 233-51, 21 Rebiulevvel 1331 (28 Şubat 1913), s. 429-430.
- " Konya`da Münteşir Meşârik-i İrfân Gazetesinden ", Beyânü`l Hak, Aded 102, 18 Rebiulevvel 1329 (19 Mart 1911), s. 1901-1903.
- Köprülü-zâde Mehmet Fuad : " Mektep-Medrese ", Yeni Tasvir-i Efkâr, 6 Rebiulâhir 1331 (15 Mart 1913).
- " Kur`a İmtihanları ", Beyânü`l Hak, Aded 23, 10 Safer 1327 (3 Mart 1909), s. 542-543.
- M. Fâik : " Mektep-Medrese ", Beyânü`l Hak, Aded 152, 13 Rebiulâhir 1330 (1 Nisan 1912), s. 2708-2709.
- " Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ", Düstur Tertib-i Sâni IX, s. 598-600; Ceride-i İlmiye, 3. Sene, Aded 31, Cemâziyelevvel 1335 (Şubat 1917), s. 877-880.
- " Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ", Düstur Tertib-i Sâni II, s. 127-138; Beyânü`l Hak, Aded 64, 5 Cemâziyelâhir 1328 (14 Haziran 1910), s. 1285-1288 ve Beyânü`l Hak, Aded 65, 12 Cemâziyelâhir 1328 (21 Haziran 1910), s. 1300-1303.
- Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.

- " Medine`deki Dâru`l Ulûm Hakkında Nizamnâme ", Düstur Tertib-i Sâni V, s. 319-322.
- " Medreseler Kongresi ", Sırât-ı Müstakim, Aded 97, 7 Recep 1327 (25 Temmuz 1909), s. 326.
- " Medreselerimiz ", Beyânü`l Hak, Aded 51, 2 Rebiulevvel 1328 (14 Mart 1910), s. 1078-1080.
- " Medreselerin Islâhı ", Sırât-ı Müstakim, Aded 79, 24 Şaban 1327 (10 Eylül 1909), s. 5-9.
- " Medresetü`l Kuzât Nizamnâmesi ", Düstur Tertib-i Sâni VI, s. 146-150; İlmiye Salnâmesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- Medresetü`l Kuzât Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi : Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.
- " Medresetü`l Vâizin ", Sebilürreşad, Aded 273,5 Muharrem 1332 (3 Aralık 1913), s. 194-195.
- " Medresetü`l Vâizin Nizamnâmesi ", Düstur Tertib-i Sâni VI, s. 212-215.
- Medresetü`l Vâizin Nizamnâme ve Tâlimâtnâmesi : Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.
- Mehmet Emin : " Târihçe-i Tarîk-i Tedris ", Sebilürreşad, Aded 441, 22 Zilhicce 1337 (18 Eylül 1919), s. 208-210.
- Mehmet Fatin : " Tedrisat ve Medâristen ", Beyânü`l Hak, Aded 16, 25 Zilhicce 1326 (18 Ocak 1908), s. 357-361.
- Mehmet Hilmi : " Medâris Meselesi ", Sebilürreşad, Aded 251, 28 Recep 1331 (3 Temmuz 1913), s. 278-279.
- Mehmet Şemseddin : " Medreseleri Islâhı Hakkında İtiraf ve İşhadçılara ", Sebilürreşad, Aded 238, 26 Rebiulâhir 1331 (5 Nisan 1913), s. 64-66.
- : " İtiraf ve İşhad Makâlesi Münâsebetiyle ", Sebilürreşad, Aded 234,52, 28 Rebiulevvel 1331 (13 Mart 1913), s. 447-450.

- Mehmet Şükrü : " Mektep-Medrese Birleşmeli ", Sebilürreşad, Aded 285, 30 Rebiulevvel 1332 (27 Şubat 1914), s. 399-400.
- : " İlmîyeye Acımak Lâzımdır ", Beyânü`l Hak, Aded 117, 6 Recep 1329 (3 Temmuz 1911), s. 2144-2145.
- Musa Kâzım : " Kütüb-i Kelâmiye`nin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te`lifi, Beyne`l Müslimîn Mezâhib-i Muhtelifenin Tevhfidî, Medreselerde Tedrisâtın Islâhı ", Sırât-ı Müstakim, Aded 54, 1 Ramazan 1327 (16 Eylül 1909), s. 22-23.
- Mustafa Âsım : " Talebe-i Ulûm İhvânıma Âcizâne Bir İhtâr ", Beyânü`l Hak, Sene 4, 23 Safer 1330 (12 Şubat 1912), s. 2596-2597.
- Mustafa Hakkı : " Ulemâ-i İslâmiye İle Hasbihâl ", Beyânü`l Hak, Aded 34, 2 Recep 1327 (20 Temmuz 1909), s. 795-796.
- : " Vâizîn-i Kirâm İçin Vezâif-i Mühimme ", Beyânü`l Hak, Aded 37, 23 Recep 1327 (10 Ağustos 1909), s. 854-857.
- Mustafa Sabri : " Talebe-i Ulûma ", Beyânü`l Hak, Aded 33, 23 Cemâziyelâhir 1327 (12 Temmuz 1909), s. 764-768.
- Mustafa Safvet : " Medreselerimiz ", Beyânü`l Hak, Aded 89, 17 Zilhicce 1238 (20 Aralık 1910), s. 1678-1680.
- : " Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konmadı ", Sebilürreşad, Aded 211-29, 8 Şevval 1330 (20 Eylül 1912), s. 53-54.
- : " Rûûs İmtihanı ", Beyânü`l Hak, Aded 117, 6 Recep 1328 (3 Temmuz 1911), s. 2139-2141.
- Müftizâde.: " İstanbul Medreseleri I ", Sebilürreşad, Aded 540-541, 13 Zilkâde 1341 (27 Haziran 1923), s. 160-163.
- : " İstanbul Medreseleri II ", Sebilürreşad, Aded 542-543, 20 Zilkâde 1341 (4 Temmuz 1923), s. 174-177.
- : " İâşe II ", Sebilürreşad, Aded 546, 4 Zilhicce 1341 (17 Temmuz 1923), s. 210-212

- 10 Zilkâde 1332 Tarihli Islâh-ı Medâris Nizamnâmesinin 13. Mad-
desinde Bir Fıkranın İlgâsı Hakkında Mevâd Nizâmiye, Düs-
tur Tertib-i Sâni VIII, s. 1268.
- Osman Niyazi : " Ders Vekâlet-i Âliyesine Açık Arıza ", Sebilür-
reşad, Aded 265, 8 Zilkâde 1331 (9 Ekim 1913), s. 71.
- : " Gölge Etmeyin Başka İhsan İstemeyiz ", Sebilürreşad, A-
ded 247, 30 Cemâziyelâhir 1331 (8 Haziran 1913), s. 215-216.
- : " Zavallıyız Ruh ve Hayat İstiyoruz ", Sebilürreşad, Aded
244, 9 Cemâziyelâhir 1331 (16 Mayıs 1913), 161-162.
- Ömer Fevzi : " Islâh-ı Medâris ", Beyânü'l Hak, Aded 15, 18 Zil-
hicce 1326 (11 Ocak 1908), s. 324-325.
- " Rüûs İmtihanı ", Beyânü'l Hak, Aded 67, 26 Cemâziyelâhir 1328
(5 Temmuz 1910), s. 1324-1326.
- Sâdullah : " Ulemâ-i Kirâm ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup ", Sebi-
lürreşad, Aded 268, 29 Zilkâde 1331 (30 Ekim 1913), s. 121.
- Salih Vecdi : " Medâris-i Husûsiyeye Muhtâcız ", Sebilürreşad, A-
ded 104, 22 Zilkâde 1331 (23 Ekim 1913), s. 104-105.
- : " Medreselerin Avâmil-i İnhitâtından Rağbetsizlik ", Sebi-
lürreşad, Aded 287, 11 Rebfülâhir 1332 (8 Mart 1914), s.
12-13.
- Salih Zeki : " Talebe Kardeşlerime Bir Hitab ", Beyânü'l Hak, A-
ded 115, 21 Cemâziyelâhir 1329 (19 Haziran 1911), s. 2113-
2114.
- Şevketi : Medâris-i İslâmiye Islahat Programı, İstanbul 1329.
- Şeyh Ali-zâde Muhyiddin : Medreselerin Islâhı, (Basım yeri ve
yılı bulunmamaktadır.)
- " Talebe-i Ulûm Tahsisâtına Dâir Nizamnâme ", Takvîm-i Vekâyf, No:
684, 14 Teşrinisâni 1326.
- " Talebe-i Ulûmun Kur`a İmtihanları ", Beyânü'l Hak, Aded 9, 6
Zilkâde 1326 (1 Aralık 1908), s. 198-200.

- " Taşra Müftüleri İle Nüvvâb-ı Şer`i Cânib-i Âlîlerine ", Beyânü`l Hak, Aded 39, 7 Şaban 1327 (24 Ağustos 1909), s. 876- 877.
- " Tedrisât-ı Medârisin Islâh ve İntizâmına Mukaddime olmak Üze- re 1284 (1867) Senesinde Teşekkül Eden Bir Hey`et-i İl- miye Tarafından Tertib Edilmiş Olan Program ", Beyânü`l Hak, Aded 15, 18 Zilhicce 1326 (11 Ocak 1908), s. 322- 324.
- " Tercih-i Cihât Nizamnâmesi ", Düstur Tertib-i Sâni V, s. 608- 617.
- Ubeydullah : " Medreselerimizde Nasıl Adam Yetiştir ", Yeni Tas- vir-i Efkâr, 3 Cemâziyelâhir 1327 (21 Haziran 1909).
- " Vaizlere İhtâr ", Beyânü`l Hak, Aded 39, 7 Şaban 1327 (24 Ağustos 1909), s. 877-879.

II. Yardımcı Kaynaklar

Adıvar, Abdülhak Adnan : Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1982.

Ahmet Refik : Alimler ve Sanatkarlar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980.

Akdağ, Mustafa : Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

Akyüz, Yahya : Türk Eğitim Tarihi, A. Ü. E. B. F. Yay., Ankara 1989.

———: " III. Selim Döneminde Bursa Medreselerinde Disiplin İslahatına İlişkin Bir Belge ", Belleten XLIII, S. 172, Ankara 1979, s. 761-765.

Albayrak, Sadık : Son Devrin Osmanlı Ulemâsı I-IV, İstanbul 1980.

———: Son Devrin İslâm Akademisi Dârü'l Hikmeti'l İslâmiye, Yeni Asya Yay., 2. Baskı, İstanbul 1973.

Altınsu, Abdülkadir : Osmanlı Şeyhulislâmları, Ayyıldız Matbaası, 1. Baskı, Ankara 1972.

Atay, Hüseyin : Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Dergâh Yay., 1. Baskı, İstanbul 1983.

———: "Fatih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzet-nâmeler ", V. D., S. 13, Ankara 1981, s. 171-272.

Ateş, İbrahim : "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları ", V. D., S. 14, Ankara 1982, s. 29-100.

Aydın, Cengiz : " Ali Kuşçu ", T. D. V. İslâm Ans. II, İstanbul 1989, s. 408-410.

Bağdatlı İsmail Paşa : Hediye-tü'l Arifin Esmâi'l Müellifin ve Asâr-rü'l Musannifin I-II, M. E. B. Yay., c. I, İstanbul 1951, c. II, İstanbul 1955.

———: İzhâhu'l Mektûn Fi Zeyl-i Alâ Keşfü'z Zünûn An Esâmii'l Kütüb ve'l Fünûn I-II, M. E. B. Yay., c. I, İstanbul 1972, c. II, İstanbul 1971.

- Baltacı, Câhit : " Dârü'l Hadisler ", İslâm Medeniyeti Dergisi IV, S. 4, İstanbul 1980, s. 35-40.
- : XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Berki, Ali Himmet : İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal, Sad: İrfan Yücel, D. İ. B. Yay., Ankara 1985.
- " Beyânü'l Hak " : Türk Ans. VI, M. E. B. Yay., Ankara 1953, s. 270.
- Bilge, Mustafa : İlk Osmanlı Medreseleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984.
- Bilhan, Saffet : " 900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamğaç Medresesi Vakıf Belgesi ", A. Ü. E. B. F. Dergisi XV, S. 2, Ankara 1982, s. 117-130.
- Bingöl, Abdülkuddüs : Gelenbevi İsmail, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- Brockelmann, Carl : " Emsâl ", İslâm Ans. VII, M. E. B. Yay., İstanbul 1970, s. 120.
- : Geschichte Des Arabischeh Litteratur II, Leiden 1938.
- Bolay, Süleyman Hayri : Türkiye`de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Akçağ Yayınevi, Ankara (tarihsiz).
- Cerrahoğlu, İsmail : Tefsir Usûlü, T. D. V. Yay., Ankara 1983.
- Cicioğlu, Hasan : Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim, A. Ü. E. B. F. Yay., Ankara 1985.
- Cihan, Sadık : " Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve Risâle Fi Usûl-i'l Hadis`in Tercümesi ", O. Ü. İ. F. Dergisi, S. 2, Samsun 1987, s. 55-76.
- Çelebi, Ahmet : İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi, Çev : Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1983.
- Dağ, Mehmet / Öymen, H. Raşid : İslam Eğitim Tarihi, M. E. B.,Yay. Ankara 1974.

- Dursun, Davut : Osmanlı Devleti'nde Siyâset ve Din, İşâret Yay.,
1. Baskı, İstanbul 1989.
- Ergin, Osman Nuri : Türk Maârif Tarihi I-IV, Eser Matbaası, İs-
tanbul 1977.
- Ergün, Mustafa : " II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin Durumu
ve Islahat Çalışmaları ", A. Ü. D. T. C. F. Dergisi XXX, S.
1-2, Ankara 1982, s. 59-89.
- Erişirgil, M. Emin : Bir Fikir Adamının Romanı Ziyâ Gökâlp, Remzi
Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1984.
- Gökâlp, Ziya : " Medreseler ", Makaleler I, Haz: Şevket Beysanoğ-
lu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.
- : " Dine Doğru ", Makaleler VII, Haz: Abdülhaluk Çay, Kültür
Bakanlığı Yay., İstanbul 1982.
- : Yeni Hayat - Doğru Yol, Haz: Müjgan Cumbur, Kültür Bakan-
lığı Yay., Ankara 1976.
- : Türkleşmek - İslâmlaşmak - Muasırlaşmak, Haz: İbrahim Kut-
luk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976.
- : " Maarif Meselesi ", Makaleler V, Haz: Rıza Kardaş, Kültür
Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- : Türkçülüğün Esasları, Haz: Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlı-
ğı Yay., Ankara 1990.
- " Günaltay, Şemseddin " : Türk Ans. XVIII, M. E. B. Yay., Ankara
1970, s. 174-175.
- Hatemi, Hüseyin : " 19. Yüzyılda Medreseler ", Tanzimat'tan Cum-
huriyete Türkiye Ans. II, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- Heffening : " Tabakât ", İslâm Ans. XI, M. E. B. Yay., İstanbul
1970, s. 590-592.
- Hızlı, Mefâil : " Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler ",
U. Ü. İ. F. Dergisi II, S. 2, Bursa 1987, s. 273-281.

- " İnşâ " : İslâm Ans. V/ II, M. E. B. Yay., İstanbul 1968, s. 1009-1010.
- İpşirli, Mehmet : " Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadiaskeri Mehmet Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları ", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11, İstanbul 1983, s. 221-231.
- Kafesoğlu, İbrahim : Selçuklu Tarihi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1972.
- Kaptan, Saim : Bilimsel Araştırma Teknikleri ve İstatistik Yöntemleri, Olgaç Matbaası, Ankara (tarihsiz).
- Karaçam, İsmail : Kur`ân-ı Kerim`in Nüzûlü ve Kıraatı, Nedve Yay., İstanbul 1981.
- Karal, Enver Ziya : Osmanlı Tarihi V-VII, T. T. K. Yay., Ankara 1988.
- Kardaş, Rıza : " Satı Bey ", Türk Ans. XXVIII, M. E. B. Yay., Ankara 1980, s. 173.
- Kâtip Çelebi : Keşfü`z Zünûn I-II, M. E. B. Yay., c. I İstanbul 1941, c. II İstanbul 1943.
- Kazıcı, Ziya / Şeker Mehmet : İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi, Çağrı Yay., İstanbul 1982.
- : İslâm Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yay., İstanbul 1991.
- Kehhâle, Ömer Rıza : Mu`cemü`l Müellifin VIII, Dımaşk (Şam) 1959.
- Koçer, Hasan Ali : Türkiye`de Modern Eğitimin Doğusu, Uzman Yay., Ankara 1987.
- Koçi Bey Risâlesi : Sad: Zuhûri Danışman, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- Koçyiğit, Talât : Hadis İstılahları, A. Ü. İ. F. Yay., Ankara 1985.
- Kodaman, Bayram : II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- Köprülü, Orhan Fuad : Fuad Köprülü, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Köymen, M. Altay : Alp-Arslan ve Zamanı II, A. Ü. D. T. C. F. Yay., Ankara 1983.

Kütükoğlu, Mübahat : 1869`da Faal İstanbul Medreseleri, Tarih Enstitüsü Dergisi S. 7-8`den ayırbaşım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977.

—: Dârü`l Hilâfeti`l Aliye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi S. 7/1-2`den ayırbaşım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Mehmet Tâhir : Osmanlı Müellifleri I, İstanbul 1333.

Muallim Cevdet : Mektep ve Medrese, Haz: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul 1978.

Muhammed Ebû Zehrâ : İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü), Çev: Abdülkadir Şener, Fecr Yay., Ankara 1986.

Müncid : A`lâm, Beyrut 1986.

Okıç, Tayyib : Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, A. Ü. İ. F. Yay., İstanbul 1959.

Ölmezoğlu, Ali : "Cevdet Paşa ", İslâm Ans. III, M. E. B. Yay., İstanbul 1963, s. 114-123.

Özek, Ali : Hadis Ricâli, İstanbul 1967.

Özergin, Kemal : "Eski Bir Rûznâmeğe Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri ", Tarih Enstitüsü Dergisi S. 4-5`den ayırbaşım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974, s. 263-290.

Öztuna, Yılmaz : Büyük Türkiye Tarihi IX, Ötüken Yay., İstanbul 1978.

Öztürk, Nazif : " Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti`nin Kuruluş Tarihi ve Nâzırların Hâl Tercümeleri ", Vakıflar Dergisi, S. 15, Ankara 1982, s. 89-100.

Pakalın, Mehmet Zeki : Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III, M. E. B. Yay., İstanbul 1983.

- Pedersen, Jons. : "Mescit ", İslâm Ans. VIII, M. E. B. Yay.,
Istanbul 1960, s. 1-71.
- "Pristine " : Türk Ans. XXVII, M. E. B. Yay., Ankara 1981, s.
199-200.
- Saray, Mehmet : Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İs-
mail Bey, T. K. A. E. Yay., Ankara 1987.
- Schaade, A. : " Belâgat ", İslâm Ans. II, M. E. B. Yay., İstan-
bul 1961, s. 464.
- " Sebilürreşad " : Türk Ans. XXVIII, M. E. B. Yay., Ankara 1980,
s. 251.
- Şemseddin Sâmî : Kâmûs-ı Türki, İstanbul 1317.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi : XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi, İstan-
bul 1985.
- Taşdemirci, Ersoy : " Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zaman-
ları ", E. Ü. S. B. E. Dergisi, S. 2, Kayseri 1988, s. 269-
278.
- : " Osmanlı İmparatorluğunda Medreseler ", E. Ü. S. B. E.
Dergisi, S. 3, Kayseri 1989, s. 519-542.
- Tekindağ, Şehabettin : Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniver-
sitesi, "Medrese Dönemi", İstanbul 1973.
- Topaloğlu, Bekir/ Karaman, Hayrettin : Arapça Dilbilgisi IV, İs-
tanbul 1984.
- Tuncer, Hüseyin : Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme, Kültür Bakan-
lığı Yay., Ankara 1990.
- Turan, Osman : " Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-
Aba Vakfiyesi ve Hayatı ", Belleten XI, S. 42, Ankara 1947,
s. 197-235.
- " Türk Yurdu ", Türk Ans. XXXII, M. E. B. Yay., Ankara 1983, s.
308-309.
- Tütengil, Orhan Cavit : Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya
Denemesi, İstanbul 1949.

- Tütüncü, Mehmet : Türk İslâm Eğitimcisi Zernûci, İzmir 1991.
- Unat, Fâik Reşit : Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu, T. T. K. Yay., Ankara 1988.
- : Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, M. E. B. Yay., Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı : Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, T. T. K. Yay., Ankara 1988.
- Ulken, H. Ziya : Türkiye`de Çağdaş Düşünce Tarihi I-II, Selçuk Yay., İstanbul 1966.
- Ünver, Süheyl : Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, İstanbul 1946.
- Yaltkaya, Şerâfeddin : " Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Yazıcı, Nesimi : " Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler ", Diyânet Dergisi XXVII, S. 4, Ankara 1991, s. 55-123.
- Yazıcıoğlu, M. Sait : " XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi ", İ. İ. E. Dergisi, S. 4, Ankara 1980, s. 285-294.
- : " XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri ", İ. İ. E. Dergisi, S. 4, Ankara 1980, s. 273-294.
- Yedi yıldız, Bahaeddin : " Müessese Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi ", Vakıflar Dergisi, S. 15, Ankara 1982, s. 23-54.
- : " Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü ", Vakıflar Dergisi, S. 14, Ankara 1982, s. 1-28.
- : " Vakıf ", İslâm Ans. XIII, M. E. B. Yay., İstanbul 1986, s. 153-172.